9895

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

ТВОРИ

VI

РУХ

М. 2306.

Гнат ХОТКЕВИЧ

ТВОРИ

ТОМ VI

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Об
10 БУ
Х-85
№ 103.
41690/15

Гнат ХОТКЕВИЧ

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ТЕТРАЛОГІЯ

Зв. пок. Гл. УРСР 1954

1. СУБОТІВ
2. КИЇВ
3. БЕРЕСТЕЧКО
4. ПЕРЕЯСЛАВ

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Ш5(2=Уа)7-644+Ш5(2=Уа)7-644.2

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГИНСЬКОГО
ТРЕСТУ „ХАРКІВ-ДРУК"

Укрголовліт 1455. Тираж 2.000
Зам. 1968
1929

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 6143

ПЕРША ЧАСТИНА
ТЕТРАЛОГІЇ

СУБОТІВ

НА 3 ДІЇ

Алф. спис. уст. пр.
1949 г.

УБ
х-85

ДІЯ ПЕРША

У Хмельницького в Суботові

Елементи світлиці. Три вікна з оболонами скляними „у воловє“, лави, стіл „флядровий“, піч полив'яна, зелена, а коло неї комінок мурований. Дві скрині окованих: одна зелена, а друга „рябая“, і дві скрині „московських“. На стінах зброя, військові суми червоної юхти, три „тарчі стрифастиє“, сагайдак; видко на другій стіні якісь невеличкі малюночки; ще. під одною стіною „пуздро фляшскоє“ оковане „желізом білим“. Праворуч хід до других покоїв. Середні двері виводять у сіни. З лівого боку сцени подвір'я.

Хмельницький проходить до середніх дверей. Гей .. Хто там?.. Сідлати для панів коні, а для пань запрягати ридвани!

Знадвору. Слухаю пана...

Пані Хмельницька теж іде до середніх дверей.

Хмельницький. Ну... здається, вже маєш бути задоволеною із сьогоднішнього дня?..

Пані Хмельницька..?

Хмельницький. Бо мала ж у гостях виключно шляхту.

Пані Хмельницька. Пфе... То мені шляхта — самі руснаки. З чобіт віхті вилазять, а ноги так смердять, що й приступити годі.

Хмельницький. Але ж і я руснак...

Пані Хмельницька. Ну, ти... трішки інший.

Пішла.

Хмельницький. „Трішки інший"... В задумі повтаряє кілька разів Трішки інший... трішки інший...

Пахолок входить. І панові теж сідлати коня?

Хмельницький. Га?.. Що?..

Пахолок. І панові, кажу, коня сідлати?

Хмельницький. Ага!.. Так, так... Сідлай... я теж їду.

Пахолок. І пані їдуть?..

Хмельницький. Пані? Ні, пані не їдуть, пані зостаються вдома. Пахолок пішов. Пані зостаються дома... пані зостаються вдома. Міцно вдарив по столі рукою і йде до внутрішніх покоїв. Хмельницька входить і теж іде туди. Хмельницький зупинився, і вона зупинилася; хвилинку стоять мовчки й тільки міряють одне одного очима.

Хмельницький. То може з жінок хто тобі подобався?..

Пані Хмельницька. З жінок?.. А хіба то жінки? То перекупки з передміського торгу, що не вміють ні сісти, ні слова сказати... Взагалі, можна сказати — добірне товариство. Пройшла повз чоловіка, шумлячи шовками; на дверях зустрічає її Пухальський.

Пухальський. Те-те-те... Куди се так пані добродійка розігналися?

Пані Хмельницька. По господарству.. Що ж, така вже наша доля жіноча.

Хмельницький. Він сам не знає, як це в нього вирвалося. Пані добродійка скаржиться, що я товариство дібрав їй погане...

Пані Хмельницька аж випросталася, мов від пощочини.

Пухальський. Товариство? Яке товариство?

Хмельницький. Та от ваших мосць панів шляхту.

Пухальський. О-о!.. Що ж пані нас уже так... Правда, ми не ясновельможні, не дуки, не князі, але всі ми шляхта, і то шляхта гербова. Я, за позволенням пані, печатаюся гербом — „Слєповрон", сусіда мій

пан Доброжинський — „Єлітою“, Немиричі старинна шляхта — всі гербу „Клямра“, Янович Стась — „Радван“, Самборський — „Остоя“... Ні, пані добродійко, такою шляхтою помітувати не слід. Я людина стара, отже можу пані, як дочці, теє сказати...

Пані Хмельницька кинула на чоловіка особливим поглядом. Я не розумію чому се панові Хмельницькому прийшла до голови охота робити з мене такі... не конче розумні жарти. Пішла.

Хмельницький силувано сміється. То я пожартував, пане Пухальський, то я пожартував.

Пухальський. Ні, то шляхта правдива... Сеницький Некрашко „Тарнаву“ має, Боровицький „Дембно“, Манастирські печатаються „Прусом“...

Хмельницький кричить на вухо. То я пожартував, кажу!

Пухальський. Га?.. Пожартував, кажеш? Ну, то інша річ. Ато як же таки так? Винницький та Боярські — гербу „Сас“, Рошковський — гербу „Гжимала“...

Гості один по одному входять.

Силуян Мужиловський. А де ж це наш достойний господар?

Синицький. А-а!.. Ба, де він! З паном Пухальським на бесіді.

Немирич. Що, пане господарю, сказалисьте вже про коней?

Хмельницький. Про коней я сказав, але чому ж ви, панове добродійство, отак усі одразу гурмом завзялися їхати? Прошу гостити ще. І я і жінка і діти — просимо. Кланяється.

Самборський. Пора, пора їхати... Таки що пора, то пора.

Винницький. Та чого там? Хата тепла, люди добрі.

Рошковський. Е, ні!.. І я скажу, що пора-то пора.

Чарнота до Кречовського. Пане полковнику! А чи не оповів би нам пан, як він Переволочну наїздив — „з корогвами, бубнами, гаківницями“, ха-ха-ха!.. Кречовський тільки рукою відмахнувся.

Манастирський Яким. Та куди ж його вже більше й гостити.

Манастирський Ярема. Дома ж господарство, хати...

Манастирський Василь. Просимо до нас з ласки панської.

Усі три брати кланяються, примовляючи „просимо“, „просимо“!..

Хмельницький кланяється. Дякую сердечно... колись... при спосібности...

Пахолок увіходить. Зараз ридвани підкочувати?

Хмельницький. Тобі скажуть, тобі скажуть!

Пахолок пішов.

Янович. Я вже бачу, що пан Хмельницький не випустить нас із двору добром.

Доброжинський. Як старинне прислів'я каже:

Czapką chlebem i solą
Ludzie ludzi niewolą[1].

Боровицький. Та що... Ми, русини, як зійдемося до купи, то тільки сумуємо. Нема правдивої веселости.

Боярський. І не диво. Бо терпимо великі praeiudicia[2], терпимо страшні опресії; а хто би нас в отчизні нашій рятував — ніхто знайтися не хоче.

Пухальський. А мені, панове, найбільше всього докучає те, що кажуть нам собі служити й тілом і душею ті, котрі до нас жодного права, жодної власти, жодного приступу не мають. А бач, кажуть нам те віддавати собі, що ми тільки самому пану богу віддавати повинні, чого й язичник християнам чинити не звик.

Синицький. Ми вільності свої й свободи кровію своєю набули, грудьми своїми від кожного неприятеля боронили, голови свої за те кладучи, — а тут внутрішній домовий ворог ґвалтом з рук наших те все видирає! Як же не досадно?!

---

[1] Шапкою, хлібом та сіллю люди людей неволять.
[2] Ущербки.

Винницький. Я казав на соймику: загляньте, кажу, панове, в права наші й привілеї королів польських, а особливо — до привілею інкорпорації народів руських до Корони. Там виразно, кажу, побачите, що нарід наш руський до польського народу прилучався, як рівний до рівного, як вільний до вільного.

Манастирський Ярема. А я спитаю: а в чім же вільний, коли у вірі поневолений?

Немирич. Завели вже про віру!..

Чарнота Панове! Та це ж казка про білого бичка!

Янович. Оце й я кажу.

Боровицький. А як же інакше? То вільність була наша завжди й честь нам найперша — непорушеність віри святої нашої, старожитньої релігії грецької, що чудовно, з дозволу божого, до нас, народу руського, зі Сходу прийшла. До Мужиловського. Хіба я неправду кажу?

Силуян Мужиловський. Та правду...

Самборський. І я кажу, що віра для нас усе. Нема віри — свободи оприкуються, привілеї зостають у нічім, а за тим приходять калюмнії, інквізиції, комісії, секвестри, суспенди, деґрадації, інфамії, пенування, тюрми, банування й тисячами нечуваного над народом руським злого.

Рошковський. А головне, що того всього безперестанку. Що день, як бачимо, в дальший пожар отой шкідливий запал по краю нашому розноситься.

Манастирський Яким. Але все одно віра наша не перше винищена бути може, як з винищенням народу всього руського!

Манастирський Василь. Так єсть! Вдарив по столу рукою. Хто каже інакше?

Кречовський до Хмельницького. Куме... Як би там коней скоріше трохи.

Хмельницький. Сідлають, прошу пана полковника, сідлають. І куди це пан полковник так поспішають?

Доброжинський. Що сказав Август? „Обіцяємо всіх княжат землі руської, обивателів і потомків їх у стародавній честі й достоїнствах заховати, по значінню кожного на уряди замків, держав і дворів наших прекладати, і до лави рад наших, як і інших, шляхетського народу руського людей припускати. А що бачимо? Коли тепер о уряд який шляхтичеві русинові релігії грецької старожитньої йде, — зараз питають: чи унит чи ні? І не кажучи вже про раду, але навіть до уряду якого земського, чи до замку, чи до держав русинові приступ припинений. Хіба ж це не біль, не ураза? Але ні! Так не буде! Бо то не з одним чоловіком справа, і не з одним містом, і не з одним повітом, а з усім народом руським. З усіма нами, котрі вмерти скоріше всі, за поміччю божою, зізволимо, аніж богом надану нам віру з грудей наших видерти собі одступникам нашим допустимо!

Кречовський прищуливши око. Так що ж? Значить війна?

Доброжинський мнучися. Ну... вже й війна!.. Хіба нема інших засобів?

Боярський. А хоч би й війна?.. Усі примовкли.

Пухальський. Так, так... Хоч і кажуть: що наклюнеться, те колись, прийде час, вилупиться, але бажати треба, щоби нам того в отчизні нашій не дочекатися. Бо уховай, боже, від домової звади!.. Нема тяжчої жорстокости, як домова війна.

Самборський. Воно б краще, звичайно, коли би миром... Але так уже ми від себе відріжнилися, таку незгоду посіяли, що вже до поєднання латинників з грецькими надії нема. Таким валом переділилися, що серця зложитись уже не можуть, хоч би тіла й в однім домі мешкали.

Немирич. Колись, вічної пам'яти, король Стефан прорік слова, що їх би золотом треба написати. Отець папа римський, каже, пише до нас, щоби ми привели нарід руський до нового календаря й до єдности з реліґією католицькою. Але, приїхавши сюди, ми побачили великий нарід руський з народами польським і литовським у згоді й любові. В косцьолах римських і церквах руських набоженства йдуть спокійно, без усяких турбацій; на війні панує згода, рівність і пошанування всяке. І нам досить того... Що ж до єдности з косцьолом римським, то знаємо ми що то є, і знаємо, що з того вродитись може: замість єдности й згоди піде незгода, мерзячка, неприязнь і замішання всяке. Се би ми просто кинули кістку свари між Русею, Польщею й Литвою. Але ми того розпочинати не бажаємо. Як ми ті народи застали — так і бути хочемо.

Манастирський Василь. А дійсно, золоті слова!

Янович. Пане господарю!.. А може би випити посошок на дорогу?

Хмельницький. А як же, а як же! Зараз, зараз!

Виходить.

Боярський. Та не тільки Степан Баторій, але й загалом Річ Посполита законами своїми ніби не дозволяє чинити ґвалту народові руському, але й бувшім—на кількох сеймах право було чинене, аби ми в покою заховані були. Тільки це право тепер виворочене й тим самим тяжко чинять нам ляхи. От хоч би й з жовніром...

Силуян Мужиловський перебиває. Е, жовнір... Ті урази, що маємо від жовніра, великі, правда, але подібні до рани ручної, котра хоч і болить, але смерти не приносить: сила народу живе й з пораненими руками, а з рештою і без рук. А от коли право ломлене, згода між народами розірвана, ото єсть рана

сердечна, що хроч би й найменшою була — смерть чинить.

Винницький. Від зїзду Берестейського почавши, не перестають ляхи уїдати на нас. На сеймиках надію нам чинять, а на сеймах сміхи з нас строять. На сеймиках обіцяють, а на сеймах фукають. На сеймиках браттями звуть, а на сеймах одступниками.

Чарнота до Кречовського. Сказати правду — трішки набридла мені оця балаканка: про віру, та про віру, та про віру. Хіба в самій вірі тільки діло?

Кречовський тільки здвигнув плечима.

Пухальський. Пан Збавитель наш навертав людей до віри своєї чим? Ученням, пророцтвами, чудами. Але гайдуками церкви брати, позвами та трибуналами непокоїти, попів хапати, ченців виганяти — то не згоджується з волею й наукою Збавителя нашого.

Рашевський. І я кажу — не згоджується.

Манастирський Яким. А я кажу, спитати б їх, — чого вони від нас хотять і до якої цілі прямують? Коли хотять, щоб Руси на Русі не було, то се ж єсть річ неподібна. Отут жодним способом нічого зрозуміти неможна.

Синицький. Воно б і можна зрозуміти, бо вони хотять позискати нас для віри римської, але коли б це пристойно чинилося й по науці Христа-пана, тоді б се можна було зрозуміти. Як той... Замойський, чи хто воно, казав до евангеликів: „як би ви всі могли бути моєї віри — дав би-м половину життя свого. Тому полої вину, щоби під час другого тішитися єдністю святою Але коли вам хто буде ґвалт чинити — дам усе життя своє за вас, аби на ту неволю не дивитися“... От як благородні поляки говорили! Отак, властиво, мусів би казати й кожен поштивий шлях-

Бо коли вони духовних речей шукають, то чому недуховними способами? А коли шукають грошей, пожитків, сел—чому того не роблять одверто, як усякий неприятель, не каляючи письма святого і духовних наук на прикриття лакомства свого не натягаючи?

тич до нас, русів: „будьет просимо, нашої папезької віри, бо є, на нашу думку, єдина добра й певна, і докази має неомильні. Але коли ґвалтом хотять вас приневолити, — здоров'я своє за вас і перед вами положимо"...

Голоси:

— Хо-хо-хо!.. Знайшов таких!

— Тепер таких нема!

— Та й не було ніколи.

Синицький помовчавши. Колись на соборі Тридентським казали французькі духовні еспанським, що неправо й не по християнському король еспанський Індію бере. Бо коли індіян хоче навернути на віру християнську, то чому ж їх не навертає по науці Христа, тоб то—проповіддю, пророцтвами й чудами, але військом і гарматами, котрих Христос-панне вживав. Відповідало еспанське духовенство, що король еспанський, власне, хоче індійчиків навернути на віру християнську й посилає туди для того проповідників до них. Але аби індіяни не побили тих проповідників, посилає ще й військо. Воно не чинить ґвалту індам, лише проповідників своїх обороняє аби їх індіяни не побили...

Манастирський Ярема. Хо-хо-хо! Ото брешуть, сучі діти!

Боровицький. Так, так... Одним словом; можна сказати, що коли й далі так іти буде, то велике подобенство єсть, що

Пухальський. Ото то-то! І я ж кажу: коли панове поляки з любови християнської кращу дорогу нам хотять показати, то нехай слухають приказань пана-бога, котрий сам єсть дорогою, прав-

така війна підійметься, яка перейде й інфлянські, і московські й волоські. А до того вже близько.

Чарнота. А по-моєму, панове, вся річ не в тім. А в тім уся річ, що русин одступник. Зрадник свого народу, зрадник свого рідного краю. Чому раніше було інакше? Бо тоді шляхтич крови руської не стидався свого народу і не йшов проти нього. А тепер? Де наші Острозькі, Вишневецькі? За гетьманства Петражицького-Кулаги підкоморій брацлавський пан Стефан Четвертинський, війську запорізькому жичливим приятелем будучи, гроші на військову потребу позичав, і нікого се не дивувало — а тепер? Ще на минулій елєкції від імени Руси виступали Радзивіл, гетьман литовський, Рей, Горайський — а тепер? Де такі стовпи, як Горностаї, Корчовські, Бутовичі, Проскури, Сурини, Тиші-Биковські?..

Силуян Мужиловський. А я скажу де. Побідніли й волочаться по маґнатських дворах, а великі пани багатіють — ось де корінь усіх наших зол!.. Україна стала лупом польських та спольщених маґнатів, а Річ Посполита стала слугою їх. Бо для кого ж, як не для маґнатів, Польща свариться з нами? До чиїх інтересів пристосувала свою політику на Сході? Кому віддала в неподільне володіння нашу землю, богом благословенну, текущу медом і млеком? Все їм, все маґнатам, все для них, все для маґнатів. Тому, властиво кажучи, під штандарами польської Речи Посполитої відбувається звичайнісінький собі заїзд маґнацький, перед яким відступати й гинути мусить не лише козак і міщанин — про селянство вже й бесіди нема, а навіть і свій брат, шляхтич, особливо ми — шляхта руська, ота сама, що її гаслами вільности й дою й життям. А коли в Індії шукає гішпан золота, а у владицтвах руських панове поляки шукають золота — нехай же отої фарби божественної не вживають.

братерства манено під час унії любельської, а в дійсності уготовано неволю, тяжчу від турецької, а старожитних земян наших у неосідлих нуждарів обернено.

Чарнота. Не лише маґнат, а кожний поляк мені ворог, бо кожен з них може стати маґнатом. Чим були ще сорок-п'ятдесят літ тому Збаразькі? Нічим. А тепер?.. Отак і кожен з них.

Силуян Мужиловський. Але ж він став моїм ворогом не тоді, як народився й назвався Збаразьким, а тоді, коли став маґнатом коштом моєї братії, яку він проковтнув, коштом усіх отих Короваїв, Сілецьких, Губинських, Коротків, Погребинських, Прилуцьких, Немирів, Турбовських, знищених цілком ad majorem Збаразьких gloriam, коштом Тризнів, Трембицьких, Стрижевських, які всі сильно підупали на фортуну Збаразьких.

Чарнота. А хіба тільки самі маґнати забирають у нас землю? А король, що надає маєтки в наших місцевостях вислуженим своїм жовнірам?

Силуян Мужиловський. Ну, то не страшно. Зрештою, маґнат, як крокодил, з однаковим апетитом проковтне й русина і свого брата — поляка. Ні, тепер уже ясно определилося: маґнатство — з одного боку, а ми, дрібна шляхта — з другого. І коли хто тепер сюди приходить, то мусить ясно сказати — з ким він. Хоче до нас — милости просимо. А хоче чіплятися клямки панської, лизати руки в почетах маґнатських, служити в підстаростах, урядниках, державцях, офіціялістах — туди тобі й дорога.

Хмельницький. А я сказав би, вибачте, що мішаюся до розмови, трішки інакше: маґнати — з одного боку, а вільне козацтво — з другого. От два лагері! Бо сама шляхта що? Вона нез'єднана, вона безсила, а в козацтві росте нова потуга, що вже тепер определяє себе, як оборонницю інтересів широких мас. І я думаю, що коли підійметься що на Україні,

Львівська державна наукова бібліотека
№ 6143

то вся дрібна шляхта піде до козаків. Бо воно ото сидить на якім сельці або двох, de jure ніби має всі права й привілеї, а de facto дихає тільки з ласки маґната. А придавив маґнат нігтем — лусне, як воша на гребінці, та й конт. Та й взагалі ця верства волить присуд козацький над старостинський, бо тут сподівається повнішого й свобіднішого ужиткування своєї землі. Отже всі ті маленькі шляхтичі, напів-упривілейовані, осажені на праві воєннім — то все наші. А вже нема що й говорити про неосідлу шляхту: те все аж горить ненавистю до маґната.

Чарнота. Серед них багато є поляків.

Хмельницький. Менше з тим. Хіба ми не бачили поляків на Січі Запорізькій? Хіба ми не бачили їх у рядах повстанців — чи то під Косинським чи під ким іншим? Ні, поляк, коли він убогий — брат мені. А потім взагалі треба використовувати незадоволення окраїн проти центру. Центр безсилий. Він не може ні колонізувати наших степових границь, ні оборонити їх від татарських нападів, ні забезпечити нам правильного господарського розвитку. Він тільки вміє слати приписи, декрети, віці та прикази й усякими способами пільгувати високій маґнатській верстві. Козацтво обороняє край від татар, а центр не дає козацтву свобідно розвиватися, давить його своєю урядовою силою, повстримує інкурсії на море, до Криму. Ми осадчі, ми колонізатори дикого степу, ми перші вгризаємося зубами в неорану скибу землі,— а що маємо за це? Бершада, мозолем козацьким збудована кріпость, твердиня проти турецько-татарського наїзду, а якомусь Жолківському приходить фантазія те зруйнувати — і нема нічого, гола земля. Кому ж захочеться тоді йти на креси? Та ну його до кадуцької матери, скаже кождий.

Немирич. Політика дурацька, що й говорити. Національно — утиск, релігійно — неґація, господар-

ське — визиск, соціяльно — поневолення одних і вивищення других... Се до добра довести не може. Ні, не може, не може.

Пухальський. Панове говорять так, ніби справді завтра вже розпочинається повстання...

Пахолок входить. Коні готові! Всі заметушилися, і не знати — чи від слів пахолка, чи від слів Пухальського.

Винницький. Ну, пане господарю... Дякуємо за хліб, за сіль...

Манастирський Ярема. За ласкаве прийняття.

Манастирський Василь. Просимо пана сотника й до нашої хати.

Янович. Дорога не близька, пора, пора.

Добржинський. Ох-ох-ох!.. А найдалі всіх, мабуть, мені до дому.

Синицький. Тай мені не близький світ.

Пухальський. А про мене, старенького, то ніхто й не згадає. Що мені всюди далеко, тільки на той світ близько...

Самборський. О, вже розпочинаються шляхецькі церемонії китайські..

Кречовський стискає руку. А я й не знав, куме, що ти такий вимовний. З тебе таки направду людина небезпечна.

Рашевський. Як не як, а таки пора їхати.

Силуян-Мужиловський. Хотілося б із паном сотником ще поговорити...

Хмельницький. За честь вважатиму, за честь (й до того й до другого).

Немирич. Сподіваюся, панове, що це ж ми не востаннє збираємося.

Чарнота. А прошу до мене, хоч би в ту неділю. До услуг панських. Особливо прошу пана сотника.

Боровицький. Або до мене.

Хмельницький. Дякую сердечно, дякую сердечно...

Манастирський Яким. А ми просто, як пан сотник буде їхати мимо, вийдемо всі троє, станемо на шляху, — вàра далі! Га-га-га!..

Хмельницький. О, що це пан полковник, на мене...

Боярський. Годі, годіі годі, панове шляхта. Кон, іржуть, додому хочуть. А де ж пані добродійка?

Хмельницький. З посошком на ґанку стоїть, з ласки панської...

Виходять з гомоном; довго ще чути за сценою сміх мужський і жіночий, ляскання пуг, крики погоничів, торохкотіння ридванів, прощальні крики. Як що можна — частину того показати ліворуч на подвір'ї.

Хмельницький входить до хати; з внутрішніх дверей показується фігура ченця; він увесь закутаний, навіть лиця мало видко.

Хмельницький. Ну, отче? Оце вам і шляхта наша. От що вона думає, от чим вона дише. Бачили?.. Чули?..

Чернець Бачив, чув... То все будучі полковники, сотники, обозні, хорунжі, осавули, посли, дипломатичні аґенти...

Хмельницький. Хо-хо!.. Чи не з Боровицького Яреми аґент дипломатичний?

Чернець. Я не про цих, власне, кажу, а взагалі... А тепер, пане сотнику, їдьмо.

Хмельницький. Куди?

Чернець. Ще на одну раду.

Хмельницький. На яку раду? Я на жодну раду не хочу їхати, і взагалі нікуди не поїду.

Чернець. Мусиш.

Хмельницький. Чому мушу? Хто мене приневолить? Може там зібралася яка купка запальчивих голів нерозважних... танцюють над пропастею, а не знають навіть, як вона глибока. Не хочу. Не піду.

Чернець. Ні, то не купка запальчивих голів, а люди статечні. Це ми чули, що думає шляхетство, тепер послухаємо, що скаже духовенство.

Хмельницький. Нема мені до того жодного діла й нікуди я не поїду.

Чернець. Богдане, ти ж навіть коня собі сказав сідлати...

Хмельницький. Я... то я... сам не знаю, як це воно... Це ти мене очарував, ченче... Зрештою, мені навіть невільно від'їздити, бо Чаплинський лядахвиля може напасти на мій хутір; отже, я мушу чувати над своїм добром і берегти життя близьких мені.

Чернець. Я й не кличу тебе за сто миль. Се тут, у Чигирині.

Хмельницький. Але... я ж не знаю навіть хто ти. Назвав ім'я, мені невідоме, кажеш — із Київа.. А може ти просто шпигун, хочеш вивідати тут усе?.

Чернець тільки махнув рукою.

Хмельницький. Чого мотаєш рукою? Чого мотаєш? Таки зрештою я не знаю тебе.

Чернець. То що з того? Хіба не дав я тобі певних листів від певних людей? Хіба вони не переконали тебе, що Київ не спить, що Київ турбується про долю України, Київ хоче знати, що думають по заїмках, зимовниках, хуторах, містечках, селах. Я попав до тебе, інші попали до інших — пощо говорити?

Хмельницький вагається. Добре! Їду!.. Але по те тільки, аби вилляти відро холодної води на розпалені голови. Коли ви в Київі там думаєте про якесь повстання, то ми тут думаємо, що нічого з того не вийде.

Чернець. Не кажи за всіх.

Хмельницький. Ну, то за себе! Я не раз і не два переїхав усю Україну вздовж і впоперек, переїхав і Крим, і Волощину, і Польщу, був у Варшаві і в Цареграді, бував і по інших державах, і зрозумів, нарешті, що то значить — держава. Це ж — сила! Вона ж роздавить усяку нез'єднану, убогу, безсилу масу. З горящими серцями не підеш проти гармат. З коляками осиковими не станеш проти панцерної корогви. З товпою збунто-

ваних хлопів не повалиш держави, що кріпила свої мури півтисячі літ. Агей! Хто там?

Паxолок. На розказ панський.

Хмельницький. Кінь для мене готовий?

Паxолок. Готовий!

Хмельницький. А для панотця повіз?

Чернець. Давно вже готовий, я сам сказав.

Хмельницький. Знайдеш Василя — він зо мною поїде.

Паxолок. Слухаю. Пішов.

Катерина входить. Татусю!.. То оце ви звеліли коня сідлати? Від'їздите? І з гостем? А обід? Вже ж обід на столі, я прийшла кликати.

Чернець. Але ж ми щойно з-за столу.

Катерина. То не був обід, прошу єґомосця. Е, не робіть стиду ґосподині.

Чернець. Ґосподині ж, а не панні.

Хмельницький похмурився. Справді, а чому ж... пані не вийшла гостя просити?

Катерина. Та там... заклопоталася по хазяйству.

Чернець. Я жартую, панно... Однаково ми не маємо часу. Є справа...

Катерина. А хіба хто служить справі, то вже не повинен їсти? Прошу таки не тікати з-за столу, не кривдити бідних ґосподинь.

Чернець. Бачу, що в сім домі вміють припрошувати.

Хмельницький. Справді, гостю дорогий: обід не обід, а хоч до рота що вкинути перед від'їздом.

Чернець кланяється. У вашій хаті, пане сотнику.

Пішли.

Катерина на дверях. Гей, діти!.. Єлено!.. Обідати.

Пішла.

Єлена з-за сцени. Йдемо-о!.. Виходить на подвір'я, йдучи до хати. О!.. Ти відважний!.. Хіба я тебе не знаю?

Андрійко. Ато ж ні?..

Єлена. А як баран за тобою гнався, то так тікав!..

Андрійко. Мало чого?.. Тоді я був маленький.

Єлена. А тепер великий, страх!..

Андрійко. Хоч невеликий, але все ж... І з лука вмію стріляти, і з пістоля. Лиш от іще з рушниці не можу: важка дуже й рука не достає. І на коні вмію їздити. І на сідлі стоятиму не то що!..

Єлена. А *a*, *b*, *c*, вмієш?

Андрійко. Ого! Я й по-руськи вмію й по-польськи, а скоро й латину почну.

Єлена. Як я бачу, то ти цілком мудрагель.

Баба Мокрина входить. А йдіть уже, йдіть, а то борщ прохолоне. Ти, щебетунчику, іди вже.

Єлена. То ми ж оце йдемо, бабусю.

Андрійко. Та ніяк не дійдемо.

Обоє засміялися, пішли.

Баба Мокрина. Затівають оце пан сотник кудись їхати, а тут Чаплинський, бодай би йому на світі добра не було, нахваляється. Ну що як, не дай боже, наскочить? От лишечко тяжке!..

Пахолок. Василь уже готовий.

Баба Мокрина. Зачекаєш із своїм Василем: пан обідають.

Пахолок. А мені велено зараз же сказати. Йде.

Баба Мокрина не пускає. Куди ти? Куди ти прешся? Куди ти лізеш? Сказано ж тобі — обідають пан.

Пахолок. Е, що ви, бабо, розумієте у військових справах. Пішов до внутрішніх покоїв.

Баба Мокрина. Пху!.. Дивись, яке зухвале!.. От які тепер хлопці пішли! Ну, не я тобі мати—я б тобі... І попоїсти не дадуть. Той те, той те, той те.. Пахолок виходить. Ти, бесурів сину, й попоїсти панові не даси.

Пахолок. Я може сам ще нічого не їв та й то... Пішов.

Баба Мокрина. Хоч би діти вговорили пана не їхати.

Хмельницький. Ну що ж, як пора, то й пора.

Чернець. А пора вже крайня.

Пані Хмельницька офіціяльно. Отже таки направду сором мені вчинили—з-за столу втекли.

Хмельницький. Неможна, неможна... Справа, козацька справа... Ну, прощавайте... зоставайтеся здорові.... я незабаром вернуся. Видимо чекає, що жінка що-небудь скаже. Бог дасть, усе буде благополучно... До Андрійка. А ти, козаче, дивись тут, бо на тобі ж увесь дім тримається. До ченця. Старшого я оце вирядив до Волощини. До Андрійка. Допильнуєш хати, га?

Андрійко. Допильну-у.о. Усі сміються.

Хмельницький. Гляди ж мені... До Юрася. А ти, мизунчику? Затого, гляди, зарюмаєш, га? До ченця. Якийсь він у мене... недоношений.

Андрійко. Він оце зламав свій лук, то так плакав! Ме... ме... ме... Я кажу: не плач, я зроблю ще ліпший. А він пла-а-че!..

Хмельницький. Та він і зараз не від того. О, диви, диви!...

Юрась направду кривиться, як на плач, і ховається до Єлени.

Єлена. Та чого ви на нього всі напалися? Він же ще маленький!.. Цить, Юрасю, цить!.. Ти, Андрійку, все мусиш дитину роздратувати.

Чернець. Любо воно, мило, але ходім, ходім, пане сотнику.

Хмельницький. А пора, пора. До Юрася. Ну, цить, цить!.. ти гарний, ти любий.... До всіх. Ну, прощайте. Може, бог дасть, нічого злого не станеться. Зрештою, я скоро повернуся.

Катерина. А як Чаплинський наскочить—що ми без татка робитимемо?

Андрійко. А я нащо?

Усі сміються.

Хмельницький. О, мій лицарику милий. Я на тебе, як на кам'яну гору, надіюся. Ну, ходімо, отче... Прощавайте!.. Я скоро. Виходять.

Катерина й Єлена. Дай, боже, щасливої дороги! Вертайте скоріше!.. Привезіть гостинця з Чигирина!..

Баба Мокрина вбігає з тацею. А на дорогу!.. А доріжку погладити.

Єлена. Спізнилися, бабуню — вже поїхали.

Баба Мокрина. Ах ти ж, бо-оже ж мій!. Та як же це воно так? Як же ви, панночко, звичаю переступили?

Єлена. Хіба я мушу о тім пам'ятати? Преці ж тут „господиня" є...

Пані Хмельницька. Я ваших звичаїв не знаю.

Катерина. А й справді, сестро! Звідки ж вони можуть наші звичаї знати? Вони знають звичаї тільки варшавські, великопанські.

Пані Хмельницька. Та вже ж і не хамські.

Єлена. Дякуй же, сестро... Уклонися низенько.

Пані Хмельницька. Нема за що. Як піп співав, так дяк окселентував. Пішла.

Баба Мокрина. Та чого ви, сороки, причепилися до неї?.. Як там не як, а все ж вона вам ніби мачуха, замісць матері наче.

Єлена. Не була ніколи і не буде.

Катерина. Не ми до неї чіпляємося, а вона причепилася до нашого дому. Очарувала якимось зіллям татка, проклята ляшка, і накличе біду на всю сім'ю нашу.

Єлена. О, вона ще себе покаже!

Катерина. Наші звичаї, бач, їй не до вподоби! А спитати б, де вона інші бачила? Чи не в опікуна, що по три дні нерозмоченого сухаря гризли?

Єлена. Стеменнісінько так, як той жид про індика: я сам, каже, не їв, а мій батько бачив, як наш пан їв.

Баба Мокрина. Та годі вже вам, годі. Ідіть до-обідувати.

Катерина. Не підемо ми до столу, дай нам до світлиці їсти.

Єлена. Е, ні, сестро, ліпше ходім. А то вона ще подумає, ніби ми її боїмося. Пішли.

Андрійко вбігає. Поїхали татко!.. Просився — просився, щоб і мене взяли з собою — не захотіли.

Всі поуходили, довший час тишина. Потім починається якийсь невиразний шум. Спочатку не можна зрозуміти, що то... Згодом він стає дужчим, дужчим, росте, росте... Нараз чийсь крик, вистріл, — і мов прориває все... Підіймається буря звуків. Крики, вистріли, тупіт ніг... На дзвінниці хтось почав раптово дзвонити і раптово ж урвав. Через подвір'я біжать слуги, узброюються, кричать — „Чаплинський!.. Чаплинський!.. Рятуйте!.. До зброї!.. Стріляй!..“ Під чиїмсь ударом вилітає вікно, вривається клуб диму. Андрійко перебігає з луком і стрілами в руках, щось кричачи. Гайдуками заповняється й подвір'я і покій. Катерину й Єлену вводять зв'язаних. Гайдуки б'ють домашні речі, тягнуть вузли, що попало.

Чаплинський. Ага, psia krew, łajdaku! Сховався? Я тебе ще знайду!.. Я тобі ще покажу права й привілеї!.. Я тебе ще живцем на кіл посадовлю! А-а-а!.. молоді паненячки!.. Що ж ви так ганебно дали себе пов'язати? А ще козачки прозиваєтеся!

Катерина. Безчесний розбійниче!.. На жінок нападає, фе!..

Чаплинський. Я на жінок не нападаю... Я хочу лише вернути собі те, що в мене безправно зграбував ваш батько. Суботів мій!.. Його подарував мені пан староста.

Катерина. Се брехня!.. Суботів — татків.

Комаровський до Чаплинського. Не будь занадто лагідний.

Єлена. У відсутності татка на безборонну оселю напав! Ото лицар Речи Посполитої!..

Катерина. Татко ні в кого нічого не грабував.

Єлена. Татко не наїздив на безборонні оселі, як то роблять панове шляхтичі!..

Єлена. Ще дідові нашому Суботів подарував сам гетьман Конецпольський!

Катерина. Лайдак!.. Лайдак!.. Підлий трус!..

Єлена. Нема відваги з татком віч-на-віч стати, то дочекався, нім виїхали татко!..

Чаплинський. Я не знав, що він виїхав...

Катерина. „Не знав“... Брешеш, як пес!.. Тижнями вичікував!..

Гайдук вносить Андрійка. А це щеня, як гадюка, з рук вислизає. Прямо зладу з ним нема.

Чаплинський. Та пусти, нехай його дьябли візьмуть.

Гайдук. Так коли ж воно й кусається і вертиться...

Катерина. Кинь хлопця! Сю ж хвилину кинь!..

Гайдук. Ого яка пані мені знайшлася!.. Гляди, як би самій не впало!..

Єлена. Пан Чаплинський тільки з жінками пов'язаними та з малими дітьми воювати зугарен...

Чаплинський. Суботів мій, і я нікому його не віддам!.. Дідові а не батькові! Отже, то не дідизна ваша, а старостинські добра!.. Зрештою, я з паннами в жодну юрісдикцію вдаватися не маю охоти.

Комаровський. Що ти дозволяєш безчестити себе якимось хамкам?

Єлена. Коли б у мене не були зв'язані руки, я би тобі лоб прострілила за такі слова!

Андрійко. Пусти!.. пусти мене!.. Я вам не попущу!.. Де моя шабля? Я вас вистинаю усіх!..Ти не шляхтич, а псяюха!.. Я би таких шляхтичів вішав усіх на одній осиці!.. Тобі в корчмі шинкувати, а не шляхтичем називатись!

Комаровський. Е, за такі речі, як собі хочеш, а я мушу оце щеня випарити різками.

Андрійко. Не діждеш ти мене парити різками! Мій татко скоріше тебе самого випарить, як верне!..

Хлопця потягли геть; згодом чути хвиськання різок і крик малого.

Катерина. Що ти хочеш з ним робити, катюго?...

Чаплинський. Нічого... нічого злого, мої любі... Лише повчити його трохи гречности, аби знав, як від батька обелживі слова переймати та повторяти... О, чуєте, як йому наука йде на користь! Він навіть співає!.. До вікна. А що? Як там?

Комаровський. Побачимо! А ну, хлопці.

Гайдуки хапають хлопця.

Андрійко. Пустіть!. Пустіть мене!.. Я таткові скажу!..

Єлена. Зараз пусти мені хлопця! Чуєш? Пусти, бо буде тобі горе!

Комаровський. Не лякайте, панно, не лякайте... Ми нарід не боязький!..

Сестри плачуть безсилим жіночим плачем.

Голос. Уже збіжжя ладують на вози!.. Давайте що там ще з будинку!.. Речі які давайте!

Чаплинський до тих що виносять речі. Ей, ви!.. Скоріше повертайтеся!.. Ну, ти—що розглядаєш? Не твоє ж. Неси скоріше!.. А де ж пані?.. Чому пані досі не привели?

Пані Хмельницька. Я тут... Я ввесь час тут... за дверми стояла... Що розкаже ясновельможний пан староста?

Чаплинський кланяється. Не я маю пані розказувати, а пані має мені приказувати, як найнижчому підніжкові своєму. Я приїхав з оршакем своїх людей, аби визволити пані з хлопської неволі, як царевич царівну з рук злого чарівника. Замісць сеї убогої козацької халупи, я віддаю до розпорядимости пані ввесь мій палац. Замість товариства баб та неомурзаних хлопів, я введу пані да найліпшого товариства перших людей краю. Замісць мужичої церкви, поведу пані до пишного косцьолу, аби там перед лицем істинного бога назвати пані своєю жоною.

Пані Хмельницька. Я... я... я не знаю... Зрештою, пан же бере мене силою? Правда?

Чаплинський. Перемогою! Подає руку, ідуть.

Сестри. Паскуднице! Так ти відвдячуєшся таткові за його любов?

Гайдук входить. Пане!.. Все готово!.. Вози рушають!..

Чаплинський. Оточити їх кіньми на випадок погоні.

Комаровський входить. Psia krew.. Той хлопець, здається, здох під канчуками. Се він тихо Чаплинському.

Чаплинський. О... кепська справа... Я ж тобі казав — дай спокій!.. Голосно. А цих панянок відведіть до якого покою й замкніть. Лиш не чіпайте їх, най їх дьябел собі за жінок бере: не стільки смаку, скільки галасу. Гей, за мною всі!

Виходить з панею. Гайдуки виштовхують сестер пріч. На дворі страшенний галас на від'їзднім. Вози риплять, іржуть коні, батоги ляскають, люди кричать, зрідка вистріл — ще хтось обороняється.

Поволі все ж це пекло стихає, шум віддаляється... все далі... далі... Наступає мертва тиша... лише в розбите вікно повзе чорний дим та десь стогне ранений, ледве чуто говорячи:

„Пити... ради бога, пити... водички... водички..."

Чути спішний кінський топіт, стримані голоси...

Хмельницький вбігає без шапки. Боже... що се?... Де жінка?.. Діти?..

Козак вносить труп маленького Андрійка, кладе долі.

Хмельницький. Що се з ним?.. Що се з хлопцем?..

Козак одвернувся й заплакав.

Хмельницький. Синочку!.. Андрійчику!.. Що з тобою?.. Умер!.. Мовчки довший час шамотається сам із своїми почуттями. Потім схоплюється й трусить обома руками в повітрі. Ох, ляхи!.. Дорого ви мені заплатите за цю смерть!

Завіса

ДІЯ ДРУГА

У Варшаві, в залі соймового суду

Заля суда соймового. Перерва. Судді (їх дванадцять) які сидять за великим столом, які ходять, які розмовляють купками; де-хто їсть. Так само між столами писарчуків на заднім плані: одні пишуть скоро й усердно, другі перебігають з діловим видом від столу до столу; там підраховують, там диктують — звичайний канцелярійний рух. Між суддями балачки на злоби дня.

— Я похваляю ксьондза біскупа! Похваляю!

— Правда, добре він йому приточив? „Над звичай, каже, тих минулих часів і над Pacta Conventa двір, каже, ти свій обсадив тими невдячниками чужоземцями, що, заживаючи добродійств Польщі, нам же шкодять з ненависти й заздрости свобід наших шляхецьких“...

— Добре, добре... Нема що казати — добре.

— І Корону Венгерську так до ладу приточив... „Багато злого, каже, утерпіла, а певно й згубу понесла не через що, як через чужоземців, що мішалися до справ державних.

— Ми мусимо, мусимо виекспедіювати з Варшави і отого „Comitem Magnum“ з братами, сватами й усякими іншими дармоїдами, і отого ксьонд-

— Під претекстом, що вони гості, драв би кат, посли сують свій ніс всюди й всюди!

— Навіть до ізби сенаторської мають нахаб-

дза Антонія і гішпанця отого, і взагалі всіх чужинців. Чи серед нас нема людей рицерських, нема розумних голів, що ми аж до чужоземців маємо по розум вдаватися?

— Їх нахабність переходить уже всяку міру! Всяку міру! Голосно й грубо. Взагалі, вся політика Владислава мусить взяти в лоб. Ся війна з турками — то дурацька затія, і ми мусимо її повалити, хоч би навіть і з автором разом!

— Може б пан... не так... дословно...

— Преці ж тут писарчуки... та й так взагалі... ність заходити під час обрад!

— Се, бач, „із цікавости“ ніби. А в дійсності підслухують, о чім іде р.ч.

— Що до мене, то найбільше мені в'ївся отой венеціянський посел, psia kość stoniowa. От би кого я з охотою під батоги взяв!

— Цікавий би я знати, чи й Річ Посполита Венецька позволила би отак своїх справ підслухувати, як ото він у нас на минулім сеймі підслухував?

Предсідатель. Ага, ага!.. Може би дійсно, панове, ми цю розмову тее... відрочили би на потім?.. Тут же не ізба посольська, що все можна говорити. Зрештою, перед нами он ще скільки справ судових.

— А так, так... Давайте, давайте.

— А то вже пора й обідати.

— А ми давайте їх, оті справи поскоріше, поскоріше.

Предсідатель. Може скінчимо вже перерву, панове, що?

— Чекайте, чекайте. Нєх, я хоч доїм...

— Та їдж, пан, хто тобі не дає.

Предсідатель бере верхні акти. Справа Чигиринського підстарости пана Чаплинського з сотником Богданом Хмельницьким.

— Чия? Чия?

Предсідатель. Чаплинського якогось. Пан може його знає?

— А як же!.. Знаю, знаю. Його мати навіть якась кревна була моїй жінці. Знаю, знаю, а як же...

— А той сотник, що з ним судиться, то хто?

— Та... не знаю вже так докладно, але чув, що має бути бестія першорядна. Брав участь у повстаннях з Павлюком і Гунею...

— О!.. І не був повішений?

— Якось викрутився...

— Цікавий я на нього подивитися. Я теж де-що чув. Прошу пана маршалка закликати його — хоч подивимося.

Предсідатель. А може би наперед пана Чаплинського покликати? Він би нам бодай справу вияснив.

— Ага-га! то правда. Давайте викличемо Чаплинського. Ну, як пан? Вже доїв?

— Зараз, зараз, зараз!..О...О!..Тепер хоч півтори години можу сидіти...

Предсідатель. Пане возьний! Прошу закликати пана Чаплинського. Прошу панів сідати на місця — суд розпочинається.

Возний на дверях кричить. Уродзони пан Чаплинські, подстаросці Чехринські, ставай до права!

Входить Чаплинський, шабля гремить, волочачися; за ним — семеро його свідків; мордобої один кращий за другого.

Чаплинський з широким провінціяльним поклоном. Маю защит офірувати свою повольність до услуг панських.

— Як ся маш, Чаплінські?

Чаплинський. А, прошу пана!.. Дуже радий бачити пана на такім високім уряді.

— Що з тобою ся діє? Чому заходиш там з якимось козаком?

Чаплинський. Не я з ним заходжу, бо я з хлопами ніколи собі не заходжу, — а він зі мною.

Предсідатель, перелистуючи акти. Н-но пане... пане Чаплинські, в актах стоїть трохи інакше.

Чаплинський. Мало чого там не стоїть! Він міг написати, що йому хотілося, але преці ж високий трибунал не дасть усьому віри, що наговорить дикий козак.

— Можна, пане маршалку, дозволити панові Чаплинському вияснити справу?

Предсідатель. І овшім. Слухаю...

Чаплинський. Насамперед маю довести до відому, що я єстем шляхціцем, а Хмельницький — то простий хлоп. Батько його звався Хмель, за Даниловича щось там осаджував, і Данилович за те дав йому хутір, але як доживоття. А Хмеленко оцей, користуючи з того, що влада попризабула цю справу, та й далеко то трохи...

— А як далеко? Де той хутір?

Чаплинський. А з цього боку води. З тамтого вже татарські ґрунта.

— О, то не диво, що влада забула...

Чаплинський. Ну от... А Хмеленко, кажу, боніфікував той хутір, нову осаду осадив, млини ложив, стави ставив, хлопів закликав, горілку, меди й пиво шинкував. Має цегельню, корчує ліс — взагалі inreque nobilitatis gaudere praesumit [1], бо, повторяю, хутір даний батькові й за особисті заслуги, отже звідки приходить до посідання син, який жодних особистих заслуг немає, а навпаки: брав участь в усіх козацьких повстаннях, підбурює хлопів проти панів, сіє ненависть до польського імени і, взагалі... є небезпечною особою. Справа ясна: хутір, то не є дідична маєтність родини Хмельницьких. Правда, він

[1] Неправно користає з прав шляхецьких.

знаходився в доживотній посілості, але посідач умер — і хутір має вернутися до дібр старостинських, отже староста має право віддати його, кому хоче. Покійний гетьман дозволив з того хутора користати Хмельницькому, ну а теперішній староста, ясновельможний пан Олександер Конецпольський, надав той хутір мені. А коли Хмельницький не хотів уступити добровільно з моєї власности — я змусив його силою, от і все.

Предсідатель. Так... розуміємо... А що там пан наброїв із жінкою того Хмельницького і з хлопцем?

Чаплинський. Ніц!.. Ніц-а-ніц!.. Насамперед вона не була йому жінкою, а просто жила з ним, отже була вільна піти до того, хто міг їй більше подобатися. В данім разі... гм... подобався більше я — от вона й пішла до мене, цілком добровільно. Що ж до хлопця, то от маю сімох свідків шляхецького походження, котрі потвердять під присягою, що хлопець умер з інших причин.

Свідки з грюкотом підіймаються й незграбно кланяються.

Предсідатель. Так... Тепер скажи нам, пан, що то взагалі за людина той Хмельницький.

Чаплинський. Прошу ласкавих панів, панове, сидячи тут, у столиці, і поняття не маєте, серед кого ми там, на кресах, живемо. Нас оточує дике плем'я — руснаки!.. Плем'я нездібне до якої-будь оглади й шляхетних помислів, хоча часом і трапляються межи ними типи, котрі... котрих... котрими... зрештою, панове мене розуміють. Та от сей Хмельницький — то небезпечна штука... Він брав участь в усіх ребеліях, в усіх повстаннях, і як він доніс свою голову цілою до сьогоднішнього дня — я таки направду не розумію. Взагалі, то страшенно небезпечна особа!.. І я вам скажу, панове, що буде біда нам від нього. Він багато може наробити лиха Речі Посполитій, коли його тепер не усмирити раз назавше.

Председатель. Ну, то пан зі страху так говорить. Там, на кресах, ваш отой Хмельницький може й значить що, але сотник чигиринський і Річ Посполита— то занадто велика диспропорція.

Чаплинський. О, панове!.. Не легковажте цього сотника. Він хоч і сотник тільки, але має таку популярність межи козаками, що його цінять більше за полковників. До його слова всі прислухаються, мов би до слова гетьмана. Всі на нього дивляться, всі від нього чогось чекають. І я вам скажу, панове. Оглядається. Ми люди кресові, провінціяли, але й до нас часом де-що доходить. І ми де-що чули о замислах королівських що до війни турецької. Не надіючися подвигнути до того підприємства стани Речи Посполитої, як відомо, його королівська милость мав замір розпочати війну козацькими силами; і от в цілі підбурення козаків до тої війни був висланий на Україну його милость пан канцлер коронний.

— А так, так!.. „Гран Дука з Осоліна“...

Чаплинський. О-то-то! Так от пан Осолінський не з ким іншим вів переговори, як з оцим Хмельницьким.

— А-а-а... Так он яка то птиця?..

Чаплинський. От бачите!..

Председатель. Но, то ми тепер знаємо, з ким маємо до чиніння. Возний! прошу кликати того Хмельницького.

Возний на дверях. Шляхетний пан Хмельницький, ставай до права!

Писарчук. Не „шляхетний“ маєш говорити, а „уродзони“!

Серед писарчуків веселість — чують забаву; судді немов не звертають на те уваги.

Возний. Не шляхетний, а уродзоний пан Хмельницький, ставай до права!

Сміх, писарчуки відчувають, що дозволяється.

Писарчук. Не „уродзони“, бодай би тебе забито а „вельможний“.

Возний. Не шляхетний, не уродзоний, але вельможний пан Хмельницький — ста́вай до права!

Хмельницький входить, кланяється з достоїнством; усі на нього дивляться з цікавістю, кожний по-своєму її виявляючи.

Предсідатель. То пан ся називає Хмелінські?

Хтось із писарчуків порснув сміхом.

Хмельницький. Хмельницький.

Предсідатель. Ну, Хмельнінські, все одно... Гм... То се пан вносить скаргу протівку уродзоного пана Чаплинського?

Хмельницький. Так! Вношу скаргу проти ґвалту Чаплинського, виряженого на моїй особі, як і взагалі о кривди, котрих дізнав-єм від різних урядників староства.

Предсідатель. Ага, розумію. То се, виходить скарга не тільки проти пана Чаплинського, а взагалі на порядки Речи Посполитої. Не подобається панов державний уклад. Польща кривди робить панові Хмельнінському. Ставай пан, на сенатора — зараз інші порядки підуть.

Урядники пирскають; Хмельницький мовчить, він бачить, що вже справа його програна.

Предсідатель важить на руці акти. Але моц кривд зазнав пан сотник чегринські від Речи Посполитої!.. Всі стани мов змовились робити кривди пану Хмелінському. Сміх серед писарчуків. Видиш, пан. Хочеш, пан, доходити права, а сам робиш безправство. Преці ж пан мусить знати, що позов треба зложити за шість тижнів перед початком рочків, і того зложення позву мусить публікація наступити на сеймику повітовім, і мусить той позов бути підписаний маршалком кола. Ну, а пан нічого того не захотів зробити. От так собі, злегковажив нас усіх, закони всі Речи Посполитої, кинув нам якийсь там папірець — розглядайте,

мовляв. А воно так не йде, мосьці пане. І я міг би зі спокійною совістю ввесь той позов панський сховати під сукно. А коли я того не роблю й хочу просити своїх колег о розглянення справи, то се виключно з симпатій до пана.

Хмельницький. Я не мав часу... Я подався до звичайного суду, але справу програв. Хотів апелювати на роки воєводські, але тут от підійшов сейм— і я волів скласти свою скаргу до рук світлого сеймового трибуналу.

Председатель. Чому не найвищого?

Хмельницький. Бо то знову перетягло би мою справу занадто далеко.

Председатель. Чому? Преціиь люблинський трибунал починається в липні.

— Ну, сим разом пан Хмелінський має слушність.

Председатель. Як то так?

— Бо хоч трибунал зачинається і в липні, але справи воєводства київського приходять на чергу аж із початком листопаду.

Председатель. Що пан говорить?

— А так, так! Я вже знаю. Від 13-го серпня до кінця вересня Сандомірське зі своїми повітами, далі інші, і тільки від 1-го листопада до 24-го — київське, брацлавське й чернігівське воєводства.

Председатель. А-а... Ну, хіба так...

— Але ми чули, що пан Хмельїнський знаходиться в добрих стосунках із його милостею паном великим канцлером коронним... То може би впрост до нього?.. Такою, трохи круглішою, дорогою, цо?

— Або й впрост до короля... Як то кажуть, рука руку миє...

Председатель. О, це панове добре радять! Лише нехай пан Хмелєвські пам'ятає, що то тільки Lechus jus dabat populo aequabile, non ex praescripto legum,

quae nullae erant, sed ex aequo et bono. Се означає... пан певно не розуміє латини...

Хмельницький. Дякую, розумію.

Предсідатель. ...що тільки Лєшко судив нарід не з прописів права, бо їх тоді не існувало, а зі слушности й доброти. Теперішні королі — ох! судять уже не „зі слушности й доброти", і то власне тому, що існують „приписи прав".

— Пане Марціне... пане Марціне!.. Може би... показує руками, що може би скоріше кінчати.

Предсідатель. А?.. Що?..

— Я кажу... Робить той же знак. А то обідати пора.

Предсідатель. А?. А-а-а... добре, добре. Отже, приступаємо до читання акту. „In anno Domini 1646, я, добувши татарів двох, відвозив їх до його милости пана Краківського. А під небутність мою вдома, приїхали якісь люди й під позором поволовщини забрали мені коня дорогого, на котрім я в дикі поля ходив". Зідхає. Ладний був коник, psia krew, а? Як пан сотник скаже? Хмельницький мовчить. Як пан сотник буде мовчати, то хіба відбере мені тим можливість вести розправу далі.

Хмельницький. Я відповідатиму на питання, котрі дотикають справи. Кпини ж і посміхування собі випрошую.

З усіх боків: О-о-о!..

Предсідатель. Не псуй собі крови, пане сотнику—преці ж у нас вільна республіка. Ми не москалі, богу дякувати. А питаю я, чи ладний був кінь, лише в інтересі пана, — аби оцінити кривду як належно. Читає. „Коли я їхав із своїм полковником проти татар, котрі були в полі під Чигирином, неякий Дашевський з направи Чаплинського, заїхавши мені з тилу, тяв мене по голові і лиш місюрка вберегла мене від смерти. А коли я спитав, що то має значити, то Дашевський сказав: „Я гадав, брацішку, що ти тата-

рин"... Ага. Ну, то я буду просити о представлення судові тої місюрки, аби видіти, чи дійсно так сильно ударив пана сотника той пан... пан Дашевський. Бо інакше — преці ж пан сотник сам розуміє — суд не може оцінити, чи то був товариський жарт, чи справді намір злочину. Зрештою, ще треба доказати, що то з намови пана Чаплинського... Може то пан сотник приватно собі зайшоь із тим паном... Дашевським. Може то за яку іншу кобіту, га? Бо на кресах трудно о кобіту, о трудно!.. Знаю, а-якже... Сам не раз був-єм у тяжкім утрапенню. Сміх.

Председатель читає. „Коморовський, зять Чаплинського, нераз у присутності різних людей, козаків і осавулів, присягався, кажучи: „Коли не здолаємо нічого зробити з Хмельницьким, тоді хіба конечно забити його прийдеться"... Аж так? А документи на то де? А свідки? Бігме, пан сотник пише скарги, як дитина. Читає. Ну от іще: „Його милость пан хорунжий коронний, їдучи тепер з походу, казав, з намови Чаплинського, взяти мене за варту й шию мені втяти. А коли я хотів удатися зі скаргою до пана Краківського й виїхав уночі, то на мене засідки чигали по гостинцях"... Ну, що се таке? Це ж уже цілком окрема скарга, і то не на пана Чаплинського, а на пана хорунжого коронного. Але нехай же пан сотник не пожалує півторака та дасть якому писарчукові написати скаргу, бо, далі-буґ, кепський юриста з пана.

Хмельницький. Перепрашаю. Чи то над усіма відбувається суд в такий спосіб, а чи лише наді мною? Як що над усіма, то я не бачу поваги судової, я не бачу трибуналу, а якесь... я не определяю далі. Коли ж то лише наді мною, то насамперед я не знаю, чим заслужив на таке трактування, а по друге — вважаю його образою свого шляхетського достоїнства.

— О-о-о!..

Предсідатель. Пане сотнику!.. Що до ласки панської поучати нас, як провадити суд, то красно за неї дякуємо, але ліпше було би, коли би пан ту охоту зоставив при собі. Що ж до образи шляхетського гонору, то... перепрашаю пана сотника, руські індиґенати завжди видавалися мені підозрілими... Преці ж усі ми знаємо, якими способами русини дістають нобілітації. Та й хто там питає тих нобілітацій у Диких Полях!.. Я не кажу о пану,—боже вховай! Можливо, що пан є щасливим винятком, і веде свій славний рід впрост від одного з синів Ноєвих.

Сміх, уже одвертий, нахабний.

Хмельницький. Коли би це діялося не на суді, я вмів би інакше на такі слова відповідати!

Предсідатель шорстко. Перепрашаю. Пан сотник певне думав, що він у якому татарському чамбулі. В цій залі таким тоном не говориться. Се не чабани-молойці перед паном, до товариства котрих пан звик; се слуги його милости короля! І коли пан сотник не буде заховуватися призвоїто, я буду змушений укарати пана ведлуґ права. Подаю се до панської відомости.

Хмельницький. Приймаю то до відомости, а рівночасно прошу подати мені до відомости, в який спосіб і я „ведлуґ права“ ж можу забезпечити собі коли не справедливість, то бодай призвоїте трактування мене, яко шляхтича й вірного слуги його королівської милости. Рівночасно з повідомленням мене, о карах, що мають мене постигнути за непризвоїте захованння ся на суді, прошу вимінити також і кари, якими мусить бути покарана ваша мосць за непризвоїте поводження зі сторонами.

Предсідатель з серцем хапає папери. „Вносить пан Хмельницький скаргу протівку уродзоного пана Чаплинського, що яко би пан Чаплинський хутір дідичний Хмельницького й предків його, дотацію коро-

лівську йому, Хмельницькому, за апробацією від теперішнього короля його милости, наїхав з людом збройним, зруйнував, 400 кіп збіжжя забрав і все домівство пожакував; жону його, Хмельницького, ґвалтом узяв, а сина його, Хмельницького, decem annorum puerum[1], канчуками своїй челяді так збити казав, що його занесено ледве живого, і скоро потім умер". Пане Чаплинський!

Чаплинський він сидів коло дверей, серед своїх свідків; з грюкотом устав. Чолом перед світлим трибуналом!

Предсідатель. Пан чув усі тоті обвинувачення? Що пан міг би на все теє відповісти?

Чаплинський. Що ж я можу сказати інакшого, як те, що все не є згідне з правдою. Хутір, що на нього заявляє претензії пан Хмельницький, зовсім не його дідизна, а належить до дачі чигиринської, чого от є докази: от виписи з земських книг воєводства. Кладе на стіл папери. Таким чином передачею того хутора в приватне посідання був учинений ущербок державі, і я лиш те вчинив, що на законній підставі вернув хутір назад до законного властителя — старости. Коли ж пан Хмельницький хотів би покликуватися на задавнення, то, як відомо мені приватно, пан староста ласкаво определяє видати пану Хмельницькому 50 флоринів із власного ворка.

Предсідатель. Так. А що пан скаже на обвинувачення в убивстві хлопця?

Чаплинський. Пан Комаровський, мій зять, дійсно велів дати хлосту хлопчакові, бо це гадюченя, очевидно з науки старших, говорило такі обелживі слова на короля й святий римський костьол, що жоден розумний чоловік не поставить у вину моєму зятеві, що він хотів трохи повчити зухвалого розбе-

[1] Дитину десяти літ.

щеного хлопця. Але що той хлопець ніби вмер від того, то є брехня й негідне оклеветання, для повалення котрого я от маю сімох свідків шляхецького походження.

Свідки з грюкотом устають.

Предсідатель. Потім, потім. Пан ще має нам розповісти про найцікавішу для пана сотника річ — про оту кобіту.

Старий. Пшепрашам... А то... а то ладна кобітка була, а? Ладна, цо? Сам лиш сміється старечим беззубим ротом, аж предсідателеві було того занадто.

Предсідатель. Прошу пана...

Чаплинський. Про ту кобіту можу сказати лише одно: вона зовсім не була йому жінкою, і він насильно тримав її в себе, змушував робити брудну роботу, погано поводився, тому вона так охотно пішла від нього. Вона мені подобалася, і ми повінчалися з нею обрядом святої римсько-католицької церкви і, яко законну свою жону, я не маю охоти відпускати від себе. Та, зрештою, вона й сама не захотіла би вертатись знова до гною.

Предсідатель знову впадає в фіглярний тон. Ах, зрадниця! І по-що би панові Хмельницькому сушити собі серце за такою невдячницею? Чи не краще б пошукати собі якої ліпшої? Зрештою, ніхто тут не винен, лише сам пан біг, бо сотворив пана сотника грубеньким, а от того Чаплинського отаким довгим. А воно недурно ж говориться: krótki a gruby—ten rozpiera kosci; cienki a długi—dodaje miłosci...

Регіт. Хмельницький зблід і мимоволі хапається за шаблю.

Предсідатель. Нехай пан не хапається за шаблю, бо то не на Січі, а в присутності слуг коронних. Рішення трибуналу пан зараз почує.

Судді уходять; писарчуки зразу міняють спосіб поводження: ходять, регочуть, жартують. Один підійшов іззаду до Хмельницького й наставляє йому роги. Хмельницький стоїть, опу-

стивши голову, з бурею почувань у грудях. Чаплинський за пані-брата з писарчуками, голосно регоче й жартує з ними.

Писарчук. Панове! Панове!.. Слухайте, панове!.. Цікавих дванадцять приповісток, на звичаї двірських людей уложених. Читає.

1. Брати у борг — а не платити.

2. Брехати — й не червоніти.

3. Видерти —а кричати пробі.

4. Ґвалт поповнити — і тим хвалитися.

5. Зле чинити — а стиду не мати.

6. Налаяти — й не перепросити.

7. Обіцяти—й не сповнити.

8. Позичити — й не вернути.

9. Приректи — й не справдити того.

10. Скривдити – й самому ще внести скаргу.

11. Убивати — й бути набожним.

12. Чинити, що хочеш — а кари не нести.

Писарчук. Ох, насміявся я вчора—Пршездзєцкі мене насмішив. Приносить кмець йому лист скарговий. А він: „Що ти мені даєш? Що це за лист? Він без дати...“ Кмець каже: „Ні, проше пана. Он дата“. А Пршездзєцкі своє: „Лист без дати, лист без дати“. Аж поки кмець зрозумів, що треба ж дати.

Писарчук. „Треба ждати“ рівняється „треба ж дати“.

Писарчук. Пане Ґолуховскі! Роскажи, пан, що веселеньке.

Писарчук. Знаєш, як одна панна питала хлопа, чи кусає пес. Хлоп каже: „Не бійся, вашмость, він нічого тобі не зробить“. А панна на те: „Та я знаю, каже, що не зробить, але може зіпсувати“, ха-ха-ха!

Писарчук. Ц-с-с-с, панове! Суд іде — сідайте на місця.

Входять судді й знова сідають по своїх місцях.

Предсідатель. Високий трибунал постановив об'явити сотникові чигиринському Богданові Хмельницькому, що він, Хмельницький, сам винен в утраті

свого хутора, бо не затвердив правно за собою посідання. Річ Посполита не може приймати жодних свідоцтв на маєтності, підписаних приватними, хоч би й дуже високими особами, бо з того пішло би замішання. Панові Хмельницькому мусило бути відомо, що в нас існують земські книги, заприсяжені урядники, взагалі, усталені форми потвержень земельної власности. Що ж до задавнення, то закон виразно говорить, що не кожний посідач річи є її властителем, а тому панові Хмельницькому зостається одне: удатися до пана старости Чигиринського з проханням, аби пан староста був ласкав і затвердив запис світлої пам'яти отця свого, видавши на те формальне свідоцтво.

Чаплинський потакує за кожною фразою.

Хмельницький. Але ж, панове!.. Се ж ґвалт публичний!.. Се посміховисько!.. Се кпини і з права і з закону!..

Предсідатель. Ще раз, і то вже останній, змушений єстем пригадати панові о потребі призвоїтого захованняся!

Хмельницький. Я дійду до короля!.. Мене особисто король знає!..

Предсідатель. А-а-а!.. Просимо, просимо... Посідаючи такі високі знайомості, пан сотник і взагалі не потрібував вдаватися до суду. Можна було просто піти до короля. На поґаданке! І там собі за шклянкою ґжанеґо пива: Віш, Владиславку — тен, пся крев, Чаплінскі вижондзіл мнє кшивде. Ти би ґо укарал, цо?..

Хмельницький. Це образа маєстату!

Предсідатель. Так! І то зі сторони пана. Пан думає нас лякати тут своїми високими знайомостями, а трибунал на то позволити не може. Ми єсмо під теперішню хвилю найвищою правною властею в Короні, отже міняти своїх рішень у залежності від висоти

панських знайомостей трибунал не може. Нехай се пан сотник затямить собі раз назавжди. А тепер — падам до нуґ. Справа панська закінчена, ми більше пана не задержуємо. Гей, возний! хто там далі!..

Хмельницький. Так оттака то ваша польська справедливість! Так от під якими законами стоїмо ми, велике українське плем'я! Так от які порядки підтримуємо грудима своїми й кров'ю своєю!.. То се наша „Ойчизна" має бути? Ойчизна, котру нам ставиться в обов'язок кохати більше життя й боронити од загибели?.. То ми врізуємося своїми хуторами в дикі степи, на грудях своїх витримуємо шалений натиск татарщини, оремо відвічні землі, гатимо собою всі невільничі ринки Сходу, і то все для підтримання от такого порядку? Ідемо в далекі війни московські, море бороздимо чайками, султана змушуємо сидіти тихо в Цареграді, — і то все для того, аби діставати таку відплату? Гей, бережіться, пани! Не знаєте ви міри в сваволі — не будемо й ми знати її в помсті! Ще маємо шаблю в руці! Ще не вмерла козацька мати! Геть з дороги, кому життя миле!

Вихопив шаблю й кинувся до виходу.

Під час промови все мов захололо, люди позбігалися з усіх покоїв, стовпилися коло дверей, поміж столами, і коли Хмельницький кинувся з шаблею — все те шарахнулося, куди попало, перекидаючи стулки; хтось скочив навіть на стіл, а один суддя шурхнув під стіл. Коли ж натовп отямився — зчинився галас. Біжать, кричать: „Ловіть його! Хапайте! Держіть"!.. Начальство кличе: „Возний! Слуги!.. Гайдуки!.."

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

В заїзднім дворі

Поганенька кімнатка в заїздному дворі в Варшаві. Зорка сидить по-турецькому на обдрипаній канапі й флегматично курить. Коло нього крутиться орендар

Орендар. Я юш вєм, я юш вєм... Я хотів лише спитати — панський пан певно багатий, а?

Зорка. О, багатий!

Орендар. Дужо майонтку має?

Зорка. О, дужо!

Орендар. Може з десять сел, цо?

Зорка. О, більше!..

Орендар. Тц-тц-тц!.. Ну, а коли панський пан такий багатий, то чому він не їде з великим оршакєм?

Зорка. Бо му ся не хоче.

Орендар. Хоче, аби ніхто не довідався?

Зорка. Умгу...

Орендар. Тому й до такого бідного жида заїхали?

Зорка. Ото-то-то...

Орендар. Слухайте, мосці пане. Може би я пану приніс доброї горілки, га? Без грошей! Отак, від мене, га?..

Зорка. Дякую. Ми маємо свою. Ліпшу.

Орендар. А може ясний пан чого потрібує, га?

Зорка. Мені нічого не треба.

Орендар крутиться по хаті. А в якій, власне, справі приїхали ясновельможні панове, га?

Зорка. У своїй справі...

Орендар. Може ясний пан гадає, що я з цікавости? Ой, боже мене борони! Я лише думаю, чим би я міг допомочи ясновельможним панам, от о чім я думаю.

Зорка. Дякуємо. Але якось... обійдемося.

Орендар. А чи довго ясновельможні панове пробудуть у Варшаві?

Зорка. О, довго.

Орендар. А як саме?

Зорка. Аж поки треба буде.

Орендар. А де тепер панський пан пішли, коли би вільно спитати? Бо я би тоді знав, як з обідом. Зорка мовчить і курить. До кого тепер панський пан пішли?

Зорка. До короля.

Орендар. Ай вей... До короля?!

Зорка. До короля.

Орендар. До самого короля?

Зорка. Аж до самісінького.

Орендар крутить головою. Ну-ну-ну!.. До короля!. До самого короля! Лице хитро всміхається. А може пан, хе-хе-хе,— хоче лише одурити бідного жидка, цо?

Зорка виймає люльку з рота. Знаєш, що, жиде, я тобі скажу? Іди ти від мене пі-ід три чорти! Бо вже наобрид ти мені гірше цибулі.

Орендар. Чому ні, чому ні? Я лише хотів запитатися, чи ясновельможний пан не потрібують чого.

Зорка. Я потрібую тільки одного — аби ти щез ік лихій годині, поки в мене ще терпець не ввірвався.

Орендар. Ну-ну-ну! Я вже йду, я вже йду! Спочивайте собі на здоров'я. Йде.

Зорка. Отак краще.

Орендар відчинив уже двері, обертається. А коли панові що буде треба, хай скажуть,— я буду тут недалечко. Пішов.

Зорка. Добре, добре.

Орендар висовує голову з дверей. А як мене не буде, то скажете жінці.

Зорка. Добре!

Орендар просовує голову. А як жінки не буде— маленькому Срулику скажете.

Зорка. Та чи згинеш ти, маро проклята, нарешті?

Орендар. Ну-ну-ну!.. Я вже пішов, мене вже нема... До себе. Пст! Всяка паскуда та ще буде гримати. Щез.

Зорка. Прокляте насіння... І все йому треба знати, і всюди йому морду свою треба упхнути. Павза. Отак дожився наш Богдан. Наїхав ворог, сплюндрував, дитину забив на смерть, жінку забрав,— а що ти йому зробиш? Нічого. Бо він—поляк, шляхтич... Пішла козацька сила на поневіряння. Ганьба й сором!.. Та невже ж так буде вічно? Невже на тім і кінець? Ох, ні!.. Віриться мені, що заложено в Богданові велику силу— лише він сам несвідомий її. Коли б його освідомив хто — а труснув би він тоді Польщею, що аж золоті маківки позлітали б. Прислухається. Іде...

Входить Хмельницький. Темний як ніч. Мовчки роздягається.

Зорка по довгій павзі. Ну?

Хмельницький лише махнув рукою.

Зорка. А я не казав?

Хмельницький сів до столу, попустив голову на руки. Справа програна цілковито. І в суді Чаплинський узяв верх. Суботів не мій... за убивство хлопця нема жодної кари... жінка досталась іншому... а з мене — так ганебно, так безжалісно насміялися. О, сором вічний... О, ганьба!.. Ой, пече мене, пече мене!.. Я не в силі здержатися. Скочив і ходить.

Зорка. Ага?.. Припекло?.. А король?

Хмельницький став. А що король? Знаю, каже, твоє чисте серце, пам'ятаю твою службу й певен, що твою справу рішено несправедливо. Але й я мушу тобі сказати, що коли твій позов не є підпертий документами, то в суді ти нічого не виграєш. А я теж ні в чім тобі допомогти не можу: знаєш сам, що таке королівська власть у Речі Посполитій... Одне хіба можу тобі сказати: силу відпирають силою. Ти ж—козак. Коли Чаплинський зміг собі знайти помічників, то хіба ти не можеш? Взагалі, вже крайня пора згадати вам, що ви—козаки, і що не дурно шаблі у вас при боці виснуть. Поставтеся самі за себе, а я завше був, єстем і буду до вас прихильний...

Зорка оживлено. Так сказав тобі король?

Хмельницький. Так сказав мені король. А Осолінський...

Зорка. Ти був і в Осолінського?

Хмельницький. Був. Каже: змогла тебе, каже, велика кривда, але ти не давай за програну. Зітнися насамперед із хорунжим коронним, а далі я тобі пораджу, що робити. Шваґрашки вже, каже, почали щось занадто викрикати, треба їм трішки вкоротити писка. От ти й дай їм хлосту. А коли побачиш, що не подужаєш — клич кримчаків на поміч...

Зорка. Отак сказав тобі канцлер?

Хмельницький. Отак сказав мені канцлер.

Зорка. Ну, і що ж ти?

Хмельницький. Е!.. Хіба я не бачу, як кожному з них хочеться свою печеню впечи при козацькім вогні. І тут ми повинні не кому, а їм служити й кров свою за них пролити. Близько підійшов до Зорки. Знаєш, Самійле... Стояв я там, у суді, серед поляків, один — мов загнаний вовк серед цілої зґраї псів. І сміялися вони з мене, кпили, як хотіли... Писарчуки якісь — і ті... наставляли мені роги, мало не штурхали... А суддя... за кожним словом плював

мені в лице й бив брудною халявою по щоках. А я стояв — і мовчав... І шабля бовтається при боці, і сила, здається, єсть, — а от стою, мов оплутаний тисячею ниток, і мовчу... І здалося мені нараз, що не я це стою перед панським собором, безпомічно опустивши руки, а ввесь мій нарід. Теж — і шаблю має, і сила ніби є — а от стоїть оплутаний і приймає, як належне, панську пощочину й плювання. І так мені запекло в серці, з такою силою я відчув оте все тисячолітнє поневіряння свого народа, — як ніколи! І так ясно стало переді мною, що не сміє ж так далі бути, що я забув усе на світі і з шаблею кинувся вперед! І коли б попався мені хто тоді на дорозі — я рубав би, хоч би то був сам король.

Зорка встав. Отак же воно й буде! Отже витягай шаблю — і йди. Дивись — навіть король, навіть Осолінський тобі те ж говорять. Чужі люди, вороги!.. Невже ти й тепер будеш вагатися?!

Хмельницький у нім прокидаються давні сумніви але вже не такі рішучі. Ти все за своє... Я ж тобі сто раз казав...

Зорка перебиває. А я тобі тисячу разів казав: ляж на землю й вухом надслухай, як українські рої гудуть. Ти ж поглянь тільки: що-п'ять, що-десять літ вибухає в повстаннях гнів народній — і то, по твоєму, нічого не означає? Ти не дивись, що Павлюк програв, Гуня програв, Наливайко програв, Остряниця програв — вісім раз б'є море, а за дев'ятим валить скелю. Ти — отой дев'ятий вал України! Се на твої плечі складає історія великий обов'язок, бо ти прийшов у важну, рішучу, історичну хвилю. Зрозумій, чого хоче від тебе нарід!

Хмельницький. Слова... порожні слова... Нарід... Який нарід? Той, що спалахкує, як солома, від одного дурного універсалу зазивного, а потім ще скоріше гасне? Той, що під біду сам видає своїх

полковників на заріз? О, ні!.. Сей нарід — раб є, раб був і рабом зостанеться. Раб може підняти бунт — се правда, але права свого він дійти негоден. Він хоче лише змінити поганого пана на ліпшого, а свободи рабам нетреба. Зрештою, вони й не прагнуть її.

Зорка. Неправда!

Хмельницький. Неправда? Чи я вчора родився? Чи я не знаю людей? А де ж правда? Покажи мені її, може я й піду за нею.

Зорка. Ти зранився серцем і став на боці. Але за ті десять літ, що ти пішов геть від політичного життя, виріс нарід.

Хмельницький. Люди існують не десять літ, а може десять тисяч літ, але все зостались людьми.

Зорка. Але народи ростуть і кріпнуть.

Хмельницький. І старіють і вмирають.

Зорка. То ти думаєш, що твоєму народові пора вже вмерти? От будеш їхати звідси — придивляйся, що робиться між людьми, прислухайся, о чім говорять, збігшися коло плотів, о чім шумлять верби над ставами, о чім балакають сусідки коло криниці, о чім дитина співає. І побачиш тоді, що—ждуть! Ждуть усі! Чекають гасла, знаку одного, щоб устати й морем усім двигнутися на ворога. Так дай же, дай же знак той, Богдане! Не отягайся й не важ так довго, бо все вже давно зважене й рішене.

Хмельницький. Пощо дурниці говорити? І при чому тут я?.. Коли б усе було навіть так, як ти говориш, то хіба ж нема більше людей на Україні? Міцніших, мудріших, багатших, зрештою просто вірующих, бо я... не вірю! Розумієш ти — не вірю, аби теперішнє повстання було іншим, ніж усі ті, які я бачив і про які я чув. Не штука зібрати двіста-триста, а й тисячу й дві обірвиголів, вигнати десяток шляґунів із загуменків, сплюндрувати півповіту, а далі що? А далі —

шибеницями вставлені шляхи, повна безправність і цілковите вже безпросвіття.

Зорка. А Чаплинському ти подаруєш і хутір, і жінку, і смерть дитини?

Хмельницький. Хто?.. Я?.. О, ніколи в світі!.. Я ще дійду свого! Збройною рукою дійду!..

Зорка. А чому ж ти не хочеш вірити, що й нарід твій може — „дійти свого", і то власне — „збройною рукою"?

Хмельницький мовчки пильно дивиться на Зорку. Добре ти вмієш говорити, Самійле, але з того однаково нічого не буде. Іди розпорядися кіньми — зараз їдемо.

Зорка. Як? На ніч глядячи?

Хмельницький. А що хіба? І без того певно мене шукають уже по всіх заїздних дворах за обнаження шаблі перед світлим трибуналом соймовим.

Зорка пішов.

Хмельницький. Так аж ось чого тобі хотілося, Богдане!.. Так аж ось чого ти діждався!.. Ходив лицем рідної землі по безмежних просторах України, слухав великого стогону народнього мученої пісні, брязкоту кайданів і жіночого плачу, дивився на неправду й насильство, і... рахував. Все рахував і рахував — і рахунок твій усе не виходив. Білі привиди тіней лісових виринали, закатовані руки простягалися, довгими рядами ставали перед очима мученики за волю, криком нелюдським будили опівночі, а ти все рахував — і рахунок у тебе не виходив. Аж нарешті, от став послідніім із послідніх. Оганьбили, оплювали, насміялися... Хати нема, сім'ї нема, честі нема... Що ж? І тепер іще будеш рахувати? І тепер твій рахунок не зійдеться? О ні!.. Підійму людей і трусну Польщею так, що аж трон захитається. Таку бурю завію, якої ще не бувало в Речі Посполитій!.. Виверну все коріння догори й потопчу!..

Та-ак?.. А з ким же це ти станеш?.. Де ж ті війська твої й гармати, і зброя? Та хто за тобою піде, нужденний, убогий, дурний ти чоловіче?.. Кому ти потрібен, і хто тебе знає, і хто тебе послуха? Червяк ти розтоптаний, пес побитий, що лиш скавучати вміє. Не тобі ставати в обороні народніх кривд, не тобі українське море запалювати. Ховай ще одну образу на дно душі й смирися. Ходи до церкви та лижи підошву панського чобота... О-о-о!..

Аж завив, ухопивш себе обома руками за волосся, і грюкнувся ліктями на стіл та так і зостався.

. . . . . .

Перед Хмельницьким проходить уся його поворотна, з Варшави на Україну, подорож, як ото їде він додому й дивиться, але іншими вже очима, на сконцентровану недолю свого народа. При кожній сцені то в тім, то в іншім місці в різних позах він бачить себе, а ззаду—незмінний Зорка.

. . . . . .

Десь на роздоріжжі. Двоє селян звертаються до постаті Хмельницького.

Селянин. Слухай, Богдане Хмельницький. Я тобі розкажу небагато: я тобі скажу тільки те, що ми, одне село, платимо й робимо своєму панові. Насамперед чинш—по три копи з волоки. Дань медова в рік відер сто й півтретянадцять і три возовиці. По копі жита, по копі вівса, по копі гречки, а копи всі мають бути шестерні. По дві решеті, окрім того, зерна ще якогожколвек і полукіпщина йде по грошу. А що дворними сохами зоремо, то все повинні спрятати, помолотити й відвезти, де кажуть. Сіно повинні скосити, коли скажуть, і попрятати, а окрім того по грошу від коси повинні дати тому, хто пильнував. Підводу повинні давати, куди треба. Коли пан приїде до села, або ревізор, або бирчий, або врядник, або слуга панський чи врядничий — повинні всі живність давати самим і коням, дрова возити й сторожу дати, хоч сторожовщину само собою платимо по

два гроші з диму. Даємо на рік із села дві яловиці, але яловицями не беруть, а на день Петра святого беруть сто грошей. О Пречистій беруть по двоє кур на каплунення, а в осени за даниною медовою по гусяті. У вокрузі у своїй повинні йти в оступ [1] звіря ловити, а також і до бобрових гонів іти, коли розкажуть, а з кожного лукна [2] бобрового данина йде своїм порядком. Як хто знайде гніздо соколине, всі соколи до двору повинен однести, а з гнізда яструбового й з гнізда рябчого по одній птасі повинен дати від гнізда. Окрім того, двір будувати й окола городити, стайні, хліви, обори і всякі будування. Млини повинні робити й гать гатити. Мало тобі? Ні, я питаюся — мало? Чого ж мовчиш?

Другий селянин. Даємо чинш великий, а при віддаванню — на бирчого й пищого з волоки по 12 пінязів литовських. Жита дякольного з волоки своєї по півмаци луцької міри в стрих міряючи; і в той час, коли урядник розкаже, вивізши на пашню дворну, те жито розсіяти й заборонувати. А до того на пашні дворній орати вліті на озимину день, боронувати по одній бороні з волоки день. А що би кольвек іно на пашні збіжжя дворного засіяно було, те збіжжя все ґвалтом [3] пожати й на тік панський звезти й у скирди зложити. Сіножаті дворні ґвалтом у час покосити; сіно, висушивши, у скирти зметати й до двору привезти. Дров із волоки по чотири вози до двору привезти. Сторожу до двору, по колєї видаючи, на кожний тиждень по двоє сторожів, а при бутності пана — скільки би їх потреба оказувала. Підводи колєйно відправляти на 20 миль. Ґвалтом до поправлення греблі, займования прірв, сипання одмілів, перевозу хворосту й соломи скільки би того потреба була іти повинні.

[1] Оступ — облава.
[2] Лукно — гніздо.
[3] Ґвалтом—толокою, гуртом.

Стація на приїзд пана — з десяти волок яловиця й баран, а з кожної волоки гуска, курок двоє, яєць двадцятеро й віз сіна. Мало? Ще мало? Чого мовчиш?

. . . . . .

Наступає тьма, міняється околиця.

. . . . . .

Село. Купка поважних селян.

— Невидержка... нема куди далі терпіти...

— Хоч би яке право. Нехай сяке, нехай таке, але право.

— Нема його, і не було, і не буде.

— Наше село робило два дні з волоки, по Статуту ніби. А пан як вернувся з-за границі, то зразу ж велів робити чотири дні. Ми подали до суду, але що ж... Пан заявив на суді, що „в усіх, каже, добрах моїх того Статуту давно в звичаю немає і всі мої піддані роблять чотири дні, от лише оці бунтівники дають опір". І суд приговорив робити чотири дні.

— І робите?

— А що ж ти вдієш? І робимо.

— Отак вони звичаєм право зносять.

— Не звичаєм, а самоволею.

— Наш пан каже: „старі, каже, конституції, занадто прихильні до хлопа".

— Он бач!..

— Пани все одно не визнають ні конституцій ні привілеїв королівських. Вони плюють на то-то.

— Вони лиш свої люстрації знають та власні декрета.

— А люстрації? Хіба вони по правді зроблені? Хіба вони, як списують люстрації, то в основу кладуть закон чи конституції сеймові або привілеї королівські? Овва!.. Чхати вони на те все хотіли. Свої звичаї в основу кладуть та оту свою самоволю прокляту.

— Вони на люстрації плюють, на свої ж власні. Ми робили подлук люстрації двадцять день на рік,

решту доплачували грошима. А панові захотілося— і звелів нам робити по два дні з дворища. Ми теж у суд, покликаємося на люстрацію. А пан каже: „Люстрація мене в'язати не може. Зрештою, в усіх моїх добрах вже так роблять". І кінець!.. Тепер робимо два дні з дворища, а гроші як ішли, так і йдуть.

— Скрутили нас, скрутили вже до кінця.

— І доки ж оце ми будемо терпіти? Де ж ті козаки давнішні поділися, отамани, проводирі?.. Наливайко був колись, Остряниця, Павлюк, Гуня, Трясило Тарас... Підіймалися за волю, хотіли добра людям. Не пощастив їм господь, на те його святая воля, але ж не спали, не ховалися під перини, а сміло йшли, хоч би на муки, хоч би на смерть. І за те— пам'ять їм вічна. Низько клониться кожне чоло перед тими іменами, і дітям ті імена передамо, як святиню народню. А тепер — нема нікого. Перевелися борці на Україні, зосталися себелюбці, дармопихи, зайці нещасні. Полковниками, псячі душі, прозиваються, сотниками, а сами поховалися по хуторах із млинами та ґуральнями, і нікому, нікому стати за обиду сего времени, за землю руськую... О, та де ж тії соколи, що на крилах би нам вождя з вирію принесли?.. Ох, і де ж тії ковалі, що меча би для нього викували?.. Нема, нема!.. Заснула Україна, навіки заснула... під панським обцасом, під гайдуцьким канчуком міцно спить...

. . . . . .

Темно стало... Не то шум, не то звуки якісь пронеслися і перемінилася картина.

. . . . . .

Шматочок ярмарку. Віз. Оступили його.

— У нашім селі ні одного господаря немає, щоби мав цілу волоку. Ні одного!.. То вже з достатком живе, хто півволочок має. Що ж ти на тому шматочку зробиш? А з нього треба відбути панщини чотири дні

на тиждень, а в жнива п'ять; до того толок п'ять податку дванадцять грошей, потім ще назверх усього — кури, яйця, прядива та три лікті полотна й підводу на десять миль.

— А в нас пасовисько було, з дідів-прадідів ми його вживали. А двір узяв та й забрав його до себе. Ну, як це терпіти, скажіть люди добрі?

— А я так просто пішов до свого пана та й кажу: „Пане!.. Як тому всьому зарадити, я вже й голови не прикладу. Візьміть, бога ради, моє поле від мене, бо мене вже з нього хліб їсти зуби болять"...

— Вже так нас висмоктали, що не знаєш, чи є в тебе душа чи нема. У неділю роби, у свята роби.

— Коли хлоп чого доробиться — забрати в нього те.

— З жінок і дочок знущаються, здоров'я відбирають.

— Придавити, здерти, в мішок хлопа всадити — ото їх діло.

— Вони одну пісню знають: „Дай чинш!.. Дай побор!.. Дай мито!.. Дай податок!.. Дай десятину!.. Дай поволовщину!.. Дай сухомельщину!.. Дай чопове!.. Дай гайдучне!... Дай за перевіз!.. Дай, дай, дай, дай!..

— А то ж шляхта. Ти єси Хамового коліна, а вони Яфетового.

— Він блакитне піднебіння має.

— А як розібрати добре, то шляхтич той, хто скоріше волів випряг.

— На війтів лише шляхту ставлять.

— Це ж аби війт із паном тягнув... Аби судив без суду нашого та без лавників, як йому подобається.

— Квиту за податок не дають, по двічі платити доводиться.

— Дідич — і король, і бог, і всесвіт.

— За всі наші чинші, за всі наші податки, данини, десятини, за ввесь наш кривавий труд, за сльози наші й піт — що ми маємо? Ланцюги, канчуки, в'язницю й смерть.

— Де ще і кому так погано живеться, як хлопов в Речі Посполитій?

— Душать нас... Душать...

— Та доки ж воно так буде, браття?..

— Доки ми терпітимемо?

— Доки дозволятимемо?

— Доки ж ми так будемо мучитися?

— Та дайте нам якого мудрішого, щоб повів нас, а підемо всі!

— Всі встанемо, як один!

— Вождя нам! Вождя тільки дайте!

Загальний крик. Вождя - а!..

. . . . . .

І знову темрява, і шум пройшов, і змінилася картина.

. . . . . .

Баби під хатою зібралися.

— Ох, сусідочки мої любі! Нема ж тобі просвітлої години ніяк. Хотіла оце полотен побілити трішки, а отаман приходить і каже, що тепер таке правило встановлено, що в себе дома маєш право білити тільки 15 ліктів, а решту, каже, коли хочеш, мусиш на панському блєху білити. А як же ж це воно? — питаю. „А дуже просто, каже: заплатиш по шелягові за лікоть, та й біли, скільки хоч". Чи чули ж ви таке, людоньки добрі?

— Що полотно... Он моєму синові дідич велить свою полюбовницю за жінку брать, — отут подумай!..

— Але ваш син хоч живий, а мій...

— Чула я, чула, голубонько...

— За одне слово, що не так сказав підстаростї, смертю був укараний. А на село сто гривень кари наложили.

— Голубочки мої... голубочки мої!.. Ваші ж сини хоч великі вже були, хоч надивилися ви на них... А в мене ж Васильчик по дванадцятому годочку лише був... Та пекли вони бараболю в лісі, пасучи, та

забули загасити, а від того вигоріло кавалок лісу... Горлом були укарані всі!.. Горлом!.. А на село наложено двісті гривень кари... А на сусіднє село, що не бігло рятувати — шістдесят гривень кари... А Васильчичок мій із світу пішов... О-о-о!..

— Та доки ж воно так буде?

— Де ж месник за нас?..

— Коли ж ти прийдеш, меснику наш?

— Віддамо тобі останні діти свої!..

— Самі узброїмося й підемо гинути в перших рядах, — тільки прийди!..

Загальний стогін. Прийди-и!.. Прийди-и!.. Прийди-и!..

. . . . . .

Тьма, шум і звуки. Змінилася картина.

. . . . . .

В'язниця.

За те, що я гуменного вилаяв — місяць у кайданах робив! Місяць!.. А тепер ще отут сиджу...

— А я мимо двору в темну ніч з вогнем пройшов— п'ятдесят карбачів дістав. А він іще кричить: „Я пан!.. Я староста!.. Я воєвода!.. Я король!.. Куди ти на мене підеш скаржитися?..

— Карбовий наш за те, що одному чоловікові відміряв хліба з чубом — смертю був скараний.

— А в нашого пана кара одна — шибениця. Украв що — шибениця; ще як-небудь провинився — шибениця. Це я вже не знаю, якому святому й молитися, що мене от сюди посаджено. Мабуть, через майстерство моє.

— Дивіться на мене, люди добрі... Вуха мені обрізано .. половину носа обрізано... на лобі знак шибениці випалено... зроблено з мене каліку й посмішище... і це все за те, що хотів від пана втікти...

— Мене посторонками били...

— Мені вкручували пальці в курок рушниці...

— Мене за ноги підвішували до стелі...
— Димом мене удушували...
— На розжеврене вугілля мене становили...
— Хто відомстить за наші муки?
— Хто збере наші кривди й поставить їх панам у рахунок?
— Хто звільнить нас?
— Де наш спаситель?
— Де ти, спасителю наш?
— Рятуй нас!..

Загальний крик. Рятуй!.. Рятуй!.. Рятуй!..

. . . . . .

Ще змінюється картина.

. . . . . .

Коло будинку громадського товпа; молодий писар стоїть повисоку й читає:

— „Aby w dobrach panskich nic nbywalo, ale owszem, coraz wiecey przybywalo poddanych, ktòrzy y przez to nie tylko w swoich chudobach niszczych ale i wliczbie poddanstwa zmnieyszac zwykli, że synow swoich do szkól oddaca, na ich szkolna nauke chudobe swoia traca, a potum tych ze synów z poddanstwa z roznie oddalaia y tym sposobem dobra z ludzi ogołacaia — wiec zabiegaiac takowemu dòbr decessowi, mocno pilnowac tego bedzie Administrator aby zaden poddany dzieci swoich do szkòl nie oddawal, ale ich do rolniczey roboty w poddanstwie panskim sposobił“...

— А по-нашому? А по-нашому як то буде?
— Розкажи нам по-простому.
— А по-нашому буде от як: „Щоби в добрах панських не убувало, але й овшім прибувало підданих, котрі не тільки в своїх худобах нищаться, але й у числі підданства зменшаються через те, що синів своїх до шкіл віддають, на їх шкільну науку худобу свою тратять, а потім тих же синів з підданства забирають і тим добра з людей оголяють, — отже запобігаючи такому дібр упадкові, міцно пильнувати того буде адміністратор, щоби жоден підданий дітей своїх до

шкіл не віддавав, але їх до рільничої роботи в підданстві панським способив"...

Крики обурення, товпа страшенно схвильована.

— Ось, яке наше право!..
— Ось, яке наше життя!..
— Навіки поховати нас хотять!..
— У справжнє бидло обернути!..
— Щоб і світу сонця не знав!..
— Щоб здихав на панській ріллі, як пес!..

Писарчук, коли трішки втихло. „Surowo zakazuje sie, azeby nie bulo wolno wolów sprzedawac i córek do inszych wsi, ogolacajac role, wydawać. I chałup nie maja sprzedawac[1]".

Ще дужчі крики підіймаються.

— О, бачиш! Дочку свою вже не маєш права видати за того, кого вона сама собі вибрала, а за того, за кого пан схоче.

— Вже батько сам не може відділити сина! Лише з дозволу дідича!

— Опікуна для сиріт не батько, помираючи, наставляє, а дідич!..

— На службу ніде не можеш післати дитину без волі дідича!

— Своїм маєтком, навіть рухомим, не можеш сам розпорядити!

— Що треба купити, маєш купувати тільки в дворі. Що треба продати, маєш продати тільки до двору.

— Як землі не стає, то в чужепанців найняти не можна, під виною й утратою збіжжя, котре би на тій землі посіяв.

— На заробітки піти навіть до сусіднього села невільно.

— Винайняти своє поле невільно!..

[1] „Суворо забороняється, щоби не було вільно волів продавати й дочок до інших сел, оголяючи ріллю, видавати. І хат не сміють продавати".

— Овець і волів можеш мати лише стільки, скільки дідич дозволить.
— Молоти лиш у панському млині!..
— Пити лиш у панському шинку!
— А як не в панському випив — давай вину.
— А п'єш що?..
— Помиї!..
— Невільно після тяжкої праці й випити чого доброго!
— Це послідне діло.
— Нема виходу!
— Затягли нас у крайню петлю!..
— Скидаймо, браття, ярмо!..
— Дайте, нам вождя!..
— Ми віддамо йому самих себе!..
— Ми надхнем його своєю силою!..
— Ми всі постелимося під його ногами...

Безумний крик, який зливається, нарешті, в один могутній хор; і зверху, і знизу, і з боків, і звідусюди.

. . . . . .

Показуються недалеко дві постаті — козак і селянин. Говорять разом, обнявшися.

— Гей, Зиновію, Богдане Хмельницький, сотнику чигиринський! Негаразд єси починаєш, що рано спати лягаєш, на людську недолю, на люту неправду, на горе України твоєї очі свої закриваєш!.. Ой, устань-пробудися, козацьким мечем підпережися, козацькою зброєю узбройся. Та вийди на гору на високую, та глянь на Вкраїну на широкую, де в крові білі голуби купаються, де неволя й недоля, дві рідні сестри, оплутали край увесь!.. Закована Україна—подивися!.. Вдар же в серце, Зиновію, Богдане Хмельницький, добудь вогню!.. Крикни-покрикни, міцно голосом поведи: „Гей, діти-друзі, козаки-браття-молодці!.. Ой, брязнімо ж шабельками та блиснемо ж рушничками, та вдаримо з самопалів семи пядей від запалів!" І повстанемо на твій голос усі!.. Повстанемо так, як ще не ставали

досі!.. І розіб'ємо віковічний кайдан!.. І розкуємо Україну!.. Богдане!.. Богдане!..

І тисяча голосів повторило. Богдане!.. Богдане!..

. . . . . .

Ударив грім, усе затряслося; тьма наступила.

. . . . . .

Знову варшавський заїздний покоїк.

Хмельницький схоплюється. Що це?.. Сон?... Мара?.. Кричить. Рішаюся! Беру меч і підіймаю його за свободу України!..

Завіса

ДРУГА ЧАСТИНА
ТЕТРАЛОГІЇ

КИЇВ

НА 4 ДІЇ

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА 1

Коло Чигирина в пущі

Пуща в проваллю. Все заросло. Десь згори стежка поміж кущами. Невеличкий костер. Темними силуетами стоять, сидять, ходять козаки. Розмова точиться повільно.

Гиря. Цікаво, як то справиться Хмельницький. Чи вдасться вирвати королівську грамату?

Ганжа. Оце ж він саме орудує. Ми собі сидимо тут спокійно, а там... Може стрілянина вже йде...

Бурдабут. Чого там стрілянина? Хмель обладить потихеньку.

Бурлай. А Барабаш? А Барабаш?.. Ух, стерво прокляте!..

Вешняк. Барабаш — падлюка, що й казать. Продався ляхам.

Мозира. Такого й убити не жаль.

Гладкий. Не то що не жаль, а треба. Де по-

Голота. Щось погано збираються наші козаки.

Вівюк. А хто ще має бути сьогодні?

Чарнота. Та багато кой-кого... Волевач Іван... А може й брати.

Топига пихкає люлькою. Волевачі—то козаки старинні. Ще прадід оцього Івана, Яків прозивався, осів над Цибульником у Диких Полях. До-обре піджився! Та й син його, Хведір, дід оцих Волевачів, теж непогано жив, непогано. І батько, Тихон, так само. Та й вони, всі тройко, і Антін, і Андрій, і оцей Іван—нічого собі дядьки.

Вівюк. А ще хто буде?

бачив — там і бий, як пса скаженого.

Гиря. І його прихильників з ним.

Бурдабут. Вони вже трупи. Гурський, Вадовський, Олеско, Каленяка, Гайдученко, Нестеренко— то вже трупи. Хто перший кого з них здибле— голову геть. Бо то яничари, собачі душі.

Вешняк. Який це Нестеренко? Максим?

Бурдабут. А то хто ж?

Гладкий. Той, що з Барабашем та Караїмовичем до короля їздив.

Ганжа. Таким людям не треба на світі жити.

Бурлай. То правда. Хто стане зрадником рідного краю, той сам себе вже на шибениці повісив.

Мозира. Мені так чується, що доведеться їм усім у Дніпрі води пити.

В іншій групі.

Віюк. Приборкали нас ляхи добре, що й казати...

Голота. Вже так приборкали, що далі й нікуди.

Вешняк. Вони так і кажуть: gdy kozak w swòj

Чарнота. Та хто ж? Шумейко Прокіп, Вовченко Іван.

Топига. О, це молодці!

Кизименко. Чи не цей то Вовченко до короля їздив?

Топига. Їздив... Цей... Із Хмельницьким... Років з десяток тому.

Чарнота. Пешта буде, Забузький буде.

Топига. Отих би я вже й не кликав.

Кизименко. Чому?

Топига. Продажні душі. Я би їх повикидав із козацького кругу геть.

Чарнота. Та... хто й зна... може й з них будуть люди. Небаба прийде.

Топига. О!..Оце козак, і я скажу, що козак... Таких давай побільше.

Чарнота. Джулай буде Хвилон.

Кизименко. А чому його Джеджаликом звуть?

Чарнота. А хто його знає...

Іван Шангирей. А королівські прихильники будуть?

Чарнота. А як же Петрушенко, Воронченко...

porządek pięknie jest ujęty — zatem Rzecz Pospolita ma już pokój święty [1].

Віюк. Мабуть таке, що поки нема сили, то забрати тут усю скотину, яка єсть, та гайда на Запоріжжя. А звідти вже трактувати й з Польщею, і з Турцією.

Голота. Нічого й не спробувавши? Ні, я так не згоден.

Бурлай. Нічого того не буде, а бути нам на морі цього року.

Гиря. Кому що, а Бурлаєві — море. А спитати б, що ми там будемо робити?

Бурлай. А що? Або будем турка воювати, або будем у турка служити. Он, чути, хан присоглашає від імени цісаря турецького, аби йшли із Запоріжжя на море скільки хоч народу, хоч би й сто тисяч було, щоб помогли воювати Веніцейську республіку.

Шангирей. Тю! На чортового ж батька нам

Іван Шангирей. А ось і вони. Легкі на спомин. Та всі разом — дивись!

Топига. І Небаба з ними! Глянь!..

Спускаються: Небаба, Пешта, Забузький, Петрушенко й Воронченко.

Небаба. Спосібнішого від Хмельницького серед нас нема.

Пешта. Чому б не було?..

Забузький. Як би пошукати, то може й знайшовся б...

Небаба. Чи не ти часом?..

Забузький. Я не про себе. Знайшлися би й ще люди.

Пешта. А по-твоєму на Хмельницькім уже ввесь світ завис чи як? Він усі розуми поїв чи що?

Небаба. Щось ти на нього лихим духом дишеш.

Пешта. Бо знаю його добре.

Петрушенко. А сказати правду, я не знаю по-що нас сюди закликано.

---

[1] Коли козака вже добре взято в шори, аж тоді Польща може сподіватися спокою.

Веніцейська республіка здалася?

Бурлай. А хіба не все одно? З ким битися, то битися, аби дурно не сидіти.

Воронченко. Як собачки під час тічки: з ким не погризтися, аби погризтися.

Бурлай через плече. Знаєш, що я тобі скажу? Коли тебе не той, так ти ногами не совай.

Інша група.

Кизименко. А все ж якось... страшно зачати.

Ґанжа. Страшно — так і не зачинай.

Кизименко. Та я не проти того...

Топига. Чого страшно? Село тільки підняти треба.

Гладкий. Та село підійметься, що й казати... Село підійметься.

Петрушенко. А пощо нам хлопів? Ми люди лицарські. Хлопи — самі по собі, а ми — самі по собі.

Мозира. Ач яке стерво! А ми ж звідки? З неба впали чи що? Не з того самого тіста? Дивись, який пан ясновельможний!

Топига. Без села, брат, не втне Каїн Абля, Чув, неначе якесь повстання чи що затівається. По-моєму — ранувато.

Небаба. А коли, потвоєму, пора прийде?

Петрушенко. Того я не знаю, а що тепер не пора — те я знаю.

Небаба. А коли ж та пора прийде, я тебе питаю? Нарід польський з кожним днем бере більший верх над нами, утискає нас. І то не тільки шляхта, а попустили віжки народові найнижчому з усіх — і той над нами сьогодні панує. Так чого ж нам ждати більше? Аж поки будуть орати синами нашими, як ми оремо волами?

Пешта злібно. Хмельницький не за що боретьсся, як за-ради власної привати—от що! У нього бабу Чаплинський відібрав, а ми, бач, повинні за бабу кров проливати.

Небаба. Дурню ти, дурню божий! То оце всі козаки зібралися за чужу бабу воювати? От уже бевзь!

Бурдабут. Що Хмельницькому кривда ста-

бо тупа шабля. Вскураємо тільки тоді, коли з нами вся Україна встане.

Забузький. А тоді що?

Чарнота. А тоді відірвемо Україну від Польщі, от тобі й не що.

Воронченко. Хо-хо!.. Ото двинув!.. Такого ми ще не чували.

Чарнота. Так послухайте!..

Забузький після павзи. Бач, на що тут заноситься. Це, коли таке, так мабуть краще мені знову на Донець.

Гладкий. А тобі ще білгородські воєводи не набили пику?

Кизименко. А що хіба?

Гладкий. Та він ходить туди на розбій. А москалі ж дурні: замість того, щоб вислати з півсотні стрільців та набити добре пику,— воєвода пише аж до Москви: „И рѣкою, государь, Донцом и степью от литовских людей, воров черкас, проѣзду нѣт,—вездѣ, государь, по дорогам станичников в станицах и всяких чинов люлася, так сьогодні йому вчинили, а завтра тобі вчинять.

Пешта. Мені не вчинять..

Небаба. Авжеж!.. Ласкаве телятко дві матки ссе.

Бурдабут. Хмельницький же спробував лагідно. Так, як то кажуть: з великим паном просячи трудно, а боротися нерівно.

Інша група.

Шангирей. А наші полковники не що би нас від бід та навальностей наших мали боронити, а ще на нас і панам урядам подають.

Гиря. Тиранськo з козаками поводяться, що й говорити.

Віюк. Варять ляхи якесь пиво. Незнати тільки, хто й як буде його пити.

Голота. Ні, чому ж? Попередній комісар нічого собі був чоловік.

Бурлай. Це Зацвіліховський?

Вешняк. Не Зацвіліховський, а Зацивільковський.

дей в проѣздах до смерти побивают и грабят. И отѣх, государь, воровских черкасах вели, государь, мнѣ, холопу своему, свой государев указ учинить: посылать ли, государь, мнѣ холопу твоему, за тѣми воровскими черкасы твоих государевых белогородских ратных людей?" Ото і йде „отпіска". А там, у Москві, дяки поки розчухаються, то отакий Забузький знову налетить. Тоді уп'ять воєвода білгородський пише: „И от тѣх, государь, воров черкас к урочищем станичником проѣхать неможно. И что, государь, в недоѣздѣ Белогородских станичников до урочищ учинитца какое дурно, воинские люди за их недоѣздом под твои государевы украинные города безвѣстно пройдут и повоюют—и мне бы, государь, холопу твоему в том в опалѣ не быть". Аж тоді на Москві „пірпужаюцца" та вишлють указ: „Государь слушал, указал: свѣдав тѣх воров, небольших людей на них посылать, а чтобы их имати и при-

Бурлай. А його всі так Зацвіліховським і звали.

Голота. То гарна була людина.

Ганжа. Всі вони гарні, тільки бог смерти не дає.

Небаба. Я так скажу: за старого Конецпольського ще сяк-так жити можна було. А тепер і коронний і польний гетьмани—люті вороги козацтва.

Бурдабут. Хотять ляхи нашу славу, по всьому світу славну, проковтнути й знищити.

Топига. Та не тільки славу, а зовсім у ярмо нас хотять забрати й від віри нашої батьківської силоміць хотять одірвати. Унію оту прокляту завели.

Вешняк. Та.. Унія—то попівське діло. А що наші попи, що їхні ксьондзи—однакові сучі сини.

Топига. Та то може й так, а тільки коли ляхи з наших попів знущаються, поносять, окривавлюють, волосся й бороди видирають, так тут уже я заступлюся, як собі хочеш. Я не дозволю, щоби віру нашу православну безчестили!

сылати к Москвѣ". Та поки оце тягнеться, так він десять разів з'їздить на Донець і здобич привезе.

Регочуть.

Мозира. І де ти навчився так по-московському чесати?

Гладкий. Бував серед них.

Мозира. Так тепер нема, кажеш, ходу Забузькому туди? Заберуть у Москву?

Гладкий. Заберуть!..

Чарнота. Болячок багато, за яку не зачепи — то болить. От тому й треба нам не як виродкам, а як щирим синам рідного краю подивитися — чи справна зброя, чи кінь нагодований. А не захочемо того зробити—зметуть нас ляхи з лиця землі. Так краще ж бути вбитим на полі бойовім зі зброєю в руках, ніж у хаті, як негідникові бути задавленому.

Голоси. Цс-цс-цс!.. Хмельницький!.. Хмельницький іде!..

Бистро йде вниз Хмельницький; з ним Шумейко, Джулай, Вовченко, Волевачів троє й ще козаки.

Хмельницький на ходу, відповідаючи на привіти. Доброго здоров'я!.. Доброго здоров'я!.. Дай боже!.. Дай боже!.. Дякую, дякую! Щось говорить одному з козаків, той побіг наверх.

Гиря. Є привілей королівський? Є універсал?

Іван Волевач трясе папером. Ось він!.. Ось!..

Один одного перебиваючи

Шумейко. Ти спитай, як ми його здобули!..

Антін Волевач. Хо-хо-хо!.. От була штука!..

Джулай. Це, брат, як розказати, так репнеш від реготу!

Вовченко. Він напився під саму зав'язку...

Пешта. Та хто? Про кого річ?

Андрій Волевач. Шапку, пояс і перстень мені дав пан сотник, а я мерщій на коня.

Шангирей. Та Барабаш, вже ж ніхто.

Хмельницький підняв руку, все стихло. Панове товариство! Зібралися ми тут обсудити становище наше, оцінити його, як належно, і коли треба буде, пошукати з нього виходу спільними силами. Тяжке наше становище! О тім нема що довго говорити. Обдерли нас ляхи зі всякої признаки публічного права й кинули на самоволю королівських та маґнатських урядників. Польське військо нищить козацьке й селянське добро, неславить наших жінок і дітей. Начальники наші накладають на нас невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою — подібно лише сміх та зневагу та хіба, в кращім разі, порожні безвартні слова в потіху дістане. Навіть службу козацьку Річ Посполита призначила нам безплатну. Даремне тратиться козацька відвага, на море нам нема приступу, тоді як тільки на морі козацький рід росте, ширшає й живе.

Бурлай. Правда! Правда!.. І я кажу правда!.. Його зацитькують.

Хмельницький. Гине козацький рід! Знищено наш лад самоуправи й вибору, понаставлено над нами урядників, і не на те, аби нам давали по праву, а на те, щоби здержували нашу силу. Чи правду я кажу, панове?

Волевач Іван. Правду! Святу правду, пане сотнику! Державці нас, людей лицерських, гірше невільників трактують. Хутори, пасовиська, млини й у домах козацьких усе, що їм подобається, ґвалтом беруть, а нас самих мордують, забивають.

Волевач Антін. А яким правом вони з нас десятину беруть і поволовщину? Яким правом, я вас питаю?

Вовченко. Матерів наших старих і батьків, як хлопів, чиншують. Син у службі в козацькій, а ро-

дичів його податками обкладають. А як козак умер, в той же день його жінку на панщину женуть.

Волевач Андрій. А оті підводи прокляті! Та хіба ж то козацьке діло — підводи давати?

Волевач Іван. Уже прийшло до того, що ні на Запоріжжі ні на Дніпрі не дають живитися, ані звіра й риби ловити. Вже скоро не будеш знати, з чого й прогодуватися.

Шумейко. А пани полковники, драв би їх кат тричі по тричі, не тільки нас не боронять, але й овшім — помагають давити! Волів, бидло і ввесь добуток козацький і челядь забирають. Та ще так, ніби він торгує: „се я у тебе купую", каже. А дихав би ти сіркою, проклятий!..

Джулай. Ґрунта наші відібрали, вільності наші скасували, і ми, свобідні лицарі, козаки — стали нараз хлопами.

Волевач Антін. Козак полковникові й у грубах топить і коней хандожить.

Вовченко. Та як ще тільки коней, а то й псів.

Волевач Андрій. Від голови кожного козака по лисові беруть. А не піймаєш — самопал бере за лиса.

Джулай. Яку-будь причину на козака взявши — зараз до в'язниці з ним. І де лиш чує, що може поживитися, не випустить, аж не окупишся добре.

Вешняк. Хотять зовсім винищити козацьке ім'я!

Вію к. Реєстрового війська шість тисяч зоставили! Шість тільки тисяч... А решта? А де ж решта свобідного народу?

Шангирей. Та й ті шість тисяч — чи мають своє?

Петрушенко. Це вже й я навіть скажу, що тих тридцяти злотих нещасних ми й по кілька літ не бачимо.

Ґанжа. То не тридцять злотих, а тридцять сребреників, за які ми свободу свою ляхам продали!

Мозира. Грошей не платять, а здобич відби-

Воронченко. То вже й я скажу, що правда. У нас, дійсно, за найменшу провину кари люті і навіть смерть, але...

Шумейко. З жінок і дочок наших знущаються! Цього ми не годні терпіти!

Вовченко. І це ж іще ми, козаки. А що ж вони над селянами бідними виробляють?

Бурдабут. Там діло таке, що заб'є орендар панську пельку золотом та й робить, що хоче.

Гладкий. Віддали ляхи село орендарям на поталу.

Чарнота. Та хіба село тільки? Правильно писало військо коронне, що на службі в Прусах стояло, до короля: „Українні замки, адміністровані орендарями, вічною руїною впали за неоціненою шкодою Речи Посполитої. Старости там ні одного не маш". Так воно й єсть! Хіба Снопковський не пустив в оренду Капелеві, орендареві білоцерківському, староства канівського й богуславського? А хіба такий Снопковський один?

рають. Здобичився чим козак, коня піймав чи там що — зараз собі лях і відбере.

Кизименко. Я впіймав татарина, привів до полковника. А він відсилає того татарина з жовніром-ляхом до гетьмана й пише, що то жовнір-лях того татарина спіймав. Хіба ж це не образа?

Небаба. Отак вони всюди ляхів підсувають, а козацька відвага у нівець іде!

Волевач Андрій. А найголовніше, що віру нашу хотять нам знищити! Віру!

Топига Бурдабутові й Гладкому. А хіба не все одно, хто дере — чи пан чи орендар?

Забузький. Ну, та воно тоді все ж не так було би досадно, бо тож таки християнин. А то яка небудь падлюка, прийде сюди голе-босе, а не минуло п'яти літ,— дивись, розбагатіло, коней собі посправляло, оксамити.

Ґанджа. А на селянина податки нові вигадує: дуди, осип, поволовщина,

Пешта. І що ви таки справді? Ну, яке нам діло, хто там і що і кому в оренду віддав?

Волевач Антін. Як яке діло? Коли орендарі сосуди церковні продають, глумляться над святинею й священиками, виганяють пріч архипастирів, то нам до того всього діла нема?

Волевач Іван. Ти, мабуть, сам продався вже ляхам, коли так говориш!

Вовченко. Дай йому спокій! Нехай гавка, поки догавкається.

Мозира. А що козаків повні темниці — се тобі байдуже?

Бурлай. І то — без жодної вини!

Топига. А комісари війська нашого, замість заступниками бути — продавці наші суть! Продають нас панам!..

Пешта. Можна скаргу внести.

Ґанджа. Хіба не вносили? До самого короля доходили, а на скаргу й відпису ніякого не було.

Кизименко. Не можемо того більше терпіти!

Джулай. А повивачне? А поріговщина? Подимне, поголовщина, очкове, ставщина, поємщина, сухомельщина?

Голота. Вірність і козацькі наші услуги — нінащо. Ні чести, ні слави, ні свободи. Гірше турецької неволі.

Шумейко. Відогнали нас і від чести й від власти, а суда доброго не дають.

Волевач Андрій. Піймав звіра — шкуру дай панові полковникові. Піймав риби — десяту долю панові полковникові. Здобув що на війні, коня там чи зброю — давай панові полковникові. Старинні поля, оброблені здавна ниви, батьківщину, токи, млини та все, що сподобається — відбирають! Скотину відгонять, бджіл здесятковують! Навіть коней послідніх, що ними у війську служимо — і тих відбирають!

Гиря. А скаржитися нікуди! Бо скарга за бунт уважається. І за скаргу узи та мечі на нас готуються.

Гладкий. А на конечну біду ще отой проклятий

Петрушенко. Чия б гарчала, а твоя б і мовчала.

Вовченко. Навіть на Запоріжжі не чуємо себе безпечними.

Вешняк. Трактують нас, яко невільників послідніх, а не як воїнів, хоч ми ще досі від услуг королівських не відступали ні на палець!..

Бурдабут. Потоцький нам і за порогами не дає жити — все шукає невинної крові!

рід жидівський все нові й нові міри здирства знаходить. І коли вже захоче хитрістю взяти маєток козацький, то конче знайде яку провину на козака, а староста всякий завжди жидівську руку держить.

Голота. Та ще ж не вмерла козацька мати! Годі нам терпіти!.. Витягаймо, браття, шаблі!

Джулай. Ге-ей, панове товариство! Бий ляхі-ів!..

Хмельницький підняв руку, але не скоро втихли схвильовані козацькі почуття. Браття, панове молодці! На всі ті кривди нема іншого способу, як зламати поляків силою!

Загальний крик згоди.

Пешта. Що ви кричите? Чого зраділи? Силою? Якою? Де вона? Наші гармати побрали комісари, а з самими рушницями нічого не докажемо. Та й взагалі з ляхами битися трудно: і давніше вони були воїни добрі, а тепер іще більше насобачилися.

Хмельницький. Не так! Не ті це вже ляхи, що були колись та били й німці й турки й татари. Се вже не Жолкевські, Ходкевичі та Хмелецькі, а Тхоржевські, Зайончковські! Діти в залізо повбирані!

Пешта. Овва, як тобі ніколи! Шукай дурніших, а ми вже бачили. Бачили, як Павлюкові голову обдирали; бачили, як і Наливайка в мідяному бику шкварили, як йому показує на Кизименка батька й брата в полі умертвили; як козаків четвертували, на палі вбивали, за ребро на гак вішали, дітей козацьких у ко-

тлах варили, жінкам груди у розколене дерево втискали. Бачили ми це все вже, бачили!

Чарнота палко. І ти можеш згадувати це спокійно? І в тебе не буриться кров, не стискаються руки, не кличе тебе помста?

Пешта. Я тільки хочу сказати, що й се повстання скінчиться так само. Та, зрештою, проти кого це ви повстаєте, хотів би я вас поспитати?

Шангирей. Як то—проти кого? Проти ляхів, проти панів, проти утиску.

Воронченко. Але не проти короля, чуєте? Бо король—то наш батько.

Бурлай. Король нехай собі буде королем, але нехай перед ним рівні будуть усі. Согрішить козак—уріж йому голову; согрішить князь — і йому теж учини. Отоді буде правда!

Вірюк. То ми маємо ще про короля клопотатися? А він багато про нас клопотався? Нам треба дбати про себе, а не про короля.

Волевач Іван. Та як сказати? Може то тільки король не знає нашої кривди.

Небаба. Чого там не знає? Знає добре, тільки нічого не годен вдіяти.

Волевач Андрій. Шлягуни його обсіли до краю.

Забузький. Короля не чіпай! Бо за короля я й голову зверну.

Вешняк. Ого, який швидкий до голови! Тримай краще свою на плечах.

Чарнота. Раби!.. Вічні раби!.. Ви ж мали колись і князів своїх і державу, а тепер оплюгавилися вже так, що сама думка стати свобідними вас лякає!.. Боягузи!.. А по-моєму, не королівську власть нам укріпляти, а зробити Україну вільною й незалежною—от завдання наше!

Шумейко. Оце так так!.. Оце й я розумію!..

Чарнота. Воювати ради того, аби замість одного ярма надіти друге — шкода й заходу. Як уже битися, то знати за що! Як уже повставати, то маючи вперед ціль велику. І тою ціллю для нас є — вільна й незалежна Україна!

Занадто сміливе гасло неначе перелякало всіх.

Хмельницький. Про те ще ми трохи зачекаємо говорити,—нетреба ділити шкуру ведмедя, коли ще він ходить у лісі. Ми ще не підняли повстання, а вже хочемо знати кінець його.

Хтось. Оце мені єсть правда.

Хмельницький. Тому давайте насамперед обміркуємо, як саме розпочати діло. Сили в нас мало, що й казати, а в ляхів — і по замках скрізь залоги, і сам гетьман коронний в краю зостався на зимових лежах. Щодо наших сусідів, то вони або дуже слабі, або скорше поможуть Польщі, ніж нам. Москалі?.. Нещодавно їх Польща побила, Смоленське забрала,— москаль боятиметься. І зостаються тільки татари.

Волевач Андрій. О-о-о!..

Шумейко. Скільки раз ми їх били...

Гладкий. То правда. Вони пеклом на нас дишуть.

Голота. Здається, трудно буде з ними зладити...

Волевач Іван. Та хоч би й зладили, так... бусурмени ж!..

Небаба. А ляхи з нами по-християнськи робили?

Бурдабут. То такі християни, що гірші бусурмен.

Вівюк. Чи ти ба який митець! Маємо зрікатися допомоги татар тому, бач, що ляхи—християни. А вони дуже на наше християнство звертали увагу, коли катували нас та мучили?

Забузький. Та тут не в християнстві діло... І нападали ми на татар і здобич відбирали...

Вешняк. То діло сусідське: вони в нас, ми в них — без того неможна в степу. Тут не в тім річ...

Кизименко. Пане отамане, і ви, панове товариство!.. Вільно вам, що воля ваша робити, але я не знаю, чи гаразд буде, аби-сьмо мали ми собі поганців за опікунів брати. Бог дасть, і військо наше те само може справити, що против тих поганців-ляхів самі можемо боронитися.

Пешта. Молодий, а добре каже.

Джулай. Сиди тихо. Нехай старші говорять.

Ганджа. Та що там говорити!.. Ти лише, пане сотнику, покажи нам, як те зробити, як поладнати, а ми — готові.

Бурлай. Як побачимо, що річ добра, то нехай буде хоч гріх, хоч два. А як не в лад, то розійдемося та й конт. Тільки от чи захотять татари,—от у чім річ. Ми ж їм ні заплатити не можемо, ні...

Хмельницький. На татар я маю спосіб—оцей королівський універсал, що в Барабаша лежав. Ось він!..

Стовплюються дивитись.

Шангирей. А-а!.. Дивись ти!..

Вовченко читає. „І дозволяємо Війську вірному нашому, запорізькому"...

Петрушенко. А печать яка? Печать?..

Вовченко. А яка ж може бути? Само собою покойова...

Петрушенко. А що! Я ж казав!.. Не з канцелярії печать!..

Топига. То що, що не з канцелярії?

Воронченко. А те, що така папірчина нічого неварта.

Мозира. Дурний тебе піп христив! Як же то може бути, щоб королівська печать та нічого не була варта? Ще від канцелярської то він міг би відмовитися, а від своєї — як же?..

Гиря. Та він же не міг іншої ставити. Він же то на власну руку затівав.

Волевач Андрій. А що ж ти думаєш, пане сотнику, з тою граматою робити?

Хмельницький. Вирядимо послів до Орди, покажуть грамату й скажуть: бачите, щó проти вас король замишляє? Отже вибирайте одно з двох: або йдіть з нами проти ляхів, або ми підемо з ляхами на ваші улуси. Друге: татари давно сердиті на ляхів за невиплату гарачу. Третє: я маю серед них приятелів і побратима навіть — Тугай-бея. А ще я маю в себе в хаті хлопця одного мурзи, держу його, як свою дитину,— і от тепер відвезу до батька, а з батьком уже поговоримо. А четверте—найголовніше! У Криму голод великий, минулого року ніщо не вродило: тепер скотина, вівці, корови повидохли,— і татари війні будуть раді. Без війни їм під такий час ніяк не пробути!

Голота. Оце так! Оце до діла!.. Оце сам бог нам показує дорогу, як відомстити за кривди наші!..

Забузький. Бог у такі діла не мішається.

Джулай. Ляхи нас за собак вважали? Ми в них „пся крев“ та „пся віра“? Нехай же тепер і від нас зазнають такої ж чести.

Чарнота. Розумних рад ляхи не слухали. Не слухали Верещинських, Грабовських, Старовольських, Щенсних-Гербуртів, а слухали радше Вишневецьких та Конецпольських, таких дурних, як оцей Олександер. Єзуїтів слухали та ксьондзів,—от тепер нехай мають!

Пешта. Але ж, панове! Не будьмо дітьми! З чим і з ким ви збираєтеся виступати? З якимись трьома-чотирма сотнями козаків хочете піднятися проти польської армії, котру Річ Посполита, в разі потреби, може збільшити до ста тисяч? Та чи то ж не дурна затія? Чи то ж не недоумство? Ради того, що комусь там булави гетьманської захотілося, маємо ми голо-

вами своїми накладати. Не лицарське то діло, не лицарський і замір.

Ґанджа. Ой, Пешто! Крутиш, Пешто!.. Роздор сієш! Зле дієш!

Бурдабут. Та бісового ж ти сина й син! Брешеш ти!.. А що виписали ляхи з військового реєстру людей, то вони в кріпаки пішли чи як? Брехня!.. Сидять по хуторах та по зимовниках і чекають спосібної хвилі. Гукни тільки — і сорок тисяч війська, як уродиться! Та ще якого війська! Справжнього, „Наливайківської віри“... Такого, що й на полі й на морі не схибить; знає, як і кріпості добувати, і зброю має свою власну. А всі оті бояри гродові, міліції панські, драґони та усари, в німецьке плаття повбирані, хіба то не наші? А оті „послушні“ міщани, що козакують, хоч і по містах сидять? А село?..

Хмельницький кладе руку на плече Пешті. Давній мій товаришу, старий друзяко, козаче Пешто! Лихим духом на мене дишеш, а звідки й через що і з якої причини — о тім не знаю. Так, триста душ, але — яких! Тих, що і в огонь і в воду підуть!.. А прийдемо на Запоріжжя, гукнемо поміж лицарями, низовими молодцями — і стане нас три тисячі. А як приведу орду з Криму, — буде нас уже тридцять тисяч! А як посиплються до нас люди з усієї України,—то роздавимо ми польське військо, як горіх доспілий! Виставлять, кажеш, ляхи сто тисяч... Але коли? За півроку? А за півроку й у нас буде сто тисяч.

Пешта. Овва!

Хмельницький. Ні, не „овва“, а так воно й буде. Вся Україна повстане! Вся Україна зброїться!.. У самого тільки Вишневецького в добрах княжі посіпаки повідбирали в людей кілька тисяч самопалів. Чують ляхи, що пахне кров'ю, і лазять по хатах, по бур'янах, вишукуючи зброю. Горить уже Україна невидимим вогнем — і ворог те чує й тривожиться.

Він вірить в нашу силу, от тільки ми самі не хочемо в себе повірити. Але треба!.. Так чи так, а ніколи не будемо мати кращої пори на перемогу. Брати мої!.. Не для слави й здобичи, а в оборону потоптаних прав наших беремося за шаблі! Всі народи боронять своєї свободи! Звірі й птиці гнізда свої — то чи нам же тільки зоставатися вічними невільниками на власній землі? Поляки відібрали в нас честь, свободу, віру — в дяку за те, що ми проливали кров свою за них, обороняли й возвеличували польське королівство. А вони нас мають за хлопів. Нас, чутливих і живих, узивають дикунами! Нас, відважних і заслужених, узивають бунтівниками! Гетьманів наших замучили, нарід наш увесь пустили в рабство... О-о-о!.. Та доки ж це воно так буде? Так ідемо ж, браття, грудима *на ляхів!.. Не боїмося їх страшилищ, отих шкур* леопардових та струсевих пер...' Погордою смерти ми подужаємо ворога!.. А як доля нас покине — покладемо перед ними мертві тіла й трупи наші! Не стації дамо нашим начальникам, а душу й кров нашу!.. Не зоставимо порожніми ні сел ні нив! Усі дороги застелемо трупами!.. Але так не буде!.. Биймо на поляків, не відкладаючи, спільно — козаки й селяни!.. Згадаймо предків своїх величних, що страхом усі землі дооколишні обносили! Того ж дерева гілки й ви єсте, тих же відважних воїнів сини!.. Покажіть же мужество своє і волю!.. Щождо мене, то не пожалію я ні життя ні сили, піду на всякі небезпечності, все віддам для загальної свободи! І душа моя не скорше потішиться, аж поки не побачу я Україну вільною й незалежною.

Все тоне в загальнім крику, ентузіязмі.

Хмельницький покриває всіх своїм голосом. Лицарі молодці!.. Прийшов час за віру християнську стати грудима!.. Згадаймо славу дідів наших!..

Але товпа заглушує ті слова.

— Гетьманом! Обираємо й признаємо тебе гетьманом!.. І служимо тобі усім — радою, покорою й кров'ю своєю!..

Хмельницький відмовляється знаками, але серед невимовного галасу козацтво закидає його шапками.

Завіса

КАРТИНА 2

На селі

Майдан серед села. Рух. Що-раз більшає.

Кобзар співає:

Ой, як зажурилася та заклопоталася бідная й удова
Ох, і то ж не вдова, то королівська земля.

Серед тих, що слухають, різне враження робить дума: на одних обличчях малюється прибитість і зневіра, на других — гнів та завзяття; деякі жінки плачуть; старі люди похитують головами.

— Доладу зложено... Зажурилася, каже, та й заклопоталася бідна удова. Аж воно, бач, не вдова, а земля наша...

— Прийшлося журитися, прийшлося й клопотатися, як тій удові нещасній...

— Вже мабуть нема ніде гірше, як у нас на Україні.

Кобзар співає:

Земле польська, земле польська й Україна подольська!
Та чому ж то не рочок не два минає,
Як у тобі, королевській землі, та й добра немає.

— Ох, і доладу ж зложено! Ох, і доладу ж!.. Та чому ж воно й справді — не рочок і не два... ох і не два! Минуло, а в цій землі нема добра й нема?

— Та, мабуть, не буде й довіку.

Шляхтич підійшов із жінкою. Дай, боже, день добрий, люде добрі!

Товпа понуро мовчить.

Шляхтич. Зле співаєш, старче божий. Старий чоловік, мусів би тямити, що ліпше спокій між людьми сіяти, ніж вітер. Ліпше про бога, про пекло, про гріхи співати, аніж отаке-о, як ти...

Кобзар. Як умію, так і пію...

— Зухвало. А що, хіба не правду вони співали?

Шляхтич повишає тон. А вістима річ, що неправду! Який перший наш обов'язок? Перший наш обов'язок — ойчизну кохати. Бо вона всім нам одна! Вона всім нам мати. В ній ми родилися, в ній прав своїх заживаємо. Відмахується від жінки. Але, зачекай хвильку, най я з людьми поговорю. Немає на світі другої держави подібної щодо вільности й свобід, як наша Річ Посполита!.. Тому треба всім нам пильнувати цільности ойчизни нашої. Бувають, не скажу, бувають часом прикрости деякі, але де їх не буває? То все ж легше доходити свого права в державі вільній, аніж в якій іншій. Бо ще раз кажу — другої такої не знайти ні в поган ні в християн! Всюди неволя, всюди насильство, і тільки Корона Польська славиться своєю вільністю!..

— Кому мати, а кому й мачуха.

— Кому є права́, а кому й нема.

Жінка шляхтича. Ясю... Янцю! . Ходім... Ходім ліпше додому...

— Для шляхти.

— Кому треба, той нехай і пильнує.

Жінка шляхтича. Янку!.. Алеж я тебе прошу...

— Тільки не в Речі Посполитій.

— А де ж пак! Оказ між оказами!

— Ще й як славиться! На ввесь світ!

Козак переодягнений селянином виходить наперед. Пане... А скажіть мені от що. От, скажім, зробив

мені кривду хтось: в'орався в межу, забрав бджоли чи там попсував риболовні снасти. Скажіть же мені—чи маю я право скаржитися?

Шляхтич. Розуміється, маєш. Тільки не сам, а через свого дідича.

Козак. А як дідич не захоче за мене ставати до суду?

Шляхтич. То є річ неможлива. Преці ж то в його інтересі.

Козак. А як се не в його інтересі? А як він, скажім, боїться? Або не хоче приятелеві неприємности робити? Або просто його нема, десь поїхав, до Парижу, скажім? Чи маю я тоді право в суді ставати?

Шляхтич. Ну, тут... не маєш, але... бо треба бодай присутности дідича.

Козак. Значить, моя кривда так і має засохнути?

Шляхтич. Алеж бо ти береш окремий випадок!

Козак. Але таких випадків тисячі! А на самого пана свого маю я право скаржитися?

Шляхтич. Право маєш, але...

Козак. Але мушу на дідича через нього самого скаргу вносити?.. Де ж це видано? Добрі люде! Серед вас є старі —чи чув хто коли, щоби хлоп у суді проти свого пана ставав? Ніколи цього не було! Бо я—ніщо! Я кривд не маю, має їх лише мій пан! Я не маю серця, я не чую образ, бо я—гній, я—пес, я—ніщо! Отакі ваші права, пане шляхтичу. Понаписували їх у папери, замазуєте ними очі чужинцям, а одним-однісіньким словом у вашому законі—все життя наше вивернули! Всю правду тим словом відібрали!.. Всю долю нашу замкнули в панську ласку й неласку!.. На поталу нас віддали! На згубу! На викорінення! На погибель!.. Хто наші сльози порахує? Хто спише наші кривди? І то, ви гадаєте, так вічно буде? І чаша не переллється? Невичерпається наше терпіння? О!.. Довготерпеливий наш нарід і многомилостивий, але приходить час і пе-

реливається крапля червона через вінця—і горе вам тоді, мучителі, горе! Зникає в товпі.

Товпа криками наповняє просторінь. Жінка тягне шляхтича, той відмахується, але, видимо, і сам починає тривожитись, тільки не хоче того показати.

Шляхтич. А де ж він дівся, отой розумний? Переодягнувся по-мужичому, але одразу видко, що то козак. Де ж він подівся?

— А що хіба? До староства хочеш донести?

— Або може гайдучків своїх за ним послати?

— Але не вдасться, пане! Не вдасться!

Шляхтич. Люде добрі! Стережіться бунтівників, ворохобників! Я знаю нарід руський! То поцтивий, статочний і вірний нарід, і любить свою ойчизну. Але приходять з-під темної звізди бездомні погані люди й вимишляють нечувані річі, аби тільки підбурити вас противку ваших братів поляків. Он, якийсь безецний Хмелько нецнота об'явився, принципал і ребелізант і старший таких же нецнот козаків запорізьких, і почав свою гнусьну роботу з розливом крови католицької, з профанованням косцьолів святих. Зібрав громади немалі різного гультяйства—і нічому, навіть охендоствам церковним не фольґують. І сваволя не тільки вже козацька, але й хлопська що-раз далі ширіться в нутро Речи Посполитої, велико гору беручи. А я, хоч і єстем найменший хробак ойчизни, остерігаю вас оцими словами моїми від фортельної й перемисльної зради! Не штовхайте Річ Посполиту на марсову дорогу, бо лихо вам буде!

Нараз стає тихо, на диво тихо,—і в зловіщім мовчанню товпа починає звужувати стальове кільце довкола шляхтича.

Жінка шляхтича. Бога ради!.. Бога ради!.. Люде добрі!.. Помилуйте... Ради Христа!.. На рани боскі!..

Шляхтич. Я не боюсь... нехай хто підійде!.. Я не боюсь. Витягає шаблю.

З праворуч крики. Дорогу!.. Дорогу, psia krew!.. Дорогу, гунцвоти, лайдаки!..

На сцену виїздить група шляхтичів на конях.

Оден зі шляхти. Гей, пане Святальський!.. Не пора дискутувати! Сідай на коня та їдь з нами, бо буде пізно!.. Радошкевич уже виїхав!.. Пшепйорські, Домонтовичі, Бжезовські,—нема, нема!.. Дорогу, psia krew!.. Дорогу, бо стріляю!..

Серед криків, розмахуючи нагайками, пробиваються через товпу.

За ними вслід балагула, повна орендарів; вони всі кричать, жестикулюють. Товпа регоче й супроводить свистом, криками, улюлюканням.

Хтось довго намагається перекричати товпу, нарешті те йому вдається. Люде добрі!.. Люде добрі!.. Король помер!..

Товпа якось дивно затихає.

— Що ти кажеш!.. Помер король?

— А от чоловік прийшов із Микитівки, так говорить.

— Коли?

— А я знаю? Тижнів шість, каже.

— На Вознесення, кажуть, помер.

— Та як же ж це воно сталося?

— А як люди помирають?

— Ти думаєш, як король, так на нього вже й смерти нема?

— Був, кажуть, у Вільні, заболів, поїхав лікуватися до якогось міста... от забув... А звідти в Новогрудок, та там і упокоївся...

— А я чув, що в Мерчи в якійсь.

— Не вмер, а Ярема Вишневецький його вбив.

— Завіщо?

— А чорт його знає!

— Не поділили, мабуть, чогось.

Баба. Ой, боже ж мій, боже ж мій! Що ж нам тепер у світоньку робити? Помер наш голубчичок, помер, царство йому небесне. Хто ж тепер за нас,

сиріт, заступиться? Одна була надія на короля милостивого, а він узяв та й помер... Ой, горечко ж наше, горечко!..

— Багато ти, бабо, від нього заступства бачила?..

Баба. Ой, господи, господи!.. І як його на світі божому жити? А тут іще мій десь повіявся — нема та й нема. І не обсіялися і не обробилися нічого.

— Оце, мабуть, таке, що нам уже й не орати тепер.

— Чого ж то так?

— Короля в нас нема, тепер нас кожний може обидити.

— Москва насуне — от тобі й...

— І що ж — уже й поховали його?

— Кого?

— Та короля ж!

— Ні, ще... Стоїть, кажуть, осмолений у палаці.

— Оце, мабуть, таке, що не будемо платити чиншу ні на святого Мартина ні на святого Миколи...

Жінка. Що це воно буде? Що це воно тут діється, хоч би хто розказав мені?

Баба. Горить де, чи як?

— Горить, бабусю, горить!

— Хто ж тепер над нами королювати буде?

— А хто його знає!..

— А що як би так зробити, щоб ніхто не королював?

— Що ти? Що ти? При умі?..

— Та ще при умі, богу дякувати.

— А таке плетеш!..

— Без короля... Хіба ж то можлива річ?

— Та ми одної мінути без короля не проживемо, не то що.

— Отак усі зразу й виздихаємо?

— Отак і виздихаєте усі зразу!

— А я чув, що воно на те вже й заноситься.

— Та й я чув...

— Що ж саме?

— Таке говорять люди, що й не розбереш...

— Кажуть, буцім запорізькі козаки взяли в полон польських панів вельможних...

— Яких?

— А я знаю?

Баба. Де горить? Господи помилуй!

— Україна вся горить, бабо!..

Старша жінка. Вона трохи не в собі. Ага!.. Мало ще крови пролилося? Мало ще наших синів повішали, на кілля посажали, потопили, постріляли? Ще хочеться? Не діждете!.. Чоловіка втеряла, двох синів утеряла — ще посліднього хочете забрати? Не дам!.. Сама головою поляжу, а не дам!

Син. Мамо... матусю!.. Заспокойтеся. Старається її відвести.

Старша жінка кричить. Не діждете!.. Я вам очі повиколуплюю!.. Я вам горлянки поперегризаю!.. Я... Син її уводить.

Війт виходить. Хто тут сміє бунтуватися? Хто тут бунти здіймає? Я вас усіх поарештовую! Я вам покажу! Я вмію з вами говорити!..

— Минулися, пане війте, ваші часи.

— Потоцького, кажуть, та Вишневецького, та Конецпольського.

— Будто взяли й побили.

— А сина Вишневецького ніби взяли живого й продали татарам.

— Ох ти ж лихо!..

— Туди йому й дорога!

— То не Вишневецького взяли в полон сина, а Потоцького.

— Сам Потоцький, кажуть, помер, а сина його розстріляли.

— Не розстріляли, а на кіл посадовили!

— А Вишневецького і в полон не брали, бо він утік.

— То Синявського взяли...

— Він відкупився і дав за себе двадцять тисяч червоних.

— А поки збере, так службу свою в застав заставив.

— А Калиновський живий, сидить у полоні, бідаха.

— Щось велике починається, видать, на Україні...

— А велике!

— Та воно давно віялося, а оце, мабуть, таке

— Тепер так поглядайте, аби вам, боже борони, якого лиха не трапилося.

В і й т. Га? Як? Що? Хто? Ти? Мені? Гей!.. Люде!.. Беріть!.. В'яжіть...

Парубки сміються.

— Не прискайте, пане вийте, жабою, бо ще, дивись, трапиться, пся віра, такий, що пристолочить лабу та й буде зле.

Вийт, лаючися, уходить.

— Оцього треба буде сховати.

— Дійде й до нього черга, не бійся.

— Усіх дуків треба вивішати до ноги.

— А скажіть мені, братця, що воно оце тут діється сьогодні?

— А ти хіба вчора народився?

— Та не вчора, а нічого не знаю.

— Козак від Хмельницького буде.

— Ов?

— Уже в Остапівці був, у Великих був, у Семіянах був, а оце й до нас завітає.

підходить, що й змелеться.

— І хто ж воно отим усім орудує?

— Та Хмельницький якийсь.

— Що ж воно таке?

— Сотник чигиринський.

— Та й годі?

— Та й годі. Але то такий сотник, що як треба було королеві з козаками говорити й їх думку знати, то не говорив він ні з полковниками ні з комісарами, а тільки з отим сотником.

— Головка!

— Оце від нього козак має до нас прибути. Там, кажуть, де не появиться, так громадами нарід і валить до Хмельницького. Самі баби та немічні по хатах зостаються.

— А то й баби йдуть.

— А що їй дома робити? Ще поляки наскочуть та знущатимуться. Вже лучше з чоловіком.

— Що ж, повстання?

— А повстання ж!

— Та-ак... А як думаєте, добрі люде: підемо ми оце в повстання, а далі що?

— Хоч гірше, та інше.

— А чи не вийде воно так, що оце ми підіймемося, може й поб'ємо ляхів, козаки здобудуть собі права, а ми знов зостанемося із самою юшкою?

— Ну-у! Нетреба, щоб так було!

— Не трусіть, дядьки, в маю грушок. Іще ми нічого не знаємо, а вже загадуємо що буде. От послухаємо, що козак скаже.

— А що скаже? Буде кликати в похід.

— Ну, й підемо.

— Хто може. А хто не може?

— А хто не може, нехай як може.

— А поле як? А худоба? А бджоли?

— Е, тепер о тім і бесіди нема.

— Однаково ляхи прийдуть, та й твоя праця піде намарно: витопчуть, страсують, з болотом змішають.

— Оце, мабуть, таке, що й нам доведеться йти. Правда, жінко?

— Жарти жартами, а йти доведеться.

Дід. Ой, дайте, діти, тому всьому спокій, бо нічого доброго не буде. Хіба раз бралися? Хіба раз потикалися? А воно, бач, нічого путнього й не виходило.

Шляхтич-українець. А тепер вийде.

Дід. Не вийде й тепер, не вийде! Біду на себе накликаєте, згадаєте моє слово.

Шляхтич-українець. Ні, дідусю. І я не вчорашній, а таки скажу, що інакше щось буде. І я бачив повстання на своїому віку, але ще не бачив, щоб так однодушно повставав нарід. Тоді хто йшов? Парубчаки, молоді хлопці, гаряча кров, солом'яний вогонь. Хто трішки старший—відтягався, волів ховатися лісами, голодувати з діть-

— Вже краще самому те все понехаяти на деякий час та йти чогось добиватися.

— Як доб'єшся. А як не доб'єшся?

— Тоді однаково, і тут сидячи, нічого не вийде.

— Там наші брати будуть битися за нас, а ми будемо сидіти? Це вже ганьба була би на нас велика.

— Та воно б, панове громадо, і я б пішов, та коли б же знати куди, як і по що. А то ж як у лісі блудимо.

— Та от приїде козак, він нам усе розкаже.

— Уже їде. І не в старчачому перебранню, як давніше, не калікою, не сліпим кобзарем, а пишно та свобідно їде конем по селах.

— А ляхи? Чому його ляхи не зловлять?

— А де вони, ті ляхи?

— Бачив, як тікали? А це ж останні, маленькі. А великі, так ті давно вже хто й зна де.

ми по яругах, аби лиш не йти під козацький прапор. А тепер? Все, що є здорового в селі—все йде! Не голота, не бурлацтво, а поважні господарі, статечні люди. Ніхто не відтягається. А що се означає? А те, що прийшла якась інша пора, що всі попередні повстання—то були тільки проби, підготовлення до одного великого сьогоднішнього повстання. От чому навіть ми, в закутині своїй оцій сидячи, відчули трепіт якийсь невимовний у душах. І ми, шляхта, і село. І ляхи! Гляньте навколо—де пани поляки? Накивали п'ятами! Ще нічого не бачили, а вже нема. Чому? Бо чують! Чують і пани, чують і хлопи, чує звір у лісі, птиця в повітрі—всі чують, що надходить велика хвиля! Прокидається нарід, прокидається...

Дід махнув рукою. Показилися люди!

Шляхтич-українець. Ні, не показилися, а схаменулися. Мов лук нап'ятий, чекає нарід, аби хто спустив стрілу народнього

Старіший. Все те добре, все те добре, а от, кажуть, Хмельницький з татарами злигався, от що погано.

— Кажуть, послав до кримського хана чотирьох своїх, щоб вони за ввесь нарід просили, аби всіх нас кримський хан узяв у підданство.

— Чого ж то так?

— А щоб хан кримський дав військо йти на ляхів війною. А як з ляхами управляться, тоді будемо всі кримському ханові служити вічно, і де він на війну пішле — будемо йти. І, кажуть, кримський хан держав у себе тих чотирьох посланців у Бахчисараю з тиждень, потім дав їм по коню й по одежині й відпустив назад, а татарам звелів годувати коней та готовитися в похід.

— Брехня, мабуть, те все.

— З татарами в Хмельницького договорено на три роки, що їм ходити з ним на Польщу й на Литву: куди він піде чи гніву. І от знайшовся такий. Чолом йому поклонитися треба.

Дід. Ще не знати, який буде, а вже чолом йому віддавати.

Шляхтич українець. Буде сильний нашою силою, буде міцний нашою міццю. Ми ж усі були готові. Вождя тільки нам не ставало, пророка. А от тепер він з'явився. Он сидить десь на Буцку, у дзвін великий дзвонить, козацькії діти скликає. Та не йти? Огинатися? А бодай би той не діждав вечора святого бачити, хто в таку хвилю відтягатиметься від загальної справи!

— Ніхто не відтягатиметься! Ніхто!

— Усі підемо!

— Коли жиди, кажуть, христяться та пристають до Хмельницького, то нам уже й сам бог повелів.

— А лях, кажуть, хоч і надумає христитися, так його не приймають, а всіх ляхів убивають.

— І в Польщі, і в Литві козаки всіх ляхів хотять побити за те, що віру християнську ламали й на-

їм велить—туди їм і ходити. А ти мелеш чорт-батька-зна-що...

— А що ж вони задурно ото три роки будуть ходить чи як?

— Не задурно, а тільки...

— Та що ми знаємо? Що ми знаємо? От козак від Хмельницького як прийде—аж тоді хіба знатимемо.

силуванням до лядської віри приводили.

— От підождіть: козак від Хмельницького прибуде—він усе нам розкаже.

— Козак від Хмельницького!

— Від Хмельницького козак!

— Козак!

— Козак!..

Зправоруч шум, галас, радісні крики; люди біжать туди, звідти.

— Їде!.. Козак від Хмельницького! Їде!.. Слава тобі, господи!.. Козак!..

Крики, шум—і серед того гамору вкочують люди на сцену віз, а на возу стоїть пишно вбраний козак.

— Дивись!.. Се той, що з шляхтичем нашим балакав!.. Переодягся!..

К о з а к. Гей, миряни!.. Коноводи, воловоди, люлешники, табашники, шилники, милники, селяни, городяни, міщани, крамарі, шинкарі, шапарі, дегтярі, торгівці, покупці, шаповали, коновали, шевці, кравці, проїзжі, прохожі, домові, ярмаркові, та й ви, добрі люди! А сходьтесь, а сходьтесь, а сходьтесь! Табаки понюхаєте, ради послухаєте!..

— Дай, боже, вам здоров'я та й многая літа!..

— Та кажіть уже скоріше, а то нетерплячка бере!

К о з а к. Приходжу до вас, люди добрі, послом від гетьмана Хмельницького! Яку яму під нами копали панове ляхи, то в ту яму самі попали! Два війська панські з великим табором поміг нам господь подужати й трьох гетьманів живих узяти з їх сенаторами!.. Перше військо—на Жовтій Воді, у полі, посеред дороги

Запорізької, комісар Шемберг і син пана Краківського ні з однією душею не уйшли! А потім сам гетьман великий, пан Краківський, з паном Мартином Калиновським, гетьманом польним коронним, під Корсунем-городом попали обидва в неволю, і військо все їх квартяне до решти розбите!..

Шалені крики радости; кидають шапки вгору; на дзвіниці дзвонять.

Козак. Але ляхи розсердилися на нас за ці побіди, і коло Висли й за Вислою зводять проти нас велике військо. Хотять з усіма силами своїми прийти на Україну, вогнем і мечем нас повоювати, хати й села наші в попіл і порох пустити, а самих нас— одних повбивати, других в немилосердне рабство в далекі місця за Вислою відправити. Ми підіймаємося не проти короля, а проти поляків гордих, що потоптали наші права й вільності, які ми зберігали за поміччю божою мужно, і які вони хотять відібрати в нас війною й злобою. Король за нас! Він ще п'ятнадцять літ тому, коли коронувався на престол, а ми, козаки, при тім були, прикладом попередніх найясніших королів та князів потвердив нам усі військові права й вільності, особливо потвердив права віри нашої православної, і дав те все на пергаменті, за своїм підписом і королівською печаттю. А коли ми прощалися наодинці, то він сказав нам, аби ми, як і раніше, вибирали собі гетьмана, стояли би міцно при своїх правах і вільностях, ляхам не піддавалися і береглися від них отими привілеями. А коли (так казав король) польські пани тих привілеїв не захотять слухати, то пам'ятайте, що в вас є шабля при боці й рушниця за плечима—ними можете боронити від поляків свої права й вільності. Але поляки зразу ж почали нас давити, не дивлячись на оті привілеї. Тоді через кілька літ ми всі знова (і Барабаш з нами) подавали прохання його милості королю. Він і тоді

повторив так само: „маєте рушниці й шаблі для оборони прав". Але полковник Барабаш затаїв те милостиве слово й дозволення, і гетьмана козацького не вибирав, і про нарід свій не дбав ніяк. Тоді Хмельницький, закликавши на поміч господа бога, хитрістю відібрав у Барабаша королівські привілеї — і мусів оце розпочати з ляхами війну.

— Але ж цей король помер. А що як другий не визнає тих привілеїв, а піде на нас війною?

Козак. Не надіємося, щоби король сам, своєю особою, пішов на ту війну проти нас, тим більше, що ми розпочали її з королівського дозволу. Бо ляхи королівських привілеїв не поважають і на нас безперестанні покладають утиски. А як король сам з польським військом на нас не піде, то ми панів польських і їх численного війська, як тіла без ока чи без голови, аж ніяк не злякаємося. Бо коли навіть Рим, що мав у себе шістсот сорок п'ять тисяч війська, наші предки колись побідили й чотирнадцять років ним володіли, то хіба ж таки вже ми з ляхами не справимось?

— А війська польського багато? Скільки його проти нас?

Козак. А ви не дивіться на те, чи багато чи мало. Славні ваші предки на це не оглядалися. Наше діло праве. Ми йдемо за святе благочестя, за цілість рідного краю, за права й вільності свої проти своїх розорителів. І коли станемо з надією на бога, то він поможе нам проти ворогів наших. Та вже й поміг, двічі дозволивши нам побити поляків. І ще не зарікаємося! Бо й Військо Низове Запорізьке готове нам помагати.

— А чи правда, що Богдан злигався з татарами?

Козак. Не злигався, а закликав до помочи. Татари—то такий нарід, що їх треба все перед очима мати, а не за спиною. Хмельницький так і зробив. А що

він це зробив для вашого ж добра, то це хоч би з того видно, що Хмельницький сина свого старшого Тимофія зоставив, як аманата, в Криму. І татари прийшли й таки добре помогли нам.

— Це як би не татари, то ви ляхів і не побили б, чого доброго.

Козак. Може й не побили б. А може й побили. Бо братів наших, козаків реєстрових п'ятнадцять тисяч гетьман коронний з полковником Барабашем та німцями при сині своїм пустив і водою і суходолом проти нас. Але браття козаки реєстрові коло Кодака ворога рідного краю, приятеля ляхів Барабаша, пустили в Дніпро води пити, а самі до нас пристали і в обох битвах помогли нам добре.

— Якийсь голос. Присягу зломили...

Козак. Зломили, так! Але справедливо, бо сідаючи на чайки, присягали під вистрілами ляхів, отже як полоненники й невільники. Поляки перші порушили свою присягу, яку дали перед усіма козаками нашими, що в цілості будуть додержувати давні права й вільності народу нашого. Он і ті три тисячі драгонів, що були передовою сторожею перед битвою Корсунською, теж наче порушили свою присягу, кинувши гетьманів коронних і добровільно приєднавшися до нас. А то чому? Бо вони розуміли ненависть гетьманів коронних і всіх панів польських до нас, і хотіли бути краще з нами, що стоять за свої права й вільності, ніж з ляхами, що завзялися викоренити нас.

— Добре зробили! Що там багато говорити.

— А вони ж хто хіба? Та й вони ж наша кістка.

— А де він сам зараз? Де наш гетьман?

Козак. У Білій Церкві, і з ним козаків тисяч двадцять було, коли я від'їздив, а тепер, мабуть, багато більше, бо з усіх боків ідуть до нас люди. Бо ми повстали за правеє діло! Ляхи наступили на нашу віру, завели оту прокляту унію, своїх же королів

привілеї скасували, знищили, а на простий нарід наділи невільниче ярмо. Скільки ж то людей пси, оті наглядачі панські, поїли! Скільки оббрехали перед панами, до смерти приговорили й маєтком їх заволоділи! Віру нашу православну завжди безчестили, священників наших благочестивих ображали. Та й хто може розказати всі ті обиди, що ми понесли від ляхів та від їх орендаторів і любимих факторів! До того дійшло, що коли зійдуться два-три чоловіки в хаті чи на вулиці побалакати про свої діла домашні, то й це вже було невільно! Ляхи німими нам бути веліли!.. Трясе руками. О-о-о!.. Нехай будуть вони прокляті!..

— крики. Бити всіх ляхів! Бити!..

Козак. Милість божа допомогла нам зброєю козацькою розімкнути вуста ваші. А що війну цю розпочали без вашої ради всенародної, так за це ви на нас не сердьтеся, бо те й на нашу й на вашу користь. Приклад наших братів, що погинули під Кумейками та коло Тясмина, навчив нас обережности. Вони перше, ніж почати війну, універсали по всій Україні розсилали, а ляхи читали ті універсали й готовили військо. Отже, щоб так і з нами не вийшло—ми не писали універсалів, а от тепер, коли двічі побили поляків і ослабили їх—тепер і вам про те доносимо і вас до товариства на війну з ляхами закликаємо.

— Підемо!.. Всі підемо!..

— Збираймося, браття!.. На війну!.. На війну!..

Козак. Ге-ей!.. Кому мила єсть наша віра благочестива! Хто любить рідний край свій і честь народню, поляками осміяну—той нехай, вислухавши оцей заклик, іде до нас в обоз під Білу Церкву на добрих конях, з доброю зброєю. Бо як не захочете нам помогти у цій війні, то знайте напевне, що всіх вас, як то давно вже замірено, вогнем і мечем знищать ляхи. Віру нашу святу й благочестиву попруть ногами, дітей ваших заберуть із собою й одягнуть у вічного раб-

ства одежу! Коли ж ми, воюючи, і погинемо навіть за благочестиву віру нашу, то слава наша лицарська по всіх землях ближніх і дальніх у всі боки пронесеться, а за гробом дістанемо вінця мученичого від бога!

Серед криків гамору, рядом з козаком на возі становиться священик із хрестом у руці.

Священик. Браття!.. Браття!.. Браття!.. Тиранство поганське й неволя через так довгий час усе в нас винищили!.. Не маємо спочивку від злих!.. Тяжче турецької неволі терпимо!.. Від многих прежде времени обиди поносимо!.. Злодійство й досади претерпіваємо!.. Але годі!.. Прийшла пора-а!.. Благословляю вас святим хрестом!.. На битву!.. З ляхами!..

Шалений вир пірвав товпу; зривають і козака, і священника й несуть на руках.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Перед сеймом елекційним

Варшава. Сеймова заля, але не засідання. Тому присутні й gente minoris. Сенатори, посли. Безперестанний рух і гомін [1].

Шляхтич з провінції. Я, проше пана, не можу зрозуміти одного: та же королевич Ян Казимир єзуїт, особа духовна?

Станислав Лясковський (каштелян варшавський). Хо-хо!.. Він духовну гідність зложив ще тоді, як у покійного короля синок помер!

— Звонхал пісмо носем.

Провінціял. І знов же королевич Карло Фердинанд теж духовна особа?

Лясковський. Але що з того? Він теж заздалегідь вистарав у папи.

Андрій Масальський (воєвода брестський). Хмельницький виразно стоїть за кандидатурою Яна Казимира,— се я вам кажу.

Андрій Грудзинський (воєвода равський). Козаки чомусь сподіваються, що з вибором Яна полагодяться їх конфлікти з Річчю Посполитою. Даремне!

Адам Горайський (каштелян хелмський). Але, на рани боскі, скажіть мені, як і коли прийшло до союзу козачества з Яном?

Масальський (іронічно). Цієї таємниці ніхто не знає...

Станислав Карнковський (каштелян добржинський). Ох, нещасливе, триче нещасливе оце interregnum [2].

— І хто єсть причиною того всього вогню великого — от би спитати кого свідомішого.

— Хмельницький каже, що то їм король звелів бити ляхів. І листа показує.

— Ото ж то й ми на провінції чули щось подібне.

Ян Косаковський (каштел. мстиславський). Що там „чули". Це вже publica vox [3], у всіх місцях increbuit [4].

— Що власне?

---

[1] Режисер повинен грати на тій масі реплік, як на органі. Я хотів осягти maximum'a динамічности не помостом, що крутиться, і не безтолковим галалаканням статиста, а живою розмовою живих людей. Видвигаючи вперед одну групу, затіняючи другу, мішаючи їх між собою, режисер може досягти бажаного ефекту.

[2] Міжкоролівство. [3] Голос народу. [4] Розпросторюється.

пи звільнення з духовного стану на випадок вибору.

Провінціял. Як тут у вас...

Олександер Любомирський. Ян-Казимир старший, тому він є перший кандидат.

Криштоф Ходкевич (воєвода віленський). Що з того, що він старший, коли це безголова людина.

— І ні до чого нездатна.

— Авантурник.

— Легкодух і марнотрат.

— Головне, що його і в ступі, як то кажуть, не вприймаєш.

— А скільки він процесів мав! Навіть з братом.

— Та що з братом! У нього були процеси навіть із власними слугами!

— І вічно в нього грошей нема, вічно він у грошевих тарапатах.

Князь Володимир Острозький. Найгірше, панове, те, що він має чужоземні звички, вбирається по-чужоземному, має нахил до чужинців, не любить польської мови й звичаїв... Засяде на троні, оточиться самими

— Нема жодної таємниці: ґран дука з Осоліна все те уладив.

Андрій Ґрудзинський. Кажуть, що Хмельницький кілька разів говорив, що як тільки виберуть Казимира, — зараз отпаше шаблю й лук відложить, а Казимирові debitum obseqium et reverentiam [1] віддасть.

— Бреше.

— А все ж, як буде так побіждати, то спиниться над Вислою.

Павел Пясецький (біскуп перемиський). Як би сам господь бог не стримав Хмелька — певно він був би вже у Варшаві.

Петро Парчевський (біскуп смоленський). То правда... Велика опіка божа над ойчизною нашою, коли господь отого неприятеля так засліпив, що по такій великій перемозі він побіди не використав, коли міг би ніде не стрінути опору.

Станислав Цецішевський (каштелян лівський). Як не як, а мусимо признати чоловікові тому magnam moderationem [2], — коли він, знаючи нашу неготовість, на саму навіть

Косаковський. А що яко би привілеї якісь козакам запорізьким за печаттю мали бути видані, що ними козаки дуже хлюбляться. (Єхидно). Цікаво би тільки знати, з котрої би то канцелярії вийшло? Та спитати б їх милостей панів печатарів cuius scitu et mandato [3] видані були ті привілеї.

Криштоф Рудоміна (каштелян полоцький). Слухай, пан. Усі ми добре знаємо, що се шахер-махерство Осолінського, але доказати того нічим неможна.

Косаковський. Як то неможна? Та я...

Рудоміна. Ну що „та я"? І нічого. Ми було теж розігналися читати листи, писані козаками до різних магнатів, розпитували самих послів козацьких, розпитували шляхту тих околиць — і що ж?... Жодних слідів!.. Ні, брацішку. Діло зроблене порозумному, і Осолінського тепер не вкусиш.

Одвірний (при дверях). Його милость пан Юрій Осолінський, канцлер коронний, і його милость Альбрехт Радзивіл, канцлер Вели-

[1] Належне послушенство й шану. [2] Велику поміркованість. [3] З якого рішення й по ручення.

чужоземцями, — як би не відновилися часи ганебної пам'яти королеви Бони.

— (сусідові тихенько). Зякої це пори стали так йому дорогі „звичаї польські й мова польська"?..

Олександер Любомирський. А всеж без причини поминати старшого на користь молодшого не годиться.

Варшицький Станислав (воєвода мазовецький). А ви, знаєте, панове, що покійний король на смертній постелі поручив вибір власне Яна Казиміра?

Лесньовський (каштелян подляський). Се ще треба доказати. Бо я чув, що король Владислав, умираючи, казав вибрати або Ракочого, або французького королевича. А про Казимира й Карла казав, що то духовні особи та й вдачі поганої обидва.

Варшицький. Ні. Король Владислав, умираючи, казав, що гордість та впертість панів польських підняла усобну війну оцю. Отже на королівство треба людини, яка вміла б заспокоїти державу. А такою особою є тільки королевич Ян-Казимир.

Криштоф Конецпольський (воєвода белзький). Мусимо козвістку про смерть короля не пішов далі по шляху побід.

Казимир Пенкославський (каштелян радомський). Кажуть, що він тільки під примусом наступав на кварцяне військо, і взагалі з сердечним жалем крови християнської розлиття поносить.

Кобержицький Станислав (каштелян гданський). Щастям своїм, кажуть, і найменше не уноситься, і з нещастя нашого жодної радости й потіхи немає. Прагне сидіти собі за Дніпром у спокою і там при старих свободах і звичаях Речи Посполитої служити ойчизні.

Павло Сапіга (вітебський воєвода). Таки ж і він сам і молодці його великі від різних осіб переносили кривди й урази, — се багато людей признає.

Каспер-Зигмунд Ліпський (каштелян равський). Кажуть навіть, що він і взагалі нічого спільного з хлопами не має. Він шляхтич і має заміри шляхецькі. А що до нього чернь пристала, то він у тім невинен.

— Але ж чернь піднялася за його приводом?..

Ліпський. Чернь підіймалася сама, і цілкого Княжества Литовського!

(Всі низько кланяються).

Осолінський потрясає якимсь папером. Ось!.. Ось лист його милости, пана гетьмана коронного! Ось datum: 21 листопада минулого року! Рік тому!.. Читайте!.. „Військо Запорізьке мало не щодень суплікує мені, що нечувані й невимовні від панів підстаростих і слуг його милости короля кривди поносить. Поля, сіножаті, пасіки, гумна й що тільки в козака подобається — відбирають, самих козаків б'ють, убивають. Може прийти до того, що міліція згине, або... Слухайте! Слухайте!.. — або яку на ойчизну звалить бурю і з жалю кинеться до яких остаточних засобів"... О!.. Чуєте? Се рік тому було сказано. А я теж саме кажу вже від кількох літ! А за те мене звуть „козацьким батьком". Ну, от і маєте! До А. Радзивила. Чого ж пан мовчить? Чого пан мовчить.

Альбрехт Радзивил. Що ж мені говорити? Знаєш, пан, — як упаде на ведмедя шишка, то він урчить, а як ціла голига, то він мовчить. І в інших краях бували

роля собі такого вибрати, аби взяте берло в меч на свавільного неприятеля обернути зумів. Аби його пурпура кров'ю неприятельською зачервоніла.

Криштоф Тишкевич. Який з пана воєводи ретельний слуга королевича Казимира... А брат пана інакше мислить. Пан воєвода забуває лише про хиби королевича.

Олександер-Діотр Тарло (воєвода любельський). (Підсміюючися). А я думаю, що хиби королевича Яна-Казимира тільки на користь йому виходять.

— Як так?

Тарло. А так, що всякі охотники до власти і впливів мають надію, що іменем такого нездатного короля можна буде правити в дуже легкий спосіб.

Тишкевич. Хто ж ці „охотники до власти"?

Тарло. А он хочби отой махер старий (киває на Осолінського). Се ж він головне ґалить корону на голову Яна, аби зробити його знаряддям у своїх руках.

Казимир Бєнєвський (каштелян волинський). Слухайте, панове! А що я ще довідався про Осолінського, так ви собі й не уявком випадково повстання Хмельницького совпало з бунтами хлопів.

Богуслав Радзивіл. А я думаю, що все те не від ласки Хмельницького та його благородної вдачі, а просто від невміння зорієнтуватися. Який би він не був, отой Хмельницький, але він син свого пригнобленого народа, який давно вже не правив, відвик від власти, взагалі не мав на чім гострити своєї політичної думки. Тому поставити одразу правильний діяґноз своїй роботі козак-русин не може. Занадто довго були приспані політичні здібності русинів. І Хмельницький — син свого народа, і в нього думка формується мляво, дозріває нескоро, вертиться важко, як погане млинове колесо. От вони розпочали з нами боротьбу, але во ім'я чого? Во ім'я якої ідеї? Оті їхні вічні народово-реліґійні жадання та всякі інші тому подібні дрібниці та дурниці, — отож і все. Те, що вони нас побили—се акт великої ваги, признаю, але як ті побіди використовуються? Аж ніяк. У козаків заперло дух від радости, як у того хлопчика-пастуха, що ребелії, але наша буде, мабуть, найсуворіша, бо ніде так не давили підданих, як у нас. Пан біг не за що більше покарав державу, тільки власне за опресію хлопів хлопами ж опримував.

Сапіга Казимир-Лев (підканцлер литовський). Правда, правда. Мов з язичниками поводилися панове поляки з хлопами, не дбаючи, що то ж християни, так само Христом викуплені, отже можуть спастися, дивись, скоріше, ніж ти.

Юрій Глєбович (воєвода смоленський). І я вже не раз казав своїм сусідам: з рук праці їх, кажу, живете, вони на вас роблять, а ви їх так не шануєте. Чи не кличе ж той утиск до бога?

Ян Пац (хорунжий литовський). Чому ляда хлопство паствиться над нами? Чому ляда гультяйство нас гнете, а ми аж ніяк тому опертися не можемо? А се тому, що поки вбогі зі столів панських живилися, поти пани безпечні були. Тепер же, коли панове зі здирства жебраків почали жити, — от ті жебраки й хліб у панів забрали й самих їх б'ють.

ляєте!.. Юрій Понятовський, полковник у Новгородку у Сіверському, казав мені, що йому писав Осолінський, ніби вся Річ Посполита хоче бути під царською рукою, і царя собі королем мати, і з Москвою за одне бути.

— Та що пан каже!? Бенєвський. Слово гонору. А Понятовський сидить на границі і вже написав о тім севським воєводам на пограниччя.

— А по-моєму, панове, надаремне нападаєте на Яна. Людина освічена, оборотна, знає закордонні відносини, бо багато подорожував. І військовий досвід має, се ми бачили ще по московській війні—що ж іще?

Юрій Любомирський. Прошу не забувати, що на Яна-Казимира переходить титул шведського короля.

— Велике діло!.. Що з того титулу, коли він не має жодної практичної вартости.

Данилович Ян-Миколай (підскарбничий великий коронний). Але відділювати його від польської корони теж нема рації, бо за його зречення можна буде щось у Швеції виторгувати.

— Що ж наприклад?

боровся з панським сином на березі річки, поборов несподівано для самого себе, — і стоїть, роззявивши рота. І радісно йому до смерти, що паничa зборов, і страшно: а що ж тепер буде? Страх бере верх, і пастушок тікає.

— Ха-ха!.. Цікаве порівняння.

Богуслав Радзивіл. Чи не теж бачимо й тут? Бодай на мене власне таке враження роблять усі оті вагання Хмельницького, коли він, після двох побід, цофнувся нараз до Чигирина; оті його чудернацькі „пункти", які представив Тугай-Бей Потоцькому. Жолд, бач, їм залеглий виплатити просять, реєстр збільшити до 12 тисяч... Се тоді, коли вони без усякого реєстру могли збільшити свою армію хоч до 100 тисяч. „Аби до давніх прав і вільностей припущені були"... Се тоді, коли вони шаблею могли взяти собі права, які б тільки хотіли... І так усе. Могли по Сян покотом іти, — а вони потягли назад. Що ото маєтки панські палять та орендарів вішають, так то ще не діло. Треба мати думку творчу, Треба безладні вибухи, некоординовані висту-

Микола Абрагамович (воєвода троцький). Орендарів за факторів узяли й ними вірних богові утискали. Орендар, і секретар, і дворянин. І вийшов він миліший від християнина.

Микола Гнєвош (біскуп куявський). А я думаю, що коли би бога щиро боялися, — ніколи би не впали в таку біду. А то в якій ціні у нас була релігія? В якій ціні свята? В костьолі гаданина, обмови, хваління достатками. Вдома—забава з чаркою при громаді. Що в тім доброго?

— Дійсно, не шабля козацька, а гріхи наші нас так розігнали.

Замойський Петро (номінат перемиський). Нещасні часи до нас прийшли.. Гнів божий за гріхи явно показується... Що-день страшні новини в Короні. А хто винен? Ти, грішнику безбожний, ти!.. Через тебе костьоли опустошені, в тривозі капеляни й люди побожні, кров розливається на всі сторони, і нема оборони... Гине наша сила, а бридкий бусурмен з того тріумфує й готує пута. Панянки кричать, плачуть діти при грудях матерів, сльоза-

Данилович. А хоча би Естонію.

Володислав Любєнецький (один з дисидентів). А ми поважаємо королевича Яна за його толерантність у справах віри.

Юрій Немирич. А ваш Кароль занадто підлягає впливам єзуїтів.

Денгоф Жиґмонт (староста сокальський). Головна річ у тім, що Кароль не любить війни, а тепер часи військові.

— Просто мало освічена людина, і нам він не підходить.

Ян Конецпольський (воєвода серадзький). Хто мало освічена людина? Се, може, пан малоосвічена людина, а королевич Карло... ми його добре знаємо.

— Ну, і ми ж його добре знаємо!

Ян Конецпольський. Не марнотратник, людина ощадна, рахункова, добрий господар. Може це власне де-кому не до смаку?

— Маломовний дуже.

Ян Конецпольський. То се хіба хиба? Строгий, завзятий...

— І скупий.

Ян Конецпольський. Чому вже й скупий? Що не любить бенкетів, ловів та шумпи зуміти збити в одну гармонійну силу, з одною ціллю, — і от тут і маємо їх слабе місце, от тут ми їх поб'ємо. Бо хлоп зостанеться хлопом, як ти його не назови: чи Хмельницьким, чи Барабашем.

— Чи Кіселем...

Б. Радзивіл усміхнувся на дотеп. Вище свого колєктиву підскочити трудно, а колєктив козацько-руський стоїть низько. Вони можуть розгромити нас під Жовтими Водами, під Корсунем, може й ще де; припускаю навіть, що вони дійдуть сюди, візьмуть Варшаву, але в кінечнім рахунку побіда буде за нами, бо наш колєктив культурніший і може видвигнути десятками таких людей, яких козаки шукають в одиницях.

— задумливо. В тім є доля правди...

Б. Радзивіл. Зрештою, кардинальна помилка Хмельницького в тім, що він опірається на маси. Товпа є тільки товпа. Зброя в руці неорганізованої маси буває завжди обусторонньою: сьогодні маси йдуть за вождями, завтра — проти них. Коли все йде гладко, маси мають гумор; як же тільки щось заскрипить, ми й кров'ю затопилися пороги, — о, жалю безконечний!.. І чого ж далі сподіватися? Настане дорожня, люди будуть умирати з голоду, підуть хороби... Хто ж порятує ойчизну нещасну?..

Станислав Пстроконський (біскуп хелмський, єзуїт). Взиваймо до Панни пречистої вдень і вночі: „Зоре небесна, пречиста панєнко!.. Здоров'я людського зарання світе!.. Захоти погамувати гнів синочка твого! Додай рятунку, аби погані зосталися у встиду й понехаяли нас. Дай сенаторам поміч, здорову раду! Придави неприятельську хижу руку, бо це до тебе ж, до тебе, о панно, побожно звертаємося, до тебе взиваємо. Помстися кривди божого костьолу, погроми зухвалого неприятеля — нехай вічно лине слава сина твого й не загине навіки!..

Станислав Зарємба (київський біскуп). О, всемогущий пане милий!.. Поверни нам щастя по так великій тривозі й нещаснім збуренню України й Поділля!.. Дай по жалобі радости, по смутку дай повернутися до попередніх достатків.

(Павза).

них забав? Просто — ощадний.

Криштоф Тишкевич. За те зібрав гроші...

Володим. Острожський. А головне—що він наш. З Польщі нікуди не виїздить, чужинців не любить і навіть близько їх до себе не підпускає.

— За те шляхту близько до себе підпускає: коли кому яка потреба— сміло йди, поміч буде.

— Тут, брацішку, каша така, що нам, провінціялам, і не розібратися. Скільки тих аґентів між шляхтою крутиться!.. До всіх сенаторів і вельможи листи розписані, трохи не що-дня бенкети то той то другий кандидат уряджують, дарунки один перед одним гонять. Карло обіцяв сто тисяч дукатів дати на військові потреби та 600 жовнірів вислати проти козаків своїм коштом. А Казимир почув це, та й собі давай військо наємне збирати, каже: „А я три тисячі жовнірів поставлю".

— Хо-хо-хо!..

— Тут таке, брат, пішло, що й сам чорт не розбере.

Одвірний. Віконт Louis d'Arpajou, надзвичайний амбасадор Франції!

занеладиться—маса тратить рівновагу, перекидається на другий бік, безросудно й жорстоко видає своїх вождів. Ги плавали коли-небудь у човні, до половини наповненім водою? Найменший ваш рух—і вся маса води переливається в один бік і вас тягне за собою. Ви хочете вирівняти рівновагу, кидаєтеся в протилежний бік—маса води переливається туди і знову хилить човен. І треба мати особливий сприт, аби якось вдержатися. Зрештою і те вам не поможе: човен все одно перекинеться, тільки невідомо — чи на той чи на другий бік.

— Знова влучне порівняння. Гратулюю.

Б. Радзивіл. Те ж саме й з масами. Вони посідають колосальну силу інерції. На початку вони, правда, ще слухаються руху вождя, але все ж так поривчо, з таким імпетом, що доконче перехиляють човен. Отже велику помилку робить той, хто таку холодну річ, як політика, будує на експансивності народніх мас. Ні!.. Опіратися треба на організовані верстви суспільности, — і на сім пункті знову русини є слабші. У них нема орга-

—(подолянин). Ох-ох-ох!.. І звідки і як це— неможна зрозуміти. Ще ж так недавно все було тихо, навіть у нас, на Поділлю... Правда, немалими торгаками, ледве не в десяти місцях пробуючи, де би людей не було, підпадали татари, але нічого не звели, бо всі шляхи від Дністра до Бугу й від Бугу до Дніпра були обсаджені частиною корогвами Речи Посполитої, частиною князя його милости пана воєводи руського й його милости пана хорунжого коронного. І от...

— То все нам панська пиха та гордість наробила.

— Оце прийшла вже й на них божа помста. Вже здійснюється святе євангельське слово — і якою мірою вони, пишні пани з орендарами, черкас бідних напували — нинісю чашу сами п'ють пити будуть. Але от диво—що вже шаблю ворожу на головах своїх чують, а не каються, не кають ся!

Одвірний. Його Милость пан Януш Радзивіл, гетьман польний литовський.

— О!.. Глава дисидентів!

— А цей за ким? За Казимиром чи за Карлом?

Станислав Лясковський (каштелян варшавський). О!.. Крутило клятий!..

— А звідки він тут узявся? Преці ж маємо посла Франції—отого Брежі.

Лясковський. Та, бач, королеву вважають великою прихильницею Австрії—от Мазарен і вислав сюди оцього Арпажу, аби він невтралізував впливи Австрії та хилив симпатії більше до Швеції.

— Чому до Швеції?

Лясковський. Бо Франція має союз із Швецією: вони разом ведуть війну проти Габсбургів.

— А за ким же стоїть оцей Арпажу.

Лясковський. Піди вгадай. Ці дипломати, а особливо французькі, то як в'юни з рук вислизають. Ось давай підійдемо, — що він там балакає.

Арпажу. Для нас всі кандидатури однакові. Та й як ми можемо, як ми сміємо втручатися у внутрішні справи Речи Посполитої? А преці ж вибір короля—то, так би сказати, найвнутрішніша з усіх нізації. Трохи з'орґанізоване міщанство в цехи, брацтва та конфесійні товариства; менше вже з'орґанізована шляхта, і зовсім не з'орґанізоване селянство. Але все ж, коли Хмельницький зуміє вистояти проти навали черні й обіпреться твердше на ті дві хоч трохи з'орґанізовані верстви, а найбільше на шляхту,—тоді й я признаю за ним мудрість вождя, тоді й я буду говорити про „небезпеку ойчизни". А поки того нема,—можна спати спокійно.

Станислав Потоцький, „Ревера"[1] (воєвода подільський). Е!.. Добре панам філозофувати та спати спокійно, revera, коли ріжуть і палять десь далеко від ваших замків. А ви пофілозофуйте, revera, он там, у нас на Поділлю, revera, коли на сто верстов довкола стоять заграви від пожарів, revera, а дороги й поля всі засіяні трупом. Ненавижу отих мендриків, що, укрившися за нашими спинам, філозофують собі спокійно.

Богуслав Радзивіл. Пан воєвода, спо-

— Ні за тим, ні за другим.

— ?

— Що дивуєшся? Він за Ракоціем.

— Ще кандидатура?

— І тям собі — серйозна.

Януш Радзивіл. Панове коронні за наші шкури торгуються. Але прийде такий час, що панове поляки і в двері не попадуть, — вікнами будемо їх викидати! А я особливо ніколи їм не забуду віленського розгону.

— (з литовців). А Трубецьк яким правом Корона віддала Москві?

Януш Радзивіл (і не помітив репліки). Хіба ми не знаємо й не бачимо нічого? А чому вони не хотять дозволити нам, Литві, більше війська? Але перестерігаю з повинности уряду свого, що коли найменше вдвоє теперішньої квоти військо на оборону Великого Княжества Литовського панове поляки не збільшать, то як що, боже борони, станеться—не при мені вина буде. Те ж саме й що до релігії. Та я скорше життям пострадаю, аніж дозволю й

[1] Revera—дійсно, справді. Потоцький часто вживав цього слова, тому приятелі його так прозвали—так увійшов він і до історії з прізвищем Revera.

внутрішніх справ. Отже Франція до того мішатися не буде. Для нас однаково цінні й королевич Кароль і королевич Ян-Казимир. А зрештою, чому лише вони? Чим не кандидат архикнязь Леопольд? Чим не кандидат найясніший палатин з Найбургу, тим більше, що він є й швагром покійного короля.

Лясковський (потиху). О!.. Це вже нитки зі !!!токгольму.

— Чому пан так гадає?

Лясковський. Бо тамошній посол французький Chanut заявився за палятином з Найбургу.

— А королева що?

Лясковський. Королева сказала, що одинокими кандидатами визнає братів королевичів.

— Крутять французи!

Лясковський. Ох, і крутять!

Одвірний. Його милость пан Alegretti, дипломатичний агент еспанської служби.

Зигмунд Грудзинський (воєвода калиський). До сто д'яблуф з такою роботою! Навіщо й писати закони, коли їх не виконувати.

— Чого кричиш, пан? діваюся, відповідає за свої слова?

Станіслав Потоцький. І овшім. Revera.

Богуслав Радзивіл. То ми ще з паном поговоримо.

Станіслав Потоцький. Чому ні! (Радзивіл церемонно поклонившися, відійшов).

Станіслав Потоцький. Мендрики паршиві... revera... Та й взагалі ви всі, панове з центру, тільки філозофуєте, revera, комісарів на трактати визначаєте, а Україна горить, revera. Задніпрянщина вже для нас страчена, розумієте? Назавше! Вже кінець, revera!.. Вже нам там не бути ніколи. У Сіверщині ми мали надію на ліси, revera, на непроходимість, а тепер уся Сіверщина в руках повстанців, revera, і сам Чернигів упав! Носівка, Сосниця, Батурин, Мена, Стародуб, Гомель, Почеп—то вже там. Revera. У Брацлавщині по містах така охота й жадібне вичікування Хмельницького, що інший і батька, revera, не приймав би з більшою вдячністю. А як Немирів гинув, знаєте? А Тульчин, revera, де положено воздалі над нами так знущатися.

Лука Опалінський (великий маршалок коронний). Релігія—то... інша справа. Але на якій підставі вимагаєш, ваша милость, подвоєння війська на Литві?

Януш Радзивіл. А на тій підставі, що у вас в Короні на місце кількох воєводств hac peste[1] заражених, є кільканадцять інших, що тієї зарази або не бояться, або не дуже бояться. А в нас, окрім княжества жмудського та ще двох малих повітів, жодного воєводства, жодного повіту не маєш, котрий на ту заразу не був би obnoxius[2].

Вінцент Гонсєвський (стольник литовський). То правда. У нас на Литві вогонь, гультяйськими купами Хмельницького розпалений, так розширився, що повіти Річиця, Мозир, Берестя, Пінськ та й інших замків немало на Білій Русі до щенту знищені зостали.

Кришторф Завіша (маршалок литовський). Великий пожар, великий пожар in visceribus[3] нашого краю зайнявся... А гасити нічим.

---

[1] На ту заразу. [2] Виставлений. [3] Всередині.

Зиґмунд Ґрудзинський. Та се вже напрґвду може чоловіка довести до... Закон же суворо обмежує дипломатичні зносини на час безкоролів'я, а в нас аж роїться від усяких чужоземних послів, резидентів, делеґатів, дипломатичних агентів.

— Що ж ти їх повиганяєш чи як?

Зиґмунд Ґрудзинський. Та хоч би нові вже не приїздили. А то приїде, пся крев, грамати вірительні приховає, живе ніби як приватна особа, а при дворі буває, всюди ніс тиче, все хоче знати.

Алеґретті. По секрету можу сказати, але... пс-с!.. — по се-кре-ту! — що справи королевича Карла стоять без порівняння... о!.. без порівняння краще, ніж справи Яна-Казимира.

Лясковський. А пан бачив, які цікаві сатиричні листки на Казимира ходять по Варшаві?

— Се на теми його закордонного життя?

Лясковський. А так! Правда, добре зроблено?

Алеґретті. Можу сказати більше, можу гонь під порохову вежу і погинуло все що живе? А Брацлав, Вінниця, Красне, Умань?

Криштоф Опалінський (воєвода познанський). Надаремне пан воєвода людей страшить, паніку зводить. Ми теж маємо відомості. Чернь збунтована вже розходиться з купи, а князь Вишневецький нападає на них і громить. Уступають і самі запорізькі козаки, а потім, подібно, захотять і на саме Запоріжжя. По всій Короні згромаджуються корогви повітові,—отже справа стоїть зовсім не так погано.

Станіслав Кобержицький (каштелян гданський). Я теж чув, що Хмельницький ex voto [1] замислів своїх доказавши, вернув на Запоріжжя, а козаки свої по селах розіслав.

— (підморгнувши). Певно аби, по минулих працях собі випочивши, тим охітніші та різвіші були на будучі припадки.

Станіслав Потоцький (іронічно). Веселі до вас вісті приходять, revera, лише шкода, що мало правдиві. А того ви й не

Януш Радзивіл. Вже insolentia [2] розбійників козацьких з власними хлопами нашими злучених, in dies magis grassatur [3]. Велика частина руських земель, до Великого Княжества Литовського прилучених, в короткім часі в пустки обернулася. Отже треба нам усім як на ґвалт і в найбільшій громаді йти зараз у поле. А хто до зброї готовий не стане— яко proditor et hostis patria confiscatione bonorum [4] укараний має бути!

Ян Залєвський (референдар коронний). На кого ж се ваша милость пан гетьман закидає?

Януш Радзивіл. Розумному досить...

Филип Казимир Обухович (войський мозирський). Се пан гетьман про міщан говорить... Бо серед них велика небезпека й зрада показується.

Залєвський. Так? А до нас приходили такі вісті, що мінські міщани висилали до пана гетьмана Великого Княжества Литовського листа, просячи, аби зараз же прибув на одсіч. На-

[1] Скільки хотілося. [2] Пиха. [3] Змагає з кожним днем. [4] Яко зрадник і ворог ойчизни конфіскацією маєтків.

сказати більше... Пан посол австрійський мовчить про се, але я не єсьм зобов'язаний мовчати, тому скажу. Тільки — по секрету, по се-кре-ту!.. На засіданні Тайної Цісарської Ради у Відні міністри признали, що, як слідно з авізів, табор королевича Карла більшає з кожним днем, тоді як справа королевича Яна стає що-раз більше безвиглядною.

Прецлав Биковський (каштелян серадзький). Так воно й есть. Поки боялися наступу Хмельницького, поти трималися за кандидатуру Яна. А як безпосередня небезпека трохи ніби пройшла — на біса тоді й Ян з його, до того ще й дуже сумнівними, військовими здібностями!

Алеґретті. Скажу більше — тільки, бога ради!—се тайна-а!.. Королевич Казимир вислав до Відня свого аґента, пана Батисту Вісконті, аби просив, аби дуже просив цісаря Фердинанда вжити своєї поваги і впливів на королевича Карла, щоби той сам зрікся своєї кандидатури. Хі-хі-хі!.. Але, прошу вас, чи у Відні сидять знаєте, revera, що Вишневецький спробував було відібрати Немирів назад, але ніц не вскурав, revera, і з соромом мусів відступити. А тим часом Полонне, місто велике, в гармату й люд лицарський добре заосмотрене, козаки взяли, revera, а в нім вісімдесят гармат, порох, кулі... Самої шляхти, revera, 700 душ вигибло, тіла й досі лежать у замку, крови по коліна запеклося, revera... Чуднів, Бердичів, Райгород, Заслав, Межирич — все перейшло в руки повстанців. А Бар, найбільша, revera, наша фортеця! Там же ж ні на чому вже не сходило, revera! Було подостатком і гармат, і пороху, живности й людей німецьких, служилих кілька сот, revera. І ся кріпость упала, а за ним і все Поділля. А Вишневецький ваш, revera, не тільки нічого не поліпшив, а навпаки, revera: своїми дикими вчинками тільки підлив олії до вогню. І дійсно, revera: Хмельницький коли виступив по раз другий, то тільки, revera, через оцей наїзд Вишневецького. А ви тут тішитеся, величаєте його, віть обіцяли за те просити староства Опеського й найближчу ваканцію... Лише пан гетьман, занятий листуванням з Хмельницьким, нічого не відповів...

Януш Радзивіл. Не маю охоти здавати перед паном звіт зі своєї діяльности. (Повернувся й пішов).

Мірський (стражник В. К. Литовського). Позаяк нас jura unionis [1] так зв'язали з їх мосцями, панами коронними, то кожну потребу їх милостей за спільну мати мусимо; а що тепер через сваволю козацьку й загони татарські велика devastatia [2] краєві сталася, — треба спільно думати, як би ту colluvies [3] козацьку зупинити, маючи при тім на увазі, щоби границі Великого Княжества Литовського не були оголені.

Микола Пац (староста кричевський). А я думаю, що сваволя козаків є, вправді, нагани й покарання гідна, але треба би запитатися насамперед о причину: чи то козаки винні чи може хто інший... А зрештою, коли навіть і козаки винні, то тре-

[1] Присяги унії. [2] Спустошення. [3] Повінь.

малі діти? Чи там не знають, що королевич Карло має велике прив'язання до католицької церкви, є прихильний— здається, я говорю між своїми?—є прихильний австрійському дворові й вороже настроєний до Франції?.. А королевич Казимир — тож, власне, кандидат Франції й Швеції, держав ворожих Габсбургам. Королевич Казимир— то любимець усіх єретиків.

Лясковський потиху сусідові. А про себе й не каже, що спроводив посольство від Карла до тогож самого цісаря Фердинанда...

Одвірний. Австрійський резидент пан Лізоля!

Лізоля. Вибачте, вибачте, вибачте!.. Для нашого двора обидві кандидатури однакові, обидві... І загалом, ми до цієї справи не мішаємося. Як що панове шляхта захотять вибрати архикнязя Леопольда Вільгельма—прошу. Архикнязя Сигізмунда — прошу.

— А Ракоція?

Лізоля. Мм...

— А електора Бранденбурзького?

revera, радієте, що багато міст з рук неприятельських побрав, неприятеля значно поразив. А ми з жалем чуємо, revera, що князь його милость тікав із соромом і тепер у Білій Криниці замкнувся. А з ним як хто мав воза, то рушив конем, revera, а хто вірив на князя й не приготовив воза, той мусів зостатися в Костянтинові й пропав, revera, без сліду й пам'яти. Ви тут певні, що й князь його милость Домінік під Костянтиновим стоїть, revera, з величезним військом та ставить опір ворогові. А коли я виїздив з дому, то певні відомості мав, revera, що князь Домінік іще й не дійшов туди. Revera! А Вишневецький уже втік, і там нема нікого. Ви тут деліберуєте, revera, тижнями, кому би регімент війська коронного віддати; а ми там, revera не знаючи, де князь Домінік обертається, revera не бачучи Вишневецького, не знаючи де військо, revera, і чи є воно взагалі, а бачучи натомість силу неприятельську,— вже чуємо, revera, повний одчай, revera. Ви ба над тим радити, щоб їх bonis in patria revocare modis [1], при вживанню прав і вільностей давніх зоставити, а не з шаблею на них лізти. Бо се така у вас війна, як говорить старинна приповідка: vinco aut vincor—tamen ego sentio [2], бо зносячи козаків, міцну стіну Речи Посполитої валимо!

Олександер Нарушевич (каштелян жмудський). Ми козакам жодних кривд не чинили й нічим їх не зачіпали. Кривду їм виряжали й кров їх проливали панове коронні, а тепер, бач, шкода від того сталася усій Речи Посполитій.

Ян Пац (хорунжий литовський). Наше діло скраю. Корона затіяла війну, нехай корона й кошти на неї знаходить.

(Литовець). А по моєму Корона, окрім того, мусить винагородити нас, тоб то тих, хто потерпів від повстання. Бо з нашого боку жодної причини до тої війни козацької не було.

Миколай Пац. Та що там багато говорити!.. Треба рішуче відмовитися від участи в тій вій-

[1] Лагідними способами вернути до служби ойчизні. [2] Чи я побіждаю чи мене побіждають — все мені недобре.

Лізоля. Мм... Прошу панів... То ж не католики, не католики...

— (потиху). Та за ким же власне він є, оцей Лізоля?

Лясковський. Мабуть, він і сам гаразд не знає. Куди вітер віє. Кличе його Казимир до себе—він іде, але після того біжить до Карла. Кличе Кароль, він іде, а потім біжить до Казимира. Видимо Віденський двір сам ще не рішив, на яку ступити, тому й послові не дав певних інструкцій.

— Але мабуть же буде спеціяльне посольство на елєкцію?

Лясковський. А певне. Кажуть, що вже навіть призначили прелата якось манастиря — Адмонського чи що.

Одвірний. Його милость Павло Ґеч, посол Седмигородії.

Лясковський. У цього не піде.

— Не піде?

Лясковський. Ні. Що ж... примас не заявив симпатій, великі наші пани теж, поміч брандебурзького елєктора дуже сумнівна. Одна надія на дисидентів та на козаків. Он *бачиш, до нього підхо-* тут сперечаєтеся над усякими дурницями, а там люд убогий, як вівці, revera, без пастиря, звідусюди тікає, домів своїх відбігши й пострадавши, revera.

— Але ж пани регіментарі вже рушили в похід!

Ст. Потоцький. Рушили, але в якій кількості? Там над півтретя тисяча війська більше не було, revera! А пан хорунжий, як нам відомо, навіть корогов своїх із становищ спровадити не може, revera, бо русаки з його регіменту тікають сотнями, revera, щодня до ворожого табору.

— Та невже ж це все так, як пан говорить?

Ст. Потоцький. А ви думаєте як, revera? Олику сплюндровано разом із замком оборонним, revera; Володимир опановано, не витримав навіть Луцьк, revera, metropolis Волиня. Під Сокалем in armis [1] стало сконфедероване хлопство, Сатанів узятий, revera, під Теребовлею повстанці,—а це ж, revera, в тилу панів комісарів, так що вони мусять відривати від війська *часті та посилати туди, але нічого, revera, не* ні та й край! Треба, навпаки—вимагати, аби нас ще Корона рятувала.

Гомін незадоволення серед поляків.

Залєвський. О, яким духом Литва дише! Звідси недалеко вже й до простого союзу з Хмельницьким.

Якийсь ксьондз (провінціял). Панове!.. Панове!.. Тільки згодою!.. Тільки згодою!.. На нас і без того нечуване досі в ойчизні нашій карання упало. Кого руками безбожними хлопів наших діткнув той меч, того або зі шкури злупив, або очі видер, або руки, або ніс і губу, нарешті—голову тиранську відтяв. Досталося й костьолам, і святиням господнім, досталося священникам і ченцям, і дівицям, Христу посвяченим, а навіть богу самому, в найсвятішім сакраменті утаєному, не перейшло дурно... І це остання би на нас упала ганьба, коли би ми через свої сварі життя й слави й маєтків, (головно—маєтків), позбулися від таких гультяйських рук неславних. Не покладеш же в коробку та не понесеш на хребті добра свого, *добутків своїх, обор,*

---

[1] Збройно.

дять Любенецький та Немирич. А зараз і Радзивіл Януш там буде.

Алєґретті. Я би сказав... я би сказав, що то французькі посли найбільше замішання викликують, висуваючи що-разу все інших та інших кандидатів. Се для католицької справи велика шкода. На се звернув увагу навіть його превелебність отець нунцій. А ви за кого? Скажіть правду...

Кришторф Старчевський (референдар коронний). Я духовна особа, і неправди говорити не можу... Коли ж пану так цікаво знати мою думку, то скажу, що я ні за того ні за того, бо ні тому ні тому на королівстві бути не годиться жодною мірою, позаяк вони обоє духовні особи. Поставити когось із них на королівство — се значило б і духовне право й канони скасувати, а від того не чаяти добра Речі Посполитій. Так я думаю...

Алєґретті. Але звідки ж то відомо, що королевич Ян-Казимир єзуїт? Я бодай...

Старчевський (перебиває). Я сам бачив у біскупа Перемись-

можуть зробити. Он під Кам'янцем зібралося гультяйства на десять тисяч, revera. Виправився був проти них його милость пан галицький, revera, але сам дістав рогатиною в бік, а син у твар ображений зістав, revera. Коло Пінська, кажуть, зребелізованого гультяйства щось мало не 40 тисяч, revera; сам Пінськ пограбовано, всі дооколишні села попустошені, revera. А повстанці стоять, кажуть, без усякого порядку, сторожі навіть не мають, — так собі легковажать військо наше, revera.

Тишкевич Кришторф. Так, так... Там людей ріжуть, а ми на якісь трактати уповаємо та на перемир'я. А неприятель що-раз більше виправляє окрутенства, що-раз більше ширіться й міцніє так, що тепер уже що хлоп — то й неприятель, що місто — то ворожа кріпость. Та й не диво!.. Бо, бачачи таку нашу нечуйність, хлопство має право думати, що йому вже все дозволено. Ні! Одне нам зосталося: показати неприятелеві шаблю. Інакше поруганої чести народу

токів, хазяйства домового. Маєтки наші-то ж друга життя нашого кров. А що без крови жити трудно, то маєтків своїх боронити всіма силами мусимо. Навіть я, з власної охоти й бажання до порятунку ойчизни, бо я сам нічого не маю, костьол святий має — даю сто хлопів з лопатами до фортифікування містечка нашого, як що до нього повернуся. Окрім того, декларуюся приложити до ваших милостей панів кількадесят злотих — і зараз навіть можу їх дати... А на додаток — за щасливі progressa тої проти хлопів експедиції, при вівтарі, щоденну богові віддаючи офіру, буду просити, щоби ваші милості панове славу порушену народові своєму направили. In super [1], коли ваші милості панове дозволите, всіх ваших милостей панів старання, працю й діяння мужні — щиро й повною міркою, хоч і простим пером, опишу й на вічну віддам пам'ятку.

Великі пани слухають його з усмішечкою.

Генрик Кашевський (каштеляк інфлянський). Але з яким

[1] Назверх усього.

кого, у Павла Пясецького в книзі надруковано!.. Він посвящений єзуїт!.. А таким канон під клятвою залишати обіту свого єзуїтського не дозволяє!

Гнєвош (біскуп куявський). (З посмішкою на тонких губах) А я, як і перед тим дивився на його милость королевича по-кавалерському убранного, не хотячи цікаво розпитуватися, що там у чужих краях було, так і тепер як на такого дивлюся...

Одвірний. Посол бранденбурзького двора його милость пан Говербек.

Говербек. Го-го!.. Ми люди реальні!.. Мій пан сам не дуже ласий на польську корону. Замість того, аби тратити сили на боротьбу за престол, ми ліпше постараємося побільше виторгувати від того кандидата, котрого будемо підпирати своїми впливами.

— А за кого ж будуть ваші впливи?

Говербек. Го-го-го!.. То наша справа, то наша справа. У всякому разі наше право на чинну участь у виборі короля польського є безнашого не повернемо. А як без війни почнемо трактовати з козаками та мира просити, то се прямо відразу треба в рабство йти.

Ян Лєщинський (воєвода познанський). (Гордо). А що ж — соймовою конституцією модерувати козацькі претензії? Є тільки один шлях заспокоєння війська Запорізького — то власне через комісію.

— Краще би той трактат успокоєння вийшов і надався Речі Посполитій, коли б о нім у зброї, тоб то в готовості й при немалім війську, говорилося.

Ян Лєщинський. То інша річ.

— Так от які наші справи...

Тишкевич. А такі... Уся Русь з кореня повстала. Від Случи почавши, аж до Чигирина військо Хмельницького положене єсть. Уся plebs in armis [1] зостає в титулі козацькім, не до панів своїх, котрим і додому не маєш як їхати, а самому Хмельницькому голдуючи.

Адам Олександр Сангушко (воєвода волинський). Токи всі й скирти від Запоріжжя же хоч військом він іде, отой Хмельницький? Ми там у себе й не знаємо нічого.

— Та з яким же? Броварники, винники, могильники, будники з буд поташових, наймити, пастухи, луковники, лисичники, пластуни усякі.

— Військо повозан, лісничих, навіть дегтярів бридких і тих, що з прасолки живуть.

— Він їх вабить тим, що ніби має від короля „поля й моря вільности привілеї"... І корогов з білим орлом носить.

Зигмунт Тарло (каштелян перемиський). Не хотять, собачі сини, з супокоєм хліба їсти.

— А чого ж хотять?

Тарло. А от кажуть, ніби чотири роки жолду їм не платять, що їх старшина гнітить, зневажає, б'є, бороди вириває; старости й підстарости, бач, десятини великі беруть чи якусь там поволовщину — отаке все...

— Але не обійдеться без великого крови розливу, що його розпочав уже той зрадник Хмельницький.

Миколай, князь Чарторийський,

[1] Чернь в узброєнню.

сумнівне, безсумнівне. Прошу pax perpetua[1] 1525 р., де бранденбурзьким електорам признано: „primum et proximum locum in consiliis terrarum, Comitiis etc“ [2].

Опалінський Лукаш (великий маршалок коронний). Прошу вибачити... Пан посол забуває Responsum Regium [3] 1529 року, де бранденбурзькому електорові, як особі пануючій, відмовлено права на елекцію, як його не мають, скажімо, мазовецькі князі тощо...

Говербек. О-о!.. Коли так, то ми почуємо себе змушеними застерегти своє право шляхом публічного протесту.

Опалінський. Просимо, просимо!.. (з іронією). Може би навіть pro futuro увійти в переговори з королевичем Яном?

Говербек. А хоч би й так, а хоч би й так!..

Опалінський. Не думай пан, що для нас зостала таємницею висилка зі сторони королевича Яна свого підкоморія Евальда Сакена до вашого електора з проханням, аби його миї аж до Люблина всі попалені. Хліба не знаю звідки діставати будемо, бо на зиму нічого не сіяно. Вже тепер люди гинуть від голоду, а далі?..

Бєневський. З України вже не сподіватися спокою, бо plebs засмакувала собі свободу.

Добеслав Цеклинський (каштелян чехівський). Вже тяжча не могла впасти на Річ Посполиту calamitas [4]. А головне—вигасає до прислуги ойчизні в багатьох серцях афект.

Олександер Копець (каштелян брестянський). Велика хуртовина на наші стіни припала... велика незабезпеченість, що її й відступити не можна. Бо не лише чужого ворога, але й власних підданих починаємо боятися, котрих бунтівники козаки через шпигунів і різні особи бунтують і намовляють до поганих учинків. Наша Річ Посполита довго в спокою стати не може: коли нема неприятеля стороннього—в хаті його знайшла.

Сангушко. Самі винні. Треба, щоби панове ратники записували під корогви саму добру шляхту, і не брали ні (каштелян мінський). Та міць козацька не тільки в тім зібранню лотровськім є так сильна, але на те є дві речі: у них велике послушенство до своїх начальників і favor[5] явний і вкритий ледве не всієї Руської землі й навіть Білої Руси. Також й міста приватні й доми шляхетські—одні явно, другі тайно—козацтву сприяють і козаків за збавителів в утисках своїх кладуть. А руські краї—то вони ж завжди мислили себе утисненими: to prïvatorum dominio [6], то унією й релігією, то ще чим,—а все глупим своїм імпетом саркають на нас.

Гедеон-Міхал Тризна (підскарбничий литовський). І дивна річ! Коли монарх веде війну, — стогнуть піддані, новобранці тікають, офіцери розкішшю, а салдати грабунком нищать убогих людей. А в козаків—і в бубон не б'ють, і не стараються полковники о модерунки, о коней і провіянт, нема ні вербунків, ні контрибуцій, а дивись—гурмом сунуть до війська. І то хоч би сам plebs, а то ж усе живе

[1] Великий договір. [2] Перша й найближча участь у земських і народніх зборах. [3] Відповідь („возраженіе“) державна. [4] Біда. [5] Сприяння. [6] Властю панів.

лость пан електор підпомагав кандидатурі voto et sufragio[1]. А се було проти нас, проти уряду, проти думки всього правительства польського.

Говербек. Се діло королевича, се діло кролевича.

Опалінський. Відомо нам і те, що пан воєвода поморський теж звертався до вашого електора від імени люторських станів, аби повалити кандидатуру королевича Карла.

Говербек. О-о-о!..

Опалінський. Так!.. Ми знаємо всі ваші коншахти... Вам хочеться поновити свої права вибору, вам хочеться дістати звільнення бранденбурзьких електорів від особистої присутности при інвеститурі на пруських князів, або, в гіршім разі, участь в інвеститурі брати через заступника й безплатно. А королевич Казимир дешево продає всякі свої будучі права—хіба не так? Хіба вже не підписав він вам асекурацію забезпечення права участи в елекції? Хіба вже не звільнив від особистої присутности при інвеститурі? І хіба вже не обіцяв забезпечити одного чужинця, як у кінноті волошина, черкаса, тим менше козака, в піхотинцях же русина родом. Досить уже нам мати військо habitu germani, natione roxolani, religione graeci[2] От тепер і показалося значіння того, коли ми програли через зраду реєстрових під Жовтими Водами.

— Під Жовтими Водами побили нас тому, що Потоцький боягуз. Коли б він не стратив серця, то не кинув би доброго місця, що на нім уже й окопалися були й мали всю муніцію воєнну й живности на 2 — 3 місяці, отже могли би боронитися. А Потоцький не хотів слухати рад старих вояків, слухався усяких невідомих осіб, пішов з гарного місця на гірше,— ну й...

Рафал Гроховський (каштелян львівський). Та як там не сталося, а сталося, і треба буде тепер до-обре над тим попрацювати, аби Військо Запорізьке ad debitum reipublicae obsequium et reverentiam[3] привести.

Альбрехт Чарський (каштелян хелutrisque sexus[4]. Панни навіть тікають до козаків!

— Хо-хо-хо!

— А шляхта так в першу голову!

— То все прокляті схизматики.

— Та як би лише самі схизматики. А то кого хоч.

— З нашого київського воєводства мабуть усе пішло. З самої нашої околиці пішли Домонтовичі, Горностаї, Селецькі, Янковські, Проскури, Третяки, Трипольські, Віґури, Залеські,—та всіх і перерахувати неможна. Сотні домів!.

— І у нас на Брацлавщині та ж сама картина: пішли Масальські, пішли Авратинські, Коморовські, Мелешки, Неміри, Житницькі, — без числа.

— Те ж саме й на Чернігівщині. Подалися до козаків і Чеканівські, і Гутори, Ігровецькі, Кушелі, Здановичі...

— А на Волині хіба не те? А де наші Заблоцькі, Гуляницькі, Березецькі, Вороничі, Богуші?.. Там! Усі там!..

— З Поділля Добромирські, Маковецькі, Островські...

[1] Обіцянкою підтримання й голосом. [2] Одежою німці, по нації українці, по релігії греки. [3] До послушенства й пошани повинностей для республіки. [4] Обох полів.

права протестанської церкви в Польщі?

Говербек роззявив рота. Та... Стійте!.. Як же це?..

Опалінський. Ага? Отже бачите, що ми теж не капусту на плечах носимо й де-що знаємо. Різко відвернувся й пішов.

Говербек коли отямився. А-а!.. Так отаким тоном говорять сторонники Карла? Добре!.. Коли так,—то нехай же знають усі!.. Короле... вибачте, сторонники королевича Карла висилали агента до шведської королеви, і той посел — імени його не називаю, хоч і знаю— малюючи негативними фарбами королевича Яна Казимира, дозволив собі навіть таке, що назвав королевича фанатичним католиком, чуєте? Назвав вихованцем єзуїтів і казав, що вони ніби й досі мають рішаючий вплив на нього. Говорив, що вибір королевича Яна викличе загальне огірчення серед іновірців! А нарешті, як головний аргумент, навів те, що коли королевич Кароль удався за поміччю до німецького цісаря, то ніби там сказали йому, що ласку мінський). Ох!.. В так виузданій сваволі козацькій та зміцненім бунті здається бути трудне Війська Запорізького в давнє послушенство вправлення.

Станислав Потоцький. Треба, аби disciplina militaris[1] в ризи вправлена була, от що!..

— А по-моєму треба, аби від теперішніх тягарів незносьних, від неповстриманого жовніра землі наші звільнені були. Бо багато є таких хоругов, що, волонтерськими називаючися, двори шляхетські наїздять.

— То правда! А для закриття дороги свавільним треба, аби приповідні листи з канцелярій коронних не наосліп видавані були.

— Ні! На тім найбільше лежить тепер заспокоєння ойчизни нашої, аби заплата війську обмислена була.

— Треба стації вибирати, оглядаючись і на врожай, аби не змушувати підданих іти з біди на сваволю.

— Треба би просто обіцяти їм усім старі вільності й свободи ненарушимо утримувати.

Францішек Мнішех (каштелян сан-

— З Червоної Руси пішли Жураківські, Бачинські, Яворські, Терлецькі...

— Від нас із землі Холмської—Жолкєвські, Тури, Рудницькі, Боровські..

— З воєводства брестсько-литовського Громи, Кричевські, Білецькі...

— Навіть наша шляхта, білоруська, мало не вся передалася до козаків. Пішли Чижі, Гарабурди, Бекеші, Головні, Борути, пішли Коргани, Бурби, Полубинські, Скірмунти, Поцеї, Прозори, Пузини!..

Андрій Шолдрський, біскуп познанський. Боже мій! Та що ж це таке? Та це ж ми маємо діло із шляхетським повстанням, а не з повстанням черні!

— Як хоче ваша превелебність, так хай і називає...

Шолдрський. Боже, боже!.. Краще вже було на турки рушити, ніж такою війною власні сили руйнувати.

---

[1] Військова дисципліна.

віденського двора вже встиг придбати королевич Ян-Казимир.

Лізоля. Що пан розхвилювався так? Дипломатові того не вільно.

Говербек. Але це вже переходить усякі границі—розумієш?..

Лізоля. Цс-с!.. Я, пан знає, сторонник королевича Яна, але направду аж дивно мені, що королевич Казимир, поклавши всю надію на заграничні двори, сам палець об палець не б'є й тільки дивиться, як сторонники Карла перетягають на свій бік і вельмож, і шляхту, і навіть чужоземних послів. Знаеш, пан, що Брежі вже за Карлом?

Говербек. Що ви кажете?

Лізоля розводить руками. Шведський посел так само. Правда, поки що про сам вибір трудно сказати щось певне, бо тут багато залежить і від шляхти, а хто ж там знає, що шляхта думає? Зрештою, чи й явиться вона численно на сойм, бо її там десь Хмельницький б'є.

Говербек. Що шляхта!.. Вона вся залежить від магнатів і піде, куди їй скажуть. А от децький). Спустити б на русинів наших мазурів, — отоді б усякий побачив, що вміє наш хлоп із простим костуром. Вони б зразу підсікли б отих клятих кобузників.

Сангушко. Ну!.. Це пан каштелян дуже здалека приїхав. То не та вже Русь давня, що йшла в бій з луками та рогатинами. Се вогнисте військо. І коли їх кілька тисяч знесло всю нашу силу й гетьманів, то що ж буде, коли їх стане сто тисяч, а може й більше? До них пристає все, що живе. Де тільки вони покажуться — на перше їх слово піддаються міста, замки — все. А до того всього ще союз із татарами — о, то страшна річ!..

Йосип Клоковський (каштелян витебський). Треба заграти на класових апетитах козаків і доконче відірвати козацтво від мас.

Ян Кос (каштелян ельблонський). Треба розіслати універсали в руські краї, напоминаючи підданим, щоби панам своїм послушні були; а козакам, щоби хлопів не бунтували, а самі

Абрагам Война, біскуп віленський. Дивна річ!.. Держава, що потенції цісаря турецького й інших великих монархів inexpugnabilis [1] була—від одного здрайці козака тепер expugnata [2] зістала... Так нагло, так тяжко той неприятель стоптав вічну славу Польщі!

Ян-Ігнаци Бонковський, хорунжий і підвоєводій хелмінський. А все великі пани винні. Їх колола, бач, свобода й суди рівні для панів і шляхти. Амбіція їх заїдала. — „Як? Мене рівно з сіряком шляхетським право судить? Та нехай тоді пропадом пропадуть оті всі ваші „давні права"—спокійне життя я собі і в Германії знайду". — О, бач, як вони розсуждали! А тепер...

— Та нічого на панів звертати. А ми хіба кращі? Хіба ми не завдавали ран смертельних ойчизні на кожнім соймі? Вільно ж шляхтичеві не позволити оборони, не дати навіть говорити о ній; вільно пам'ятати власні урази при обсудженню добра загаль-

[1] Не побідимою. [2] Побитою.

настрій самих магнатів трудно показати, бо вони криються зі своїми думками та тільки стежать за нашими...

Лізоля. Загалом, поляки, здається, хотять мати вільну руку при елєкції, але все ж, скільки можна тепер судити, думки їх звернені тільки на братів. Хіба як що голоси поділяться, то, аби уникнути сутички, погодяться на чужоземнім кандидаті.

Говербек. А, може, брати помиряться поміж собою?

Лізоля. Мм... мало на ценадії. Головна трудність, що тут, у Польщі, рішає не більшість голосів, а вибір мусить бути одноголосний, а це ж страшно трудно. Отже може прийти до битви. Недурно ж магнати поприїздили з воєнною силою.

Говербек. Корона лежить у Кракові. Хто захопить її перший — той і король. Тому краківський воєвода й краківський епископ тепер personi grati[1].

Лізоля. Але ми занадто довго розмовляємо з паном, — вже дивляться на нас. Habe die Ehre...[2]

при своїх давніх вільностях контентні зоставали.

Прецлав Лещинський (воєвода інфлянський, близюк із Вацлавом). Треба вимагати від козаків, аби вони о гершти свавільних куп, котрі тепер по різних місцях збираються, пильне старання чинили й їх перед панів комісарів ставили.

Миколай Казимир Радзєйовський (каштелян ленчицький). Треба написати універсал до руських хлопів, обіцяючи їм securitatem[3], тільки аби з козаками не лучилися.

— Треба за всяку ціну шукати помочи чужоземного війська—от що!

Миколай Абрагамович, (воєвода троцький). Треба насамперед заспокоїти себе зі сторони Москви, бо ми ж іще не знаємо, що Москва думає.

Ян Казимир Красінський (каштелян плоцький). Бідна ойчизна!.. Від голдовників своїх зраджена, від пограничних сусідів нератована...

Масальський. Кажуть, що московське

ного; вільно претекстом права свої допоминатися привати; вільно сойм замішати, а то й зірвати зовсім. Коли що сойм ухвалить, вільно не слухати, і є то річ щоденна в звичаю нашім. Коли податки ухвалять, вільно їх не платити, а зібрані — вільно пограбувати. Вільно взяти гроші на затяг жовніра, а не поставити й третьої части. Вільно, коли начальник каже йти на під'їзд, вільно не йти; або, пішовши, не зробити нічого: не шукати там, де єсть, але або праворуч обернутися, коли ворог уліворуч пішов, або куди запасти на днів кілька, а потім, вернувшися, говорити: „нема неприятеля", а він завтра тут.

— А се тому, що в нас гетьмани тільки мальовані.

— Може з пана був би гетьман саме який треба?

— Смійся собі, як хочеш, а в нас неодин регіментує такий, що йому би тільки...

---

[1] Великі персони. [2] „Маю честь" ... (початок прощальної або вітальної фрази).
[3] Безпеку.

Одвірний. Пан посел Франції Brégy, vicont de Flécelles!..

Осолінський. Вітаю, вітаю. Тихше. Сподіваюся, що пан посел ще не змінив своєї прихильности до королевича Яна-Казимира, як до правого кандидата?

Брежі. О, як може пан канцлер так говорити? Ми не міняємо так швидко своїх симпатій. Лише, бере під руку, на милость божу—нехай пан не допускає будучому королеві мати намір одруження з австрійською княгинею. Хай шукає подруги у Франції; хай, в остаточнім разі, бере вдову по покійнім браті, але—тільки не Австрія! Тільки не Австрія!

Осолінський. Що до мене, то я цілком панської думки. Цілком!.. Шанування. Пішов.

Андрій Лещинський (віце-канцлер, біскуп хелмінський). Що — наслухався пан посел про незвичайні прикмети королевича Яна? Але, як розумна людина, пан мусить бачити, що справа Яна програна цілковито. військо вже покинуло Вязьму і йде на Смоленське. Се буде гірше козацької війни.

— А я чув, що 40 тисяч війська московського стоїть у шости милях від Путивля. Хто може поручитися, що воно не стане за Хмельницьким? Це ж одна кров, одна віра...

Масальський. Тому треба з'єднатися християнською лігою з Москвою, забути всі урази від козаків і одімкнути їм Pontum Euxinum [1].

Мнішех. Як раз навпаки! Треба стукатися до Порти. Ми ж стримували завжди козаків від набігів на море, то нехай же Порта тепер встримає свою татарву, аби ми мали діло бодай зі своєю власною наволоччю.

Францішек Чарнковський (каштелян познанський). Ні. Рятунку треба ждати тільки з Москви, а в своїй державі — від Литви та Великопольщі. Он посли московські були вже в Хмеля й дорікали йому, що татар закликав, а не їх. Казали: дайте нам тільки землю по Дніпро, а ми, разом з вами ставши,

Казимір Пенкославський (каштелян радомський). Ех, славні були колись предки наші. Тремтіли перед ними можні монархи; а тепер ляда гультяй де хоче, там плюндрує й гасає по панству коронному без опору. Без остраху ллє схизматик з ордою кров католицьку.

Станіслав Богданський (каштелян конарський та серадзький). То бич, від бога даний на розкіш та захланність магнатів, на утиски, кривди й силування підданих. Навіть турки не такі люті на невільників своїх, як ми до русинів. Плач, крики й стогони з Польщі чути аж до неба, сльози криваві убогих людей самі небеса пробивають. А пани нічого того не чують. А пани бенкетують, розставляючи столи по стайнях та, як бидло, збиткуючи. Лакімство таку гору взяло, що й Польщу внівець обернуло. Не насищають вже його ні поволовщина, ні чопове, роси, побори, данини. Стільки людей до ненависти побудили, що ось

[1] Ворота Чорного моря.

Брежі. Хіба я не бачу? Хіба я не чую? Хіба в мене нема очей і вух? Я сам за королевичем Карлом, але шкода тільки, що він не є сторонником Франції, а більше хилиться на бік Габсбургів.

Андрій Лещинський. Тому, що Габсбурги його попирають, ясно. Станьте ви на його бік — і симпатії королевича повернуться в сторону Франції,—за се вже я вам ручу. Уклонившися, пішов.

Одвірний. Його милость пан Ляврентий Кантерштайн, посел Швеції.

Брежі. Нарешті, нарешті! Що пан скаже? Але так, по щирості — ми ж не дипломати, хе-хе...

Кантерштайн. По щирості сказавши, ми не знаємо, що робити. Власне, королева не знає. Тому мені дано дві грамати: одна—до обох королевичів, а друга — до королевича Яна-Казимира. Дивлячись по справі, маю віддати або одну або другу.

заженем ляхів за Вислу, на королівстві осадимо православного царя московського, і аж тоді буде добре.

Миколай Радзєйовський. Ні, ні й ні! Перше, ніж лізти в чужоземне ярмо, треба випробувати всі свої засоби. Отже насамперед треба відділити чернь від козаків. За всяку ціну. Але без тумульту й замішання. Козаки нехай зостають у своїм порядку, а чернь нехай, до панів своїх повернувшися, покориться.

Кисіль м'якенько підійшов, у м'якень' их чоботях, і говорить м'якенько. І я тої ж думки. Яким би там не було способом, а треба козаків від простої черни дистилювати. Бо без підданих жити нам трудно... ох, трудно!

М. Радзєйовський. А-а-а!.. Пан Кисіль!.. gloria cosacorum, laetitia schyzmaticorum [1]. Як ся маєш, пан? А чи правду про тебе, пан, розповідають, буцім пан за Дніпром дав козакам 50 гаківниць і пороху достаток до міста Броварів?

Кисіль. О, розпочинається вже... Вольне жарти, вольне жарти... тепер, бач, спокою зв'язки розірвали, а від того незгоди, а потім і страшні бурі пішли.

Гієроним Радоміцький (воєвода іноврославський). Загалом погано в нас діється. До немильної згуби йдемо. Дужчий слабшого притискає без причини, під претекстом добра панує сваволя, права безправні, цнота — нінащо, уряди йдуть за гроші.

— Ну, вже й за гроші!..

Радоміцький. А то ні? Хіба ми не знаємо, що не з заслуги й не з мудрости дістав Домінік булаву? Дав тому сто, тому тисячу, — і має. А от тільки що з того вийде, — побачимо.

— А поки побачимо, то вже вибив Хмельницький вибір і передній цвіт молоді польської, гетьмани й цельніші люди наші в полону татарськім, звідки мабуть не ляда-яко вийти можуть.

— Певно, на нас що значного турки виторгувати будуть хотіли.

[1] Слава козаків, радість схизматиків.

Брежі. Я би по-приятельськи радив пану дістати ще й третю.

Кантерштайн. О-о?..

Брежі. Так, так... Нажаль так. Шанси Яна сильно впали. І вже в усякім разі сторонництво Карла таке міцне, що хоч би й не винесло на верх свого кандидата, то не допустити до вибору Яна завжди зможе.

Кантерштайн. Так се корона може попастиці́лком у чужі́ руки?

Брежі. От!.. Тому нехай пан просить ще третю грамату. Au revoir [1]!..

Лізоля підходить. Вони довго й церемонно розкланюються. Що ж... здається, наші дороги сходяться?

Брежі. Я був би дуже щасливий, коли б вони зійшлися...

Лізоля. На конвокації певне, як і ми, чув пан, як кричала шляхта: nolimus regem mendicentem [2].

Брежі. Мене вже те вразило, що за поміч проти козаків сойм вислав до королевича Каролю спеціяльну депутацію, а коли хтось сказав, що треба б таку вислати й до королевича Яна, то була відповідь, що нема

Радзейовський до сусіди. Князь Ярема так прямо й писав йому: тобі, каже, пане, закидають три речі: що ти хвалився, ніби тобі козацтво 15 тисяч ставити обіцяло кіннотчиків з посеред себе; що тобі по таляру мав скластися кожен з козаків, і третє — що вісім тисяч татарів спрактикував, аби тебе на королівство висадили. Га-га-га...

Кисіль. Вольне жарти, вольне жарти... Але доки ж ся diffidentia [3] між нами? Я так само, як і ваші милості, люблю ойчизну; як і вашим милостям, мені неприятель petit [4], так само всю субстанцію мою зніс,—і все ж не устає rerum sensum [5]. Але я вже просив би, нарешті, заперестати всіх тих кпин, бо направду все кину. Це ж таки дивно!.. Чим більше служу ойчизні моїй non parcendo [6] й здоров'я й субстанції убогої,—тим більше flagelatus [7] зостаю безрозумних, а мене зависних людей язиками. Я ж перший 100 тисяч доходу стратив за Дніпром, і тепер ледве при кількадцятьох тисячах зостаю,

— А я чув, що ніби його милость пан Краківський мав уже дні свої закінчити в поганстві.

— Як? З чого?

— Частиною з меланколії, частиною зі злого здоров'я котрому був завжди дуже підлеглий.

Ян Хлєвицький (каштелян мологонський). Нехай пан біг платить Речі Посполитій, для котрої недбальства несчислима кількість душ християнських у неволю поганську йде, не згадуючи тих, котрих жорстоко на кожнім місці забивають.

Станислав Кобержицький (каштелян ґданський). Я думаю, що то fatum якесь, Речі Посполитій нежичливе, все перемішало й нас о шкоду й соромоту велику приправило.

— А головне, що за тою ребелією та інкурсіями татарськими й козацькими не тільки винищення добр наших наступило, але багатьом обивателям просто права й привелеї на маєтності

[1] До побачення. [2] Не хочемо королем жебрака. [3] Недовір'я. [4] Грозить. [5] Неправильне розуміння речей [6] Не жалуючи. [7] Битий.

потреби, бо поміч Яна-Казимира взято з війська покійного короля.

Лізоля. Я так думаю, що коли б навіть прийшло до оружної боротьби, то стороннництво королевича Карла без сумніву побідить.

Брежі. О, напевне!.

Лізоля. А до того воєвода краківський і краківський епископ на стороні Карла; вони просто можуть віддати йому корону—і кінець.

Брежі. Само собою!..

Лізоля. Нарешті, королевич Карло просто багатий, — отже .. з ґречним уклоном, не потрібуватиме тих 300 тисяч імперіялів, що пан дістав на потреби елекції...

Брежі, щез ґречнішим уклоном Се пан посел має неправдиві відомості...

Лізоля. Чому пан криється? По-що? О тім уже всі ворони каркають, що то на висунення французької кандидатури.

Брежі. Якої кандидатури? Що за кандидатура така?

Лізоля, потріпує по рамені. Но-но-но!.. А брошурки агітаційні за князем Конде, розкидані по Варшаві?

коли й тих не забере неприятель. А маю до 100 тисяч довгу, затягненого на службі королеві й ойчизні. Взагалі, скоро всі будемо жебраками, як інфлянські наші браття. Але можу про себе те сказати, що стратив-єм фортуну, стратив здоров'я, а все ж я і єсьм і умру при ойчизні, а не при Хмельницькім.

Миколай Радзейовський. Се робить честь пану, робить честь...

Кисіль. Колись мій предок поліг на воротах Київа, смертію запечатавши вірність ойчизні, теж і я теперішній моїй ойчизні винен зробити, коли fata [1] так велять.

Миколай Радзейовський. Це ще більшу честь робить панові...

Кисіль. Я знаю: то все моє руське походження винне, моя православна віра. Я ж один в Короні Польській з руського роду сенатор; я один двигаю на плечах своїх святість церкви й старожитності наші; я один дотримав те все ненарушено до сивого волосу мого, дотримаю, дасть пан біг, і до смерти. Але хоч я рід свій веду зі старовигинули: одні funditus [1] знесені, другі пошарпані й огоріли.

— Нехай маніфестації заносять.

— Хто заніс, а хто й не міг.

— Треба, аби ревізорів було назначено, аби акта, які можуть бути переписані, переписати, які знищені — поновити.

Рафал Ґроховський (каштелян львівський). А ми, земля Галицька, то й від панів коронних ледве не обіджені.

Войцех-Олександер Пшедвойовський (каштелян візький). Такий ґенеральний пожар, що через нього вся ойчизна попелом посіла, то не час говорити про окремі провінції.

Ґабріель Стемпковський (каштелян брацлавський). Чому? Навпаки. Я думаю, що панове воєводств дальших мусять все пам'ятати про наші спустошені воєводства й стра-

[1] Веління долі. [2] Цілковито

Брежі. Які брошурки?

Лізоля. Пан не знає?.. То можу панові одну подарувати. Витягає брошурку з кешені. Обоє сміються й з поклонами розходяться.

Арпажу. Це все колегу намовляють на кандидатуру королевича Карла?

Брежі. Ніхто мене не намовляє, а я сам переконався, що то кандидатура єдино правильна, отже й нам треба стати по стороні королевича Карла.

Арпажу. Ні в якім разі! Чує пан? Ні в якім разі!

Брежі. Як то? А хіба колега забув, що сказав його милость пан міністр, що „не треба плисти проти води?"

Арпажу. От власне для того й треба триматися непохитно кандидатури королевича Яна.

Брежі. Але ж за ним ніхто не стоїть. Усі його кинули!

Арпажу. Се не зовсім так. А колега знає, що Шані переконав уже королеву шведську в правильності вибору Яна-Казимира? А колега знає, що королевич Казимир висилав житньої крови руської й маю віру одну з повстанцями, але радби був, коли б їх усіх на паль вбито.

М. Радзєйовський. Се пан тільки так говорить.

Кисіль. Чому? Я маю докази. Бо ще до покійного короля його милости писав. І панові Потоцькому писав, бо я маю такий нещасний талант передбачення, що наперед знаю багато речей. І йому писав: не шукай, кажу, пан, одного по Дніпрових сплавах козака, а думай краще, як усіх їх in obsequio [1] затримати, як-небудь їх для того погласкавши. Не діли, пан, військо щупле на часті, казав я йому... Але не хотів гетьман акцептувати моїх рад — і от...

Ян Домбський (каштелян брестсько-куявський) (старенький). Ах, Україно, Україно!.. Що були ми за тою милою золотою Україною, як за кам'яним муром...

Петро Фірлей (каштелян каменецький). Правда... Звідки доброго вола було дістати до столу? Звідки меди найкращі виходили? Де звір розмаїтий чи риби лоти обивателів. Бо ми й фортунами нашими і здоров'ям пострадали.

Мнішех. Ми більше податків над усі інші землі видали. Тому, коли наступить coequatia [2], то на наш знищений жовніром край мусить респект бути!

Миколай князь Чорторийський (каштелян мінський). Ох, і ми тепер знаємо, що то є, коли голодне й боргове військо на лежі йде! О, знаємо добре!.. Там уже без усякого респекту на право й нужду людську, з великим утиском, вже не як право каже — дві корогви, одна по другій, — а й по тридцять одна за одною по селах стають!.. І наші обивателі до останнього спустошення приведені так, що ані засівають на будучий рік, ані мають надії виживитися й цього року.

Прокіп Лесньовський (каштелян подляський). Нас теж поганська рука діткнула: сила підданих в неволю загнали поганську.

Андрій Фірлей (каштелян белзький). А наше воєводство то й здавна quanta incommoda [3] поносити мусі-

[1] В послушенстві. [2] Урівняння. [3] Численні неприємності.

посла до королевої й обіцяв поробити значні уступки при відновленню шведсько-польського договору?

Брежі. А колеґа знає, що й королевич Карло писав туди й просив 20 тисяч війська, обіцяючи підняти його своїм коштом?

Арпажу. А колеґа знає, що сам канцлер Оксеншт'єрна виразно сказав Шані, що кандидатура королевича Яна Казимира корисніша для Швеції, ніж усяка інша? А колеґа знає, що йдуть розмови про одружіння королевича Яна з принцесою Ульрікою Елеонорою, і пан розуміє, що то означає? Тоді ж усякі непорозуміння, що тягнуться ще з часів Сигизмунда III, пішли би в кут, розв'язала би ся остаточно справа титулу шведського короля тим більше, що за зреченння сього титулу, а разом і прав на шведську корону, Швеція згодна дати Польщі частину Ливонії.

Брежі. Як що так, то...

Секретар Брежі подає лист. Зі Швеції...

Брежі читає лист, потім простягає руку Арпажу.

вилися. Звідки набілу й овець незлічимі отари? Все це з України було...

Кисіль. А що?.. А що? Я завжди казав, що з нас robur[1] мала ойчизна, з нас praesidia[2], з наших воводств meditatem[3] податків, — а що тепер маємо? А тепер саме ті, що вогонь в Речі Посполитій розгнітили й розжарили — перші повтікали до місць безпечних, а нас, шляхту кресову, для помсти людові українському позіставили. Та не лише самі повтікали, а й людей навіть служащих з тих країв позабирали. Коли коротко прийшлось — і не видко нікого й не чути.

— За те козаків у вас там багато.

— Кисіль. А що козаки? Правда, між ними нема князів, сенаторів, воєвод, але серед них є багацько таких, що як би права, учинені contra plebejos[4], не загороджували їм дороги, то знайшлися би серед них і такі здольні, що їх, як Цінціната, ab aratro ad dictatoriam[5] можна було би візвати, і такі благородні, що могли би дорівнювати Темістоклеві.

ло: ставлення корогов на зиму що-річно в нас бувало; які корогви йдуть до інших воєводств або звідки повертають—нас не минуть,—а то великий утиск єсть і винищення вбогого люду. Оце тепер і ваші воєводства розуміють, що то єсть, коли самі пізнали. А тепер у нас так просто по всім воєводстві неприятель полки положив, усі токи так панам, як і підданим знищив. Та й татари, хто лише укритися не міг, у поганські вежі забрали також немало. І не тільки поля не орані, а й цілі села без людей бачимо.

Тшцінський (каштелян любачевський.) А нам українні панове найбільше докучають. Не були в нас і взагалі так широкі ворота до свобід і нових осад, а й тоді право хлопства, втікаючого від своїх дідичних панів, погамувати не могло. Поготів тепер, коли хлоп частиною неприятелем, частиною проходом наших військ знищений так далеко, що ледве котрий знайдеться, щоби собі на зиму посіяв. Він тільки й дивиться тепер, де би

[1] Міць. [2] Оборону. [3] Середину, тоб то центральну суму, найбільшу кількість. [4] Проти нижчих класів суспільности. [5] Від плуга до власти.

Згода. Се лист від Шані. Пише, що сам Оксеншт'єрна просив його написати нам, що для Швеції було би дуже мило, як би ми тут підперли кандидатуру королевича Яна-Казимира. Шані відповів, що хоч для нашого двора вибір польського короля й не має ваги, але з приязни до Швеції... словом, пан розуміє.

Арпажу. Отже, тепер —як найенергійніше за діло. Тепер треба не жалувати ні грошей ні обіцянок. Треба певно всюди говорити, що Швеція рішуче підпирає кандидатуру королевича Яна Казимира.

Брежі. Pardon... Що до одруження королевича Яна-Казимира, то справа ясна — княжна Льонґвіль, так?

Арпажу. Добре. Поклонився й відійшов.

Одвірний. Послове князя Семигородського: його милость пан Франц Бетлен і його милость пан Андрій Клобушицький.

Ян Вельопольський. Ґратулюю, пановє.. Вигляди вашої кандидатури сильно поліпшилися.

— О-о?..

— Кисіль. Не „о", а так єст. Бо то плем'я славного народа руського з насіння Яфетового, котре державу Грецьку морем Чорним і сухопуттям воювало. То з того покоління військо, котре за Олега, монархи руського, у своїх моноксилах Костянтинополя добувало. Воно то за Володимира Святого, монархи руського, Грецію, Мацедонію, Ілірію наїздило. Їх то предки з Володимиром хрест прийняли, віру християнську від Церкви Костянтинопольської взявши, і в вірі тій по сьогоднішній день родяться, христяться й умирають.

Ян Гурський (молодий дворянин королівський). Перепрашаю... Пана воєводу просить до себе його милость пан Осолінський.

Кисіль. Іду, іду (пішов).

Ожґа (писар львівський). Nie mógł diabeł unii z schyzmatykiem strawić — musił kisiel osolić i chmielem przyprawić... [1].

Домбський. Багато панів і шляхти звуть його зрадником. на яку нову осаду або волю завчасу перенестися. А панове українні саме отаких збігів скликають, вільності на кількадесять літ над звичай позваляючи. І вже близько того, що хлопство з наших країв позбігає цілком.

Миколай Лопацький (каштелян закроцимський). Не час о тім тепер говорити, бо стоїмо напередодні страшних подій. Там, на кресах, заноситься вже на порушення цілости Речи Посполитої. Чути, Хмельницький Київ столицею своєю бути деклярував, а сам уже паном та князем чиниться. Всі українські провінції за свої власні, шаблею взяті, неприятель означує.

— Козаки вже по містах дають своїх урядників, осібну собі Річ Посполиту учинивши.

— По всіх церквах з молитов публічних ім'я королівське вируґовано.

— При удільнім княжестві руськім Хмельницький має волю конечно засадитися.

Франциск Зебржидовський (каштелян любельський). А чи давно Осолінський

[1] Не міг діявол переварити союзу зі схизматиком,—і мусів кисіль посолити та приправити хмелем (натяк на спільність Киселя, Осолінського й Хмельницького).

Бетлен. Як се приємно чути.

Вельо польський тріпле по плечу. Все буде добре, все буде добре. Я ж вам казав, що я душею й тілом відданий дому Ракоціх.

Клобушицький. Ах, як се приємно чути!

Януш Радзивіл. Ну, панове, маєте дзвінкі засоби аґітаційні?

Бетлен. А як же, а як же!

Януш Радзивіл. Скільки?

Клобушицький. Сорок тисяч дукатів.

Бетлен. І двадцять тисяч талярів.

Януш Радзивіл. Не багато. Панове поляки люблять грошики.

Клобушицький. А ми ще вина привезли кілька бочок.

Бетлен. Найкращого.

Януш Радзивіл. О, се теж добре. Ви, панове, там і мені... tego...

Клобушицький. А як же! А як же!..

Януш Радзивіл. А я за те вам скажу важну новину: князь Ярема Вишневецький — се ж persona grata! — сказав, що віддасть свій голос за Сиґізмунда „коли будуть усунені де-які трудності,“ — розумієте?

Бетлен. О, розуміємо!

Миколай Радзєйовський. Та він і єсть очевидний зрадник.

— Срібло, мідь і мосяж від козаків купує.

—Взагалі не буде добра, поки Кисіля на паль не всадять.

Радзєйовський. Краще його до трактатів з повстанцями пустити. Бо поляка козаки можуть убити, а цього хоч і уб'ють, то не жаль.

Олександр Оґінський (воєвода мінський). Панове поляки не можуть рівнодушно говорити о людині, що твердо тримається своєї віри.

Богдан Стеткевич (каштелян новогрудський). А ми все ж не перестанемо добиватися прав нашої віри.

Ожґа. О!.. Вже починається. А оті всі мордерства й окруцєнства, що поносить від Хмельницького й повстанців релігія католицька,—те нічого? До правди, се може обурювати!.. І як вам, панове, не сором говорити про свої права власне тепер, коли нам душно діється, розумієте—душно?

Оґінський (хорунжий надвірний литовський). А вам, панове, не сором, відобравши нам права, ще корити нас, коли ми о них досі так певно й гордо міг говорити: „коли дивимося, каже, на інші народи, що держави свої заснували на єдиновладстві, — які ж там руїни й бридкі революції! І тільки Польща стоїть непорушна, а форма правління нашого сміється з архітекторів прастарих і славних монархів“... І от не минуло й 5 літ по таких гордих словах—а маємо таку революцію, якої ні один з народів не бачив...

Пражмовський (будучий примас) у нього одне око. Гіркі часи, болю повні, в польській крові сплямлені... Залилася ойчизна кривавим потопом, і нема кутка, де би не стало тиранське копито. І вширш, і вздовж, і впоперек пішла злість ворогів. Замки, села спустошені, нема околиці в державі цілої, всюди страшна пустка. Костьоли пішли в попіл, люд змучений, шляхта або в неволі або полягла під шаблею. Отари, достатки забрані, жінки пов'язані й тяжко нарікають, поглядаючи одна на одну в нещасті. Панни, що їх колись за богині в домах шляхецьких уважали, тепер у лахміттю тримтять, рум'яні личка зблідли, коси розпустилися, груді розхристані,

Януш Радзивіл. А оце саме перед вашим приходом я чув, як один із сенаторів сказав: non est contemnendus Rakocius[1]. Пішов.

Обидва. Ах, як це приємно слухати! (Кланяються).

Клобушицький. Давай, колего, напишемо до князевича, що його ім'я тут у всіх на вустах.

Бетлен. А ще додамо, що поляки висилають посольство до Семигороду—просити князевича на королівство!..

Клобушицький. От і буде у нас заслуга!.. Кемень і Дальмаді нічого не зуміли зробити, а ми тільки приїхали— і діло вже готове!..

Бетлен. А нам казали, що взагалі заграничні жодна кандидатура не має виглядів на успіх, а воно бач!..

Чарнковський (каштелян познанський). А мені часом здається, чи не ліпше було би зовсім віддати Україну козакам. Користь державна від неї мала, приватний лише пожиток добрий. Отже краще було би мати козаків сусідами, ніж татар. Вміти тільки би їх трактувати, а поминаємося? Хіба ми не воюємо проти хлопства нарівні зі шляхтою польською? Хіба не стаємо проти ребелізантів, не виливаємо крови? Але від своїх жадань народових ми не відступимо ніколи.

—Півжартом. А я думаю, що то не інакше як через чари руські й війну програємо і consilia[2] наші затримуються.

Огінський. Се нахабство!.. Се образа!.. Що за чари?.. Які чари?.. Прошу пана числитися зі словами!.. Бо інакше будемо трактувати з паном у інший спосіб!..

— Але ж, панове!.. Я пожартував...

Огінський (воєвода). Знаємо ми ці жарти.

Огінський (хорунжий). Он коли в Корчині зійшла пошесть на людей, що половина міста вигибла,—теж казали, що то „чари руські".

Огінський (воєвода). Отак вони все звертають справу вбік, коли торкнеться релігії.

Огінський (хорунжий). В Речі Посполитій має бути лише дві віри: грецька й римська. Жодних уній не повинно бути.

на шиї вірйовка замість перлів,— о згрозо!..

Варшицький Станіслав. Хе-Хе!.. Отець превелебний так поетично описує панянську біду, що й не знати, що йому більше на серці—чи недоля ойчизни, чи розхристані груди панянок.

Станіслав Коріцінський (каштелян бецький). Е-е, дуби смалені!.. Вже би Польща п'ятьсот раз могла би згинути, але не згинула, то не згине й тепер. Якось виліземо!

— А хто знає. Занадто вже завзялися зрадники ляхів з Руси до щенту вибити.

Ліпський Зигмунт. За Владислава, бач, не зачепив нас поганин, мовчав і русин віроломний. А тепер і русини і татари плюндрують Польщу, як хотять.

Кисіль. О, то дійсно. Яко oriente sole[3] освітлюються всі світу amplitudines[4] так святої пам'яти короля його милости пана нашого з початком панування його—щастя, слава, побіди над ворогами й злотий спокій в'ючи собі гнізда в ойчизні нашій, на ввесь світ були славні

[1] Немаловажною є й кандидатура Ракоція. [2] Ради. [3] При сході сонця. [4] Простороні.

мала би з них Річ Посполита добру заслону. Бо оте їх societas [1] з татарами—от тільки для metus nostri [2]. Як би нас боятися перестали, певно кинули б оту ліґу, від котрої самі багато терплять.

Накинулися всі.

— О-о!.. Віддати Україну? Самим?.. Та це ж безумство!..

— Се би значило обезкровити Польщу.

— Відняти в неї всю будучність.

— Нам же природній розвиток на Схід.

— А пшениця?

— А ріки й озера?

— А дівчата-русинки?..

— Се вже безоар неначе.

— Що то є „безоар"?

— То таке средство, що дають чоловікові, коли вже або-або: або смерть, або життя.

Лясковський. А цс-с!.. Що се там духовенство зібралося?

Ожга. А по-моєму, оту віру руську давно пора знести. Нехай і в нашій державі віра буде одна, як от у Москві. Тоді не буде й свар і колотнечі.

Лубенський Матвій (архієпископ ґнізненський, примас Польщі) проходячи, жартливо грозить пальцем. Ні-ні-ні!.. Цього зробити не можна. Потиху. Особливо зараз. Бо й так кров ллється велика, а нехай би сьогодні почати віру їх стару зносити, то вони всі злучаться з Хмельницьким.

Пішов, привітно кланяючися на обидва боки.

— Обережний наш арцибіскуп.

— А як же! Supremus Antistes [3].

— Regni Primas [4].

— А знаєте, як про нього сказав папа Урбан? In Polonia multi sunt Praelati, solus Mathias est Episcopus [5].

— Я теж тої думки.

— А цитьте, панове!

— Що це там наші отці духовні стовпилися?

Й світили. І як occidente sole [6] настають tenebrae [7], так зі смертю Principe nostro [8] згас спокій, щастя й слава Речи Посполитої, наступила нечувана caedes [9] і—о, горе! perpetua labes [10]!.. А на те все одна рада—елекція. Без пана нема порядку й трудно його собі обіцяти. Як пана виберемо, а він гетьмана заіменує, — о, тоді всі справи підуть інакше. Козаки навіть не розуміють, які трактати можуть бути з Річчю Посполитою. Majestas respublicae [11] у тих хлопів нічого не значить. Вони кажуть: „Що то єсть—„Річ Посполита?" Ми сами Річ Посполита, а от король — то в нас пан"... Сам Хмельницький навіть: йому пишуть—„старшому війська Речи Посполитої", а він відповідає по-своєму: „старший війська короля його милости". Не хоче, бач, мати діла з Річчю Посполитою. А король—то в них щось божественне. Отже, елекція, елекція й ще раз елєкція. Пішов.

— Ага!.. Оце треба мати на увазі!.. Отже,

Товаришування. [2] Зі страху перед нами. [3] Верховий первосвященник. [4] Примас королівства. [5] У Польщі багато є прелатів, але серед них тільки Матвій єпіскоп. [6] При заході сонця. [7] Тьма. [8] Пана нашого. [9] Поразка. [10] Вічна ганьба. [11] Величність республіки.

козаки хотять бути слугами короля, а не Речи Посполитої!.. Добре!.. Се значить, під час безкоролів'я—вони вже, виходить, нічиї слуги?

— Так же воно, як бачиш ваць, і єсть...

— Стережіться, поляки, щоби не було в траві гадюки, щоби не звів вас Кисіль масними словами!

— Його й мати чарівницею була.

— Поганий нарід руснаки взагалі. І великі й малі.

— Станислав Крицький, каштелян рацинський. То ж вроджені їх прикмети: нестатечність, зрада, погорда цноті, відраза до спокою, до послушеньства, противність панові. Лише коли мають такого старшого, що їм дає пляц до всього злого й дозволить усяку збродню—лише з таким вони живуть лагідно; чим більше їх проти панів бунтує, чим більше зради й воєн затіває—тим для них ліпший.

Вацлав Лєщинський біскуп вармінський. Вони навіть з богом самим борються! Чортівські руки піднести сміли на священників наших і служебників, богу посвячених, на будинки імені його виставлені.

Павел Пясецький, біскуп перемиський. Ксьондзів, навіть тих, що сховалися до костьолу, при вівтарях, як бидло, сікли, аж кров, що прискала зі стятих туловів, нераз очі пречистій в образі заливала.

Петро Ґембіцький біскуп краківський. Мальованим святим вирізали вуста, виколювали очі, стріляли до них з яничарок.

Станислав Пстроконський, біскуп хелмський. Образи панни святої салом шмарували й давали лизати псам поганим!

Петро Замойський, номінат перемиський. Святе Христове тіло ногами топтали і в болото ганебно кидали!

Микола Ґнєвош, біскуп куявський. Вівтарі християнські, фіґури божі стріляли, а з них—де-хто бачив—кров пливла!

Андрій Шолдрський, біскуп познанський. Хрести, золоті монстранції розбивали сокирами й ділили між собою шматочки, а на більшу соромоту — ризи святі вживали.

Парчевський Петро, біскуп смоленський. З чаш пили горілку „за здоров'я лядського бога"...

Микола-Юрій Тишкевич, біскуп жмудський. В орнати убравшися, танцювали по костьолі!

Станіслав Заремба, біскуп київський. Ксьондзів у салі смажили! Витягали з них жили!.. Пояси дерли! Трупи з гробів добували й вішали догори ногами, а християн разом із жидами топили в колодязях!.. Зв'язавши вірйовкою чоло, крутили потім палкою, поки очі з голови не випадали! Кров текла по дорогах, мов по дощі великім! Боже! Змилуйся над нами, скаяними християнами, і покарай оті бестії прокляті!

Товпа, роз'юшена своїми духовними отцями, доходить до скаженості.

— А-а-а!.. Лотровство!
— Гультайство мерзенне!..
— Плюгава каналія!
— Пеські синове!
— Злодійство, від діявола вчене!
— Бридкі потвори!
— Хами!
— Зрадники!
— Убійники!
— Переворотні піддані й хлібоїдці!
— Гади болотяні!..
— Жаби Дніпрові!..
— Бестії зажерті!..
— Безецна чернь козацька! А бодай би ти зі своїми герштами у власній пасоці плавала!

— Гей, панове!.. Або гартуйте ґроти й шаблі, не жалійте майна і йдіть, скільки вас є кінних і піших, на боротьбу, або шию свою під ярмо хлопству бридкому подайте!..

— Браття поляки!.. Не сумуйте! Ще буде буяти Сарматський орел на Роксолянських полях!

— **Еупа-а!..** До зброї, панове!..

І нараз в увесь цей хор вливається страшний крик.

— **А-а-а!..**

. . . . . .

Вбігає якийсь шляхтич і, рвучи на собі волосся, кричить нелюдським криком і в'ється від лютого невиносимого болю. До нього кидаються всі із запитами, але він нічого не може сказати, і тільки кричить, кричить...

— Але що сталося? Чому нас пан так лякає?..

— нарешті може вимовити. Вісник... вісник... з поля битви...

— Який вісник? Звідки?

— З якого поля?

— Яка битва?

— З ким?

— З татарами?

— З Хмельницьким?

— Та кажи, пан, не муч!..

А він тільки кричить і в'ється, як вуж.

. . . . . .

Приводять воїна, обідраного, закуреного, перев'язаного; контраст із тими шовками, оксамитами й париками.

— Що таке? В чім річ?

— Що сталося?

— Що пан приносить нам?

— Але ж, панове, він ледве стоїть на ногах!

— Дайте сісти чоловікові!

Підсувають щось сісти.

Вісник. Військо... пропало!.. Всé розпорошене... нічого не зосталося... Обоз увесь... пішов на здобич...

неприятелеві... сто тисяч возів... армата вся... при згубі челяди возової... при жінках стану шляхетського... які... вірячи в так велике військо... з діточками своїми... в обозі мешкали... все в руки неприятеля прийшло... і ми самі... прийшли-сьмо... о вічну соромоту... о остаточну згубу. Втратив притомність.

Повна тиша; всі закам'яніли.

Лише згодом, слово по слову, чим далі більше, аж нарешті цілий поток обурення.

— Я ж казав, що так буде...

— Не трудно було й передбачити...

— То ж наші панове, як на пишну вечерю, вибиралися на ту війну...

— А вибиралися ще як довго!..

— А як же!.. Поки подіставали вбрання, поки поготовили зі срібла шишаки.

— Думали, що то весілля чи в'їзд до Кракова будуть справляти...

— Позабирали з собою шевців, кравців, шмуклєрів, злотників...

— Що ж... хто що мав, те й привіз.

— Та добре, що можніший з достатку. А от убожіший не один, так що було батьківського добра й кривавої заслуги—все туди позвозив.

— Та куди ж!.. Самих возів, кажуть, було сто тисяч кованих.

Альбрехт Радзивіл. Забули, що при Корсунськім погромі втратили стільки багатства, та поприходили ще без порівняння з більшою розкішшю: в золоті, в сріблі, в камінню, пишних шатрах і всякім багатстві.

— Обтяжилися й Церерою і Бахусом, що й казати.

Олександер Оґінський воєвода мінський. Панове коронні доказати хотіли. На потребу[1] з ридва-

[1] Слово „потреба" розумілося в ті часи, як „війна"

нами пурпуровими поїхали, з вузлами золотими, з шатами, сріблом та обиттями усякими.

— Мусимо приймати, що панове Литва з нас сміються...

— Не час би тепер на кпини та висміювання...

Оґінський. А що? Хіба неправда?

— Правда, але...

Оґінський. Правда очі коле?

— Журавський і Фурман[1] вичитали в небі й давно вже сказали, що так має бути. Констеляції я не пам'ятаю досконало, яку вони там через діоптри доглянули, але два чи три рази вандрівні планети ряд мали, а тому і в раді і в екзекуції помилки мусіли вже бути, хоч не хоч. А що найважніше—се, що Марс із Стрільцем все в компанії ходили. От чому й татари, що з луків, і козаки, що з самопалів так добре стріляють, мусіли praeva-lere[2] над нашими, що ніколи добре не вміли стріляти.

— Е, милий пане брате! Дай же тим математикам пурпуровими поїхали, з вузлами золотими, з шатами, сріблом та обиттями усякими.

— Та коли ж і справді досадно. Ну, нехай уже багачі, а тож і шляхетка який паскудний, наш брат, сіряк — і той!.. А бодай ти пропав!

— Та дійсно. Мало який товариш не рівнявся багатством з великими панами.

— Останнє продав, аби пишно вбратися.

— А як же! Zastaw się—a postaw się[3].

— Брали слуг усіх, шати, клейноди...

— Та що! Жінок своїх брали!..

— Що жінок! Дівчат собі зі Львова понаспроваджували.

— Князь Домінік вірменок понавозив. Йому вірменки подобаються.

— Князь Домінік, кажуть, срібну ванну з собою повіз.

— Та-а... Всі вони добрі!

[1] Се тодішні професори краківської Академії.
[2] Взяти верх.
[3] Хоч пусти все в застав, а покажи себе.

тицьким ворожкам спокій. Я ніколи отому глупству не вірю. З того тільки сміятися, як ота баба сміялася з астролоґа, що на небо дивився, а в яму впав.

— Що ж... оце й з нами так... Буяючи думкою коло неба високого, ми ледве дивилися вже на низьку землю — от і...

Францішек Дубравський, підкоморій перемиський. Ми волимо тільки розмовляти про війну, а радше займаємося збиранням гроша та придбанням маєтків. Тому то вже видишкурували ми таке, що попали в конечну неславу.

— Панове!.. Та не в тім тільки річ. Не в розкошах і багацтві. А в тім, що замість дати власть у руки одної людини, ми призначили аж трьох гетьманів! От у чім річ!..

— А при них ще комісарів штук тридцять!

— І кожний хоче командувати.

— А слухати ніхто не хоче.

— Там той лише був товариш, що мав соболі, рисі й ряд оправний.

— То ж думали — варт нам тільки показатися, а зразу налякаємо козаків.

— Та ми ж, у кареті сидячи, воювати хочемо! Ми ж усе золото на вбори побрали, пообдирали всіх звірят зі шкур, аби в обозі, в отій школі всякої нужди, мати й цукри й фарини, аби навіть намоти цинамоном пахли.

— А жовнірові жолд незаплачений, і він їсть сухий хліб.

— Та й того не подостатком.

— Ех!.. Не в розкошах та не в уборах дорогих наші предки доказували— тому й Річ Посполита в славі сяла. А тепер як пішли помпи та оздоби— от і далися ми на таку руїну.

Енипій, сповідник королевича Карла. Се бог нас знищив і тому сміттю бридкому на посмішище дав перед усім світом.

— Бог богом, а що в нас не було сталої руки на ведення війни, то се так.

— Co panek, to chce być hetmanek[1].

— А на комісарів саму сволоту повибирали. Мов умисне. Там же Любомирський комісаром був, Костянтин.

— Новожен?

— А він же!

— То ґах скоріше, а не салдат.

— Він же білила уживає, комфори, піжма, парфумів та рум'ян.

— Краще було б йому, бісовому синові, в Ленчиці зоставати та гласкати свою дамочку по чорній спідниці.

— А рагозинський та конинський старости — чим не комісари?

— І вони?

— А ти би як думав?

— Та то ж рарохи! Вони ж у ланцухи та манелі коней повбирали, а самі тигри та леопарди поодягали.

— А то все досталося козакам, ха-ха!..

— Комісари були такі, що пожалься, боже... От хоч би Денгофи...

— Особливо отой, Велюнський: „ме-ме-ме"... Меланхолік якийсь.

— Verus[2] ізраеліта!

— А Щавинський?

— Який?

— А отой, бреськокуявський. Здоровило такий, статури великої, борода отакезна, а розуму о-стільки.

— То ґеній у рахунку реєстрів, в обманюванню шляхти й купівлі сел.

— Але ті хоч близько коло поля битви були. А от ясновельможний пан староста краківський так у той час перорувати готовився й промову готував. Мудру промову — із Сенеки та з Плінія!

— Е, він і Калімаха читав і Юстиніуса, аби мати мудру промову із силогізмами.

— Так уже хотілося йому пописатися у Прошковичах.

— О, то пан мудрий, повен політики й уміє різні факції.

---

[1] Усякий панок хоче бути гетьманом. [2] Справжній.

— Годі, панове. Ми й самі не кращі.

— Тихше!.. От вісники ще!

— Особливо на свої діла не злу має пам'ять під позором публічних справ.

— Вісники з-під Пилявець!

— Свідки нашого погрому.

— Очевидці сорому нашого.

Входять, а потім ще — „пилявчики", стомлені, обсмалені, розтерзані люди; пригноблені, прибиті. Говорять з великим соромом, з великим гнівом, з великим призирством.

— Що ж, панове... Розкажіть, що там сталося.

— Сором і оповідати.

— Вже одразу воно пішло... якось не так.

— Як ото затяглися переговори між паном Вишневецьким та реґіментарями, то військо аж потомилося на чеканню та безпотрібних пересуваннях то туди, то сюди.

— Та й згодом. Махнув рукою. Навіть коли уморили вже всі кондиції та зійшлися нарешті, то й тоді се було тільки так. Внутрішньої єдности однаково не було. Одні кажуть, що треба яко мога спішитися, аби свіжими силами вдарити на козаків, не давши їм з'єднатися з татарами. Другі хотять чекати повітових полків, треті ще щось вигадують...

— Не дійде нарада до кінця — відкладається. І раз, і два, і десять.

— А тим часом по два, по три дні стоїмо при кожній переправі, бо про переправи ніхто й не подумав, аби їх направити як.

— Справді, наші панове тільки наради вміли скликати.

— Та й з них ні одна до путнього кінця не дійшла.

— Навіть більше: що комісарська рада постановить, то панове регімен-

— Становимося без шанців, без окопів, не отаборившися, не насипавши валів.

— Взагалі, в обозі галас, зальоти, піячка, заздрість.

— Від гуку труб і дудок аж хмари підіймалися.

— А пиха яка! Старого салдата, що не мав виложеного соболем ковніра, і на раду не пускали.

— Всюду декорації пишні, пурпур та вісон.

— Пір'я химеричне, золочені панцері.

— На бенкетах срібна, золота застава, кришталь ові чаши й веселе товариство.

— Наспроваджували собі дівчат зі Львова, і вони в мужеській одежі переховувалися по шатрах старшини в день, а по ночах служили Бахусові й Венері.

Ян-Антоні Тишкевіч, маршалок литовський. Та-а!.. Гарні й ви, панове шляхта, хіба ми вас не знаємо? Ви там на полях Пилявецьких сиділи, а думка ваша була тут: як би тарі візьмуть та скасують.

— Взагалі, треба признати, не було жодної карности в обозі.

— Уночі по гаслі стрілянина, крики й за те — жодної нагани.

— Поваги до вождів — жодної.

Альбрехт Радзивіл. А військо, військо?..

— Кінний люд добрий був, а пішого привели мало тай аби-якого.

— Та що казати! Військо було таке, що такого давно вже не виставляла Річ Посполита.

— А проти козаків так і ніколи.

Альбрехт Радзивіл. Виходить, військо було таке, що й Костянтинополь, не то Костянтинів могло взяти?

— Та отже.

— Військо то було велике, а от порядку не було. Вишневецький та Заславський ворогують, їх партії гризуться поміж себе, інтриґують, повітові полки не хотять нікого слухати, окрім своїх повітових полковників.

елєкція без вас не відбулася.

Боґуслав Лєщинський, ґенерал великопольський. Он каштелян чехівський писав сюди: „тридцятьма тисячами крисок при гострих шаблях candidato nostro suffragani[1] хочемо.

Залєвський. Про вибори думали, а про Хмельницького—ні.

Опалінський Лука. Легковажили собі його. Казали, що тільки побачить таке страшне військо, то сяде на коня й гайда до Чигирина. А звідти, коли тісно буде, то й на Запоріжжя піде.

Сапіга Казимір-Лев, віце-канцлер В. К. Л. А Хмельницький знав, що робить. Вибрав хвилину, вивів одразу все своє військо в поле й збив наших.

— Якось раптом стратили ми всі серце. Чому воно так?

— Та ще вдень якотако, а от потім, увечері.

— Так, так... То нарада знаменита була. Один каАльбр. Радзивіл. А Хмельницького військо велике було?

— Та... як сказати?.. Забузький говорив...

Альбр. Радзивіл. А хто це Забузький?

— Та се козак з табору Хмельницького. Він під Костянтиновим до нас передався. Та от він казав, що з Хмельницьким до ста тисяч люду, але зовсім змореного. Дві третини, каже, без рушниць, із самими кійками — хлопство від плуга.

— Але обережности, казав, нема жодної в козаків: окопів не роблять, і ціле військо що-дня п'яне.

— Мало чого він не говорив. Він говорив, буцім то підмовив із собою дві тисячі реєстровиків, і як тільки військо польське підійде хоч на милю — зараз же ті дві тисячі передадуться на наш бік, казав.

— Говорив, що в козацькім таборі настрій пригноблений, тривожний; що чернь уже хоче стар-

[1] Голосувати за свого кандидата.

же: давайте з усім імпетом вдаримо на неприятеля; другий каже — не рискуймо, не вдаваймося в таку крайність. Третій каже — обернутися всіма силами проти орди, відділивши її від козаків...

— А там тої й Орди не було!

— Той радить стояти на місці й направляти упущене. Другий навпаки— каже одвести обоз під Костянтинів і там, окопавшися, повести з ворогом шанцеву війну.

— Радили, взявшися за руки, відступати табором.

— Ні, не відступати табором, а покинувши вози, взяти на коні що важніше й тікати чим-дуж.

— Еге. Так, кажуть, хоч військо урятуємо, а інакше — загинемо всі.

— А коли хтось обізвався, що так же можна всю піхоту й гармати втратити, то пан Радзєйовський Гієронім сказав: „Легша втрата ойчизні вся артилєрія й уся піхота, ніж кров шляхетська"...

— А найгидотніше те, що пани наші радитися— шину хапати та видавати й о милосердя просити.

Ґембінський Ян, секретар. А все ж треба признати, що це де-кому додало духу.

— А як же!.. Знайшлися такі, що хвалилися канчуками розігнати хлопів. „Для цієї наволочи, кажуть, для отого мотлоху козацького шкода й зброї — вистарчило б нагаїв і канчуків"...

— Не без того, що оця хвастовливість і пошкодила нам. Бо замість того, щоби заснуватися в такій сильній кріпості, як Костянтинів і звабити Хмельницького до нападу, ми самі пішли його здобувати — й попали на пилявецьку позицію.

— І знову, я скажу, всьому виною панове начальники. Не було в них нічого певного.

Данилович Ян. Се пан Заславський пожалував своєї костянтинівської маєтности.

— Що й казать! Он навіть за ті два чи три дні, як обоз стояв коло Костянтинова, завсігди була варта по всіх його селах,

радяться, а самі поглядають, чи скоро сонце сяде, щоб увечері тікати непомітніше.

— І як тільки смеркло—ух!.. Пішло все в розсипку польське рицерство!

— Першим показав приклад князь Домінік Заславський. Головний регіментар, а?

— І як його вибирали на такий високий уряд?

— Як?.. За гроші.

— Думали, що він хоч війська причинить і інших достатків, а він, бач, і те що було стратив.

— Чому ж не консідеровано того, що він же боягуз?

— Януш Кишка, воєвода полоцький. Та він же, собачий син, ще змалечку був такий. Жив у достатку, нічим думки не трудив, тільки хіба дівчатами. Підріс, то пішов ніби вчитися до Кракова, але тільки бавився там і зробився лінивим, розбещеним, невстидливим. Ще не бувши хлопцем, почав батькувати. А хоч і женився потім, то куртизанок не повиганяв і тим шлюб аби й снопа не взято для поживи коням.

— А коли прийшло до рішучої події, то він перший же й утік.

— Так, так! Князь Домінік утік першим, а за ним, як за вождем, і комісари, і пани-рицерство, німці, драгуни, полковники, ротмістри, поручники... О, сором, сором!..

— Бридко втікали, —а ніхто й не гнався.

— А тікаючи, то говорили навіть між собою пошепки—боялися, що татари ззаду.

— І як би хто тоді крикнув „Алла“, душі б відбігли!

— Два дні не спали, не їли, все тікали.

— Покидали по дорозі древка нескрушені, списи зброєю неткнені.

Альбр. Радзивіл. І не бився ніхто?

— Рідко хто з шаблею погинув.

— Осинський тільки й бився.

— Уся його піхота німецька вигинула до ноги.

— Ні, чому ж? І Кархольський, великополянин,

святий споганив. Булави добився за гроші, ухопивши її перед достойнішим — і от результат...

Андрій Рушковський, кашт елян іновроцлавський. Це Марс розгнівався на Польщу й дав самопал козакам, а сайдак Орді. Раніше Марс фольґував нам, сам шикував наші гуфці в потребі; за його поміччю при мужніх серцях і дотепних гетьманах полірували ми зброю кров'ю в поганських ранах. Але скоро тепер вибрали такого гетьмана, що спідниці більше пильнує, ніж булави, і вірменок на ліжках шикує, а не полки на полю, — що Марсові з нами робити?

мужно теж починав, б'ючи козаків та кримську голоту.

— І теж погинув.

— Але зі славою!

— Вітовський і Тарновський тріпали добре Кривоноса.

— Пан Сандомирський справді добре потикався з людьми Хмельницького, але не маючи помочи, потратив своїх і сам ледве втік, аж ізняв зброю.

— Ще старости рожанський, варшавський і черський билися — ото і все. Решта повтікала, навіть ґуґлі одно одному не набивши.

— Що ж, коли сам головний реґіментар показав приклад.

Клоковський, віршує експромтом.

Пан Домінік, ксьонже на Заслав'ю.
Не хотів псувати черні для свої привати,
Боявся вщербити вкраїнної інтрати.
Казав: „Фольґую їм. Коли б ми їх збили,
Які ж би піддані в селах нам робили"?..
А козаки: „Ото князь! Не хоче нас бити.
Ну ж ми його, — а таки не будем робити"!..

— Дай, пан, спокій з віршуванням. Тут у голові все помутилося...

Одвірний. Яснє освєцони пан Домінік, князь на Заслав'ю Заславський!..

Загальний поклик: „А-а-а“!..

Всі очі звернулися на двері.

Входить князь Домінік і буквально не знає, де дітись і що з собою почати. Волів би тричі провалитись крізь землю.

— Вже тут! От стерво прокляте!..

Владислав Волович, каштелян смоленський. З невимовною їддю. Вітай, зацний рицарю, мужній бойовнику, славний гетьмане!.. Вітай побідителю й тріумфаторе, повний слави!.. Хто твої діла достойно прославити може? Хто тебе, як слід, оспіває на вічну пам'ять потомкам? Чи тікали ж коли перед ким поляки? Ніколи! Оця падлина перша в хроніках Польщі буде її соромом, бо стратив польську славу, втікаючи...

— Ух, ти ж стерво собаче!.. Ти ж вірменок за собою в обозі возив і їх більше пильнував, ніж булави!..

— У нього одна була ціна й булаві і жінці законній: булава не була в обозі, а жінка на ложі супружнім.

— Мабуть іще ніхто ніколи не мав такого дурня за гетьмана.

Домінік Заславський. Панове... панове.. я ж... панове!..

— Мовчи, гаде... Годен єси в нагороду палю кінчатого на смітнику вкопаного!..

— тріпле по рамені. Ліпше би було тобі, брацішку, у Львові подушки пильнувати, ніж братися за таке велике діло.

Дом. Заславський. Панове... не я... Першим утік пан Конецпольський. Він мені сказав, що їде військо шикувати, а сам, не доїхавши, побіг о дваконь. А біжучи, і зброю від себе відрізав... а кінь спіткнувся... а він пішов пішо... По дорозі взяв шкапу в мужика... й одежу мужицьку взяв на себе, а мужи-

кові віддав свою... і тікав далі, себе забувши... А я вже після того...

— Чорт їх розбере, хто з них тікав перший.

— А хіба це не все одно?

— Усіх їх на шибеницю!

— Чого ти бою ні мало не дав Хмельницькому?

— Чому ти військо на безрок затягнув?

Дом. Заславський. Панове... панове... Я ж був гетьманом тільки з назви. Там же нас трьох зарівно булавою правило... а ще душ п'ятдесят гетьманило разом із нами радами своїми... Ви ж, засідаючи у рицерському колі, завжди маєте голову над собою, а в нас її не було... Чи в мені ж самому причина, що військо польське пішло в розсипку?.. Я не знаю, хто більше винен — чи той, хто радить, а не має відвічальности, чи той, хто має відвічальність, а не має прав...

— Ти ще будеш виправдуватися?.. Мовчи, а то я тут тобі на місці голову розрубаю!

Примас. Що то єсть? Хіба пан не знає, як суворо карає закон за обнаження шаблі навіть під час сойму звичайного, не лише під час елєкції? З уряду верховного свого я міг би зараз укарати пана, але жалую його несвідомости. А вас, панове, прошу заспокоїтися. Чи не буває так, що який magnificius, коли дитя власне, син власний погрішиться—караючи проступок його, аби ліпше карання почув, не сам дає йому хлосту, не поважнішому кому карати поручає, а закличе якого Стаська або Мацька, підданого свого, аби при батькові сина вибив. Нічого те одначе в світа на повазі отому синові покараному не шкодить. Бо Стасєк хоч і бив, але по-старому є хлопом і Стаськєм, а син панський, хоч його й бито й вибито — по-старому паном і сином панським. Sapienti sat[1]!

---

[1] Розумному досить.

Одвірний. Пан Миколай Осторог, підчаший коронний!...

Осторог, попустивши голову вниз, іде й наче сам із собою говорить серед повної тиші. Се для мене... рівняється смерті... рівняється смерті... Без битви... без проби... відступити так ганебно!.. Але не я, не я був автором тої ради!.. Я радив відходити табором, а не комунніком, але що моєї ради не прийнято — labavo manus meas[1]. Я взагалі не радив приймати битви на тім місці... Я ж говорив, я ж говорив,—може тут найдеться хто звідти, то потвердить мої слова... Я ж сказав буквально оцими словами: „в кості кидати о Річ Посполиту не годиться". І про татар я тоді ж говорив, але з мене мало не сміялися. Аж коли вже все виявилося, — тоді допіру давай радитися... Військо розбіглося... все погибло... Закрив очі руками й плаче.

Зиґмунт Парис, каштелян черський. Ох, і весело ж грають тепер козаки на своїх флоярах, бо розпорошили боярів польських вщент! І то не чільним боєм, не відвагою, а десятком котів, що їм Хмельницький поприправляв до хвостів пузирі, аби тими страшити салдатів польських!.. А Кривоніс до того ще копу зайців припустив до штурму. Он бач, яка велика сила пішла на гетьманів наших: коти та зайці побрали всіх панів, комісарів, полковників і найголовніших урядовців.

Примас. Панове!.. Павза. Панове!.. Павза. Славні були предки наші... Лякався їх і блідий турецький місяць, і москаль далекий, і німець, і волох. Мужністю своєю широко розвели польські границі від Дунаю аж по Балтицькі непробиті броди. А от ви, потомки, вродилисьтеся із цноти предків своїх, потратили в скорім часі так багато провінцій і навіть решти не думаєте

[1] Я вмиваю руки.

боронити, а тільки питаєте один одного: а де би краще сховатися? Але куди ж направите віжки свої? Чи може іншої ойчизни шукати будете? То я вам скажу, що коли цієї боронити не хочете, то іншої під сонцем напевно не знайдете. Сусідів, правда, багато довкола, але кожний чекає тільки своєї нагоди. Звідти розбратаний німець заглядає в вічі, звідти невірний москаль не додержує перемир'я; збоку Татри непроходимі, а з тилу в кривавім потоку бродить Марс козацький. Ей, чи не ліпше цієї ойчизни боронити, заслонивши її своїми грудьми, ніж під чужим ярмом, позбувшися свободи, вічно нарікати на свою недолю? Невже не краще, о сармати, завзявшися серцем, знову на коня сісти й володіти гострою зброєю в мужнім бої? Повертай же прудкі ноги, польський мужу!.. Зрікайся вибраної тепер і так соромотної дороги, — і знову відважним боєм набудеш своєї давньої слави. Не витримає грубий руснак твоєї мужности, аби лиш ти захотів просити з неба помочи на неприятельську силу. А для того нам треба тепер же подбати о поновний вибір регіментарів, але насамперед!.. Насамперед — елєкція! Елєкція то для нас усе! Перша підстава оборони—то вибір короля. Тоді й з козаками буде інша мова, тоді й шляхта охітніше братиметься до війни, як матиме над собою господарське око. А вибираючи короля, треба мати на увазі, що під таку грізну хвилю король мусить бути мужнім рицарем і досвідченим жовніром.

Кисіль. От і я теж саме кажу: елєкція, елєкція й ще раз елєкція. Прошу вас: таже кожний, навіть я сам, охітніше піде при пану. Чому? А тому, що буде кому бачити й нагороджувати працю. А тепер — я свобідно скажу, як то й водиться в свобідній республіці, — яку вдячність маємо від Речи Посполитої за страти наші? Жодної!.. Мало того, всі ви нас лаєте, тільки що не б'єте.

— А й слід би бити таких собачих синів, що спричиняються до сорому ойчизни.

Кисіль збентежено. Що се, пане?.. Яким правом?.. Це вже занадто!.. Я ж сенатор...

— А плювать мені, що ти сенатор! З-під Пиляви тікав, мов пес побитий, так не покликався на своє сенаторство.

Кисіль. Хіба я сам? Хіба я сам?.. Бігли всі, — і я за ними. Чому не гримаєте на пана Конецпольського, що тікав, перебравшися в селянську одежу, як хлоп? А пан Осторог, що аж в Олеську зупинився? А пан воєвода руський?..

— Крики. Всім вам одна шана!

— Суду на них усіх!..

— Судити провинників і втікачів!..

— Горлом скарати!...

Бонковський вилізає на щось високе. Панове товариство-о! Панове!.. Небезпека, в яку попала Річ Посполита, вимагає від нас рішучого слова в справі вибору короля!.. Нам треба на трон людини військової, яка могла би сама стати на чолі армії. Таким є тільки королевич Казимир. Він показав уже, що є відважним воїном. В сю хвилю, коли війська в нас нема, треба за всяку ціну помиритися з Хмельницьким, а се може зробити тільки королевич Казимир. Його люблять козаки, за ним уся партія примирення, а за Карлом — хто? Вишневецький та Конецпольський, тоб то ті, через кого Хмельницький підняв повстання й не хоче миритися. Не забувайте й того, що Карло—непримиримий клєрикал, послушник єзуїтів, а се ж притока до неминучого конфлікту з козаками. Вибачте, панове, що я так одверто кажу, але пора на шепти по кутах, на кабінетові рішення та згоди—пройшла. Стоїмо перед фактом вибору, що має наступити не сьогодні-завтра, отже мусимо твердо собі сказати: або так або так!

— Nie pozwalam!.. Скорочувати терміну вибору ніхто не має права! Се уйма прав наших шляхетських! Се порушення старопольського звичаю...

— Литво-о!.. Стій збитою лавою при Яні-Казимирі!

— Стоїмо-о!..

— Коли Корона одкине Яна Казимира, то ми виберемо його великим князем Литовським!

— Ян Казимир!.. Тільки Ян Казимир наш король! Vivat!

— Неможна приступати до елекції, аж вперед війна з тим неприятелем скінчена quacunque ratione [1] буде!..

— Ого! Виповняється те, що колись Кохановський писав: „Nowąprzypowieść polak sobie kupi—źe i przed szkodą i po szkodzie głupi“[2].

— Панове! Не забувайте найслушнішої кандидатури — королевича Карла!..

— Ми, шляхта з руських провінцій, нічого не хочемо слухати! Нам додому треба вертати!

— Чорте-бісе, становся на престол, — нам все одно, аби ми могли додому вернутися!

— Додому, чуєте? Вам добре філозофувати та деліберувати, бо ви дома! Ваших достатків ніхто не руйнував, а ми з останнього живемо!

— Короля! Короля!

— вбігає. Панове!.. Страшні вісті... Кінець нам усім! Кінець... Хмельницький з двох боків наближається до Варшави... Від сходу, з боку Берестя, козацькі загони вже в 14 милях від нас, а з півдня від Любліна— в двадцяти!..

Повстає страшний галас і метушня.

— Тікай, хто куди може!..

— О-о-о!.. Що нам робити?

— Сорок тисяч комунніка йде просто на Варшаву!

— Хмельницький за пару день буде тут!

— Панове! Уся Варшава в тривозі!..

— Все, що живе — збирається до втечі.

— На вулицях нема іншої мови, як про втечу.

— Шкути й дубаси на Вислі готовлять...

— Мішки шнурують...

— Ідім на зустріч...

— Треба орґанізувати оборону в Варшаві.

— Яка там оборона, як варшавська чернь готує погром.

— Як тільки козаки підійдуть до міста, — воно почне горіти зсередини. Чернь запалить.

Одвірний якимсь особливим голосом перекрикуючи всіх. Її королівська милость королева Марія Людвіка!..

---

[1] В який будь спосіб.

[2] Нове прислів'я пристає до поляка—що він і по шкоді, й перед шкодою глупий. Се натяк на поговірку „madry Lach po szkodzie“—лях розумний тільки після того, як з ним скоїться нещастя.

Вбігає королева, за нею пані, панни; всі кричать, щось тягнуть.

Марія-Людвіка бігає по сцені. Ах!.. Ах!.. Я їду!.. До Торуня!.. Сю ж хвилю їду до Торуня!.. Поможіть!.. Де маршалок? Хто мені поможе? Всі мене кинули!..

Пані й панни. Ми теж!.. Ми не покинемо пані в біді!.. Карети нам!.. Повози!..

Осолінський бігає за королевою. Ваша королівська мосць!.. Ваша королівська мосць!.. Але ж бійтеся пана бога!.. Звідки такий страх?.. Жодної небезпеки нема!.. Я ж маю певні відомості!.. Але ж прошу заспокоїтися!.. Жодного Хмельницького нема!.. То кричить Вишневецький іде до Варшави!..

Марія-Людвіка. Ах!.. Вишневецький?.. Правда!..

Осолінський. Як бога кохам!.. Він облишив Замостя і йде сюди. Ваша королівська мосць же розуміє, що коли відповідальний вождь вважає за можливе кинути своє військо перед лицем ворога, то се певний знак, що жодної небезпеки нема. До нього підбігає секретар і щось говорить.

Марія-Людвіка. Ах, так? Може пан канцлер умисне мене заспокоює?..

Осолінський, радіючи з докладу секретаря, стає на підвищення, старається звернути на себе увагу. Панове!.. Панове!.. Найсвіжіші новини!.. Козаки справді йдуть до Варшави, але посольством від Хмельницького!.. Кілька душ усього!.. Прошу не тривожитися!.. Прошу далі спокійно вести наради!

Загальний гомін полегші, усі вертаються до своїх інтересів, мов би нічого й не трапилося.

Лізоля до свого секретаря. Коли ми писали, що з козаками буде мир, і поляки розпустять військо?

Секретар. Позавчора...

Вельопольський до Бетлена й Клобушицького. Гратулюю, панове, гратулюю. Ваші шанси о 50% піднялися.

Бетлен. Дуже мило се чути.

Марія-Людвіка до Осолінського, але той мало її слухає й говорить то до одного, то до другого, переловлюючи де-кого по дорозі, віддаючи якісь накази. Ну, як що так, то тоді нема

Лізоля. Так, так... Французькі посли вже давно вели переговори, щоби те військо найняти, отже й ми, очевидно, мусіли... Бо там же й відділ королевича Карла, і пруський помічний під проводом Weihera... Алетепер Хмельницький сплутав усі рахунки. Ти чув, що кричала Литва?

Секретар. Чув...

Лізоля. Литовці нарід рішучий. В разі чого, можуть піти й не знати як далеко.

Секретар. Як саме?

Лізоля. А хоч би й відділитися від Польщі, вибравши Яна!

Секретар. О-о!..

Лізоля. А так, так!.. Тут же сторона дика... Я передбачаю, що багато сторінників Карла відпаде, аби тільки не допустити до розриву держави. Так от прошу виготовити й зараз же, сю ж хвилю відіслати лист, в якім з найбільшою енергією допоминатися як найскорішого приїзду маркграфа Ґрана.

Секретар. Хіба граф Ностіц відмовився?

Лізоля. Рішуче!.. Має приїхати Фердинанд де-Корето маркграф Ґрана. Але чи не приїде він запізно, бо мабуть елєкцію скоро-

Вельопольський. Сторонництво Карла зробило велику помилку: занадто гостро напало на пилявчиків, і вони тепер усі пішли від Карла. Он ходить князь Домінік. Хоч із ним зле зараз, але се тимчасово. Се фігура важна. Звернiться до нього,— він певно буде ваш.

Бетлен і Клобушицький ідуть, по дорозіїх перепиняє шляхта.

— Ми з вами!..

— Ми пам'ятаємо, чим був для нас Стефан Баторій.

— Кандидатура Юрія Ракоція забезпечена, се я вам кажу.

Клобушицький. Але ж, панове... Вас певне ще не дійшла вість, що князь Юрій, всемилостивіший пан наш, поволив зійти з сього світа.

— Все одно!

— А хто там у вас на його місце?

Бетлен. Князь Сигізмунд.

— Ну, то ми будемо за Сигізмунда голосувати.

Клобушицький. Дуже приємно нам се чути.

Бетлен до Заславського. Вітаємо пана зі щасливим приїздом.

Заславський кривиться. Панове, панове!.. що тривожитися. Пане Юрію! Конфіденціяльно бере його під руку. Ми були з паном в різних лагерях, бо я стояла за королевича Карла. Але той Карло—то такий... бурдзюк... Негречний супроти женщини. Коли я його запитала, як він задивляється на справу одруження, то він мені так грубо відповів... Каже, що о тім не думав... А в разі потреби, каже, зроблю так, як звелять заступники держави. Фе!.. Хіба так відповідають дамі? А от королевич Ян-Казимир—то цілком інакший, цілком інакший. Я скажу панові,— тільки то так, по приятельському, аби те було між нами, бо тож справа сердечна: королевич Ян-Казимир освідчився мені й обіцяв одружитися зі мною. Ах!.. Я так давно вже... Зрештою пан розуміє, що як я знова буду королевою, то панові від того не буде зле, правда?

Радзейовський Гієронім. А мене, бідного, ваша королівська мосць забули цілковито.

Марія-Людвіка. Ах!.. І пан тут? Негречний! Філютерно б'є його хусточкою.

Гієронім Радзейовський ловить ху-

тять. Посилай нарочного, завтра — другого, позавтра—третього. Ах, що вони зі мною роблять, що вони зі мною роблять!.. Французи ж не сплять ані хвилиночки!.. Коли Грана приїде по елекції, то наразить собі Казимира, і сей остаточно кинеться в обійми Франції!.. Треба за всяку ціну одружити його з сестрою цісаревої!.. Я вже закидав се Казимирові, він наче не від того, але все ж тепер... Ах, що вони зі мною роблять?.. Але я людина рішуча: коли маркграф не приїде в свій час, — я передаю примасові вірительні грамати й беру на себе ініціятиву. Бо інакше поляки можуть закинути цісарському дворові байдужність з глядом польської держави в так важній справі. Побіг.

Брежі. Ха-ха!.. Крутиться.

Лізоля. Sine mandato et instructione et consilis[1]. Ха-ха!..

Арпажу. Чекай, я його налякаю. Пане после! На хвилечку!..

Лізоля. Чим можу служити?

Арпажу. Остання новина: Ян Казимир має Я знаю, я зняю.. Я обіцяю вам свою поміч, але коли моя справа особиста візьме ліпший оборот. Тікає.

— Панове шляхта! Треба ставати за Ракоція! Він обіцяв виставити двадцять тисяч війська на підмогу проти Хмельницького!

— Wiara-a!.. Не забуваймо, що Семигород — то пограничка держава!

Станислав Вітовський (каштелян сандомирський). Гей, панове!.. Всі, що діється нам кривда за Пиляву, в якій ми неповинні,—гуртуймося коло канцлера, пана Осолінського! Він не дасть нас скривдити!..

— Осолінський запродався Франції!.. Йому Мазарен прислав великі дарунки.

— Панове канцлєри не комусь королівської крови, а собі королівство способлять. Але так не буде, коли ми з'єднаємося з тими панами, що шаблю при боці, а не брев'яри та пера носять!

— Але як виберуть Яна-Казимира—не буде нікого в державі сильнішого над Осолінського.

— Французи явма на Казимира важать.

сточку й цілує її. Не міг, не міг!.. Ми ж боролися там з Хмельницьким під Пилявою.

Марія-Людвіка згадала про свій маєстат, велично кивнула головою. Дуже рада пана бачити. Medames et demoiselles!..

Пішла; пані й панни за нею; Радзєйовський зігнувся в поклоні.

Одвірний. Його милость яснеосвєцони князь Ярема Корибут Вишневецький, воєвода руський.

— Vivat!.. Vivat, княже Вишневецький! Шляхта вітає свого улюбленика.

— Ми виберемо, князя верховним вождем!..

— Ми сторонники Карла!

— За ким князь? За Яном чи за Карлом?

Вишневецький. Чекайте, панове!.. Я ще нічого не знаю й нічого не розумію.

— Що там розуміти? За ким князь стане, той і буде королем.

Вишневецький. Спочатку треба козаків усмирити.

— Се буде трудно.

Вишневецький нахмурився. Чому пан так думає?

— Бо Хмельницький— то з натури салдат. Він

[1] Без поручень, інструкцій і рад.

намір одружитися зі шведською королевою.

Лізоля ухопився за голову. Що пан каже... Цього ще бракувало!.. Але ж стани шведські ніколи на се не згодяться!

Арпажу. А от є відомості, наче згоджуються.

Лізоля побіг; французи сміються.

Примас до Арпажу. Пане после! Виникла думка післати пана до козаків і татар, — нехай вони побачать, що не з самою Польщею мають діло, та нехай будуть обережнішими. Як пан на те задивляється?

Арпажу з поклоном. З великою охотою! З великою приємністю!

Лізоля до Кантерштайна. Пан посел чув, що каже арцибіскуп?

Кантерштайн. Чув, чув.

Лізоля. Але ж ми не можемо, не сміємо допустити, щоби французи стали суддями в Польщі!..

Кантерштайн. Пан забув, до кого говорить...

Лізоля. Ах!.. Він і справді забув, що Кантерштайн і французи працюють у контакті.

Арпажу до шляхти. Чули, панове, що Швеція дає вам за зречення титулу Лівонію?

— А!.. Се добре!.. Се підвищує шанси Яна!..

— На випадок його вибору, обіцяють субсидію в три мільйони злотих польських.

— Ого!.. Се мільйон імперіялів?

— А ти думав як?

— О, тоді варто за ними йти!..

— На маршалка сойму треба вибрати кого з прихильників Казимира!

— За Казимиром Литва й польські схизматики!..

— А за Карлом духовенство, більша частина Польщі й Познанщина!

— Брехня. Се було так! А тепер цілком інакше.

Андрій Фірлєй, (каштелян белзький). Треба би порадити королевичам, аби вони помирилися самі між собою.

— Пробували! Сенатори вже ходили до них.

Фірлєй. Ну, і що ж?

— Не хотять.

— Нехай Карло уступить, він же молодший.

— Але за те його сторонництво сильніше.

— Було! А тепер усі перейшли на сторону Яна.

— Вже й усі!

— Усі! Усі!.. Най жиє король Ян-Казимир!..

— А що дасть ваш Казимир Карлеві за відступлення? Що?

бере міста й одразу їх фортифікує — попробуй тепер брати назад. Треба буде добре попотитися!..

Вишневецький. Страхи на ляхи.

— (старий). Кажуть, ваша милость дуже жорстоко поводився з русинами. Се недобре. Треба не забувати, скільки добра вчинили козаки Речі Посполитій, а ми, бач, як їм відвдячилися.

Вишневецький злобно. А ми знаємо одне: проти козаків, проти своїх хлопів будемо війну вести й мститися будемо до кончини своєї! Або вони нас знесуть, або ми їх знесемо!.. Краще нам від своєї руїни й вічної неслави усім загинути, аніж козакам, тим своїм холопам, у чім уступити!

Януш Радзивіл відводить Вишневецького. А знаєш, князь, що сказав Осолінський?

Вишневецький. Ну?

Януш-Радзивіл. Що коли вибраним зістане Ян-Казимир, то не вбачити тобі булави, як вух своїх. Я вже, каже, о то постараюся!

Вишневецький аж зубами скрипить, аж устояти на місці не може. Та я ж уб'ю його!.. З поганого пістоля уб'ю... Де

Лізоля відводить двох у бік. Але ж, панове як ви можете йняти віру отаким, вибачте, дурницям? Та це ж французи все вигадують.

— Не висмоктали ж вони того з пальця?

Лізоля. Висмоктали! Слово даю — висмоктали!

Казановський (великий маршалок коронний). А правда, що я панові багато поміг?

Лізоля. О!.. Наш двір ніколи того не забуде.

Казановський. Мені нічого не треба,— розумієш, пан? Я тільки хотів би, аби цісар дав мені звільнення від цла за вино. Не на продаж, ні!.. Я не купець. Але я спроваджую для свого вжитку вино з Угорщини, і воно мені дуже дорого обходиться, коли з цлом.

Лізоля. О, чи може ж пан сумніватися! Але ж і овшім, і овшім!.. Якихось там 150-200 дукатів річно за так великі прислуги,—пан занадто скромний, хе-хе-хе!.. Занадто скромний!..

— Он королевич Карло видав на саму агітацію більше, як мільйон злотих!

— Гостинницю в Уяздові отворив над Вислою й гостить там їдою й напитками шляхту.

— А вельмож додому на бенкети закликає.

— Та він тільки й надіється, що на дорогу підкупства: он полковника Корфа старався підкупити.

— Та що Корфа! Самого Ярему, князя Вишневецького!

— А Говербекові давав дві тисячі дукатів, аби той тільки перестав попирати кандидатуру Яна-Казимира.

— І нічого те не поможе, бо шанси королевича Яна-Казимира стоять без порівняння краще!

— Uderzono, słyszę, w dzwony. Dobry będzie król z Jabłony; A teraz mówią chłopięta—lepszy będzie z Nieporenta [1].

— А дай пан спокій зі своїми віршами. Тут доля держави рішається, а він...

— Най жиє король Ян-Казимир!..

він?.. Покажи мені, пан, того лотра,—я зараз з нього жили вимотаю.

Януш-Радзивіл тріпле його по плечі. Но-но-но!.. В гарячій воді тебе, князю, мати купала. І все ж, як ти не крутися, а доведеться голосувати на Янка.

Вишневецький. Та ніколи в світі! Та краще я відрубаю собі руку, ніж підійму її за...

Януш-Радзивіл. От побачиш! Я сам, брат, ладився рубати собі руку, а от... залізна необхідність насувається. Нічого не поробиш.

Вишневецький. Але ж де та необхідність? В чому її пан бачить? Я бодай нічого не бачу.

Януш-Радзивіл. А от походи, послухай, що говорить шляхта, що кажуть чужоземці, що думають магнати.

Вишневецький. Наплювать мені на те, що вони говорять! Я приїхав голосувати за поміччю трьох тисяч шабель!

Януш Радзивіл. Хо-хо!.. І в мене стільки ж!

---

[1] Чую, вдарено в дзвін, що добрий буде король з Яблони (Яблона — резиденція королевича Карла, в 4 милях від Варшави), а тепер кажуть хлопці, що кращий буде з Непоренту (Непоренг—резиденція королевича Яна-Казимира, миля від Яблонної).

Говербек до віце-канцлера. То ми можемо числити, що ваша превелебність стане по стороні королевича Яна-Казимира?

Лєщинський. Так... Стаю по стороні королевича Яна-Казимира.

Говербек. І ми можемо просити зложити писемну заяву?

Лєщинський. Так... Даю заяву на письмі...

Говербек глибоко кланяється.

Брежі, Арпажу, Говербек, Кантерштайн. Тепер нам треба йти разом. При таких обставинах держави не можуть не вплинути на вибір короля. Кандидатура Яна-Казимира забезпечена. Тепер вплинути на королевича Карла.

Князь Домінік. І я з вами, панове! І на знак підданняся королевичу Янові-Казимирові—от посилаю йому свою шаблю. Відчепляє шаблю.

Остророг. Я теж з вами, панове...

Януш Радзивіл. Я прибув на елєкційне поле з 3.000 людей і з бажанням голосувати за Ракочого. Але мої земляки й більшість моїх одновірців заявилися за Яном-Казимиром; отже я, не хотячи йти проти своїх—схиляюся до вашого сторонництва.

Альбрехт Радзивіл. Скажу одверто: не звик ставити ногу свою там, де вже бачу сліди пана гетьмана, але добро ойчизни вимагає—і я говорю: я з вами!.. А більшість литовської шляхти—зі мною.

Сапіга, підканцлєр. Я давній сторонник королевича Карла, але тепер бачу, що ради блага рідного краю треба йти на уступства.

Яловецький. Говорю в імені шляхти цілої. Ми також зголошуємося за кандидатурою королевича Яна-Казимира й просимо вибрати з сойму спеціяльну комісію, яка піднялася би задачі—погодити обох королевичів, зглядно змусити молодшого уступити на користь старшого.

Альбрехт Радзивіл. Мушу сказати, що от власне я, пан підканцлєр, маршалок, піскарбничий, і ще де-хто, були на обіді в королевича Карла й старалися показати йому всю безвиглядність його кандидатури, але він зостався глухим на наші промови.

Любомірський. Скажу більше: сам королевич Ян писав до брата, просив не викликати небезпечного заколоту, від себе обіцяв, що ні до брата ні до кого-будь з його сторонників не буде мати урази, але...

Яловецький. В усякім разі я ще раз вношу, аби було вибрано королевича Яна й вислано комісію від сойму.

Осолінський. Добре, добре, добре... Вишлемо, вишлемо, вишлемо... а якже. Говорить механічно, бо в сей час слухає свого секретаря.

Секретар на вухо. Гієронімка Радзєйовський скликає на завтра в підканцлєра нараду... Будуть на ній і воєвода Подільський, і Опалінський, Залєвський, Яремка.

Осолінський. Всі сторонники Карла? О-о-о!.. Цього вже забагато. Це вже треба припинити в самому зародку. Дуже хвилюється. Це вони будуть грозити військом, раз туди Яремка затесався... Що ж робити?.. Що робити?.. Ах, як би козаки!.. Ах, як би козаки!.. Рішається на крок одчаю. Панове!.. Увага!.. В домі одного з сенаторів відбуваються засідання катилінарної змови. Хотять насильно нам вибрати короля!..

Голоси. Хто? Що? Де? Як? Хто сміє? Ім'я! Ім'я сенатора!

Примас. Бійся бога, що ти робиш?

Осолінський; він стратив голову. Ім'я сенатора? Ім'я сенатора... Ледве не вимовив, але стримався. Ім'я сенатора я можу назвати завтра... А з учасників...

Примас. Опам'ятайся!.. Що ти робиш?

Осолінський відмахується рукою. А з учасників ось один з них!..

Гієронім Радзєйовський. Ха-ха-ха!..

Осолінський. Пан Радзєйовський увесь час удавав себе сторонником королевича Яна-Казимира, а в рішучу хвилину передається до противної сторони.

Гієронім Радзєйовський. Завтра о 10-ій годині рано здам публічно реляцію з тої „змови".

Осолінський хапається за голову. Ах, хоч би яканебудь вістка від козаків!.. Ах, як би вістка!.. Сто тисяч їхніх шабель в одну хвилину рішили би справу.

Одвірний. Панове козаки, посли від Хмельницького: Іван Гиря, Микита Гладкий, Дмитро Черкаський і Богдан Сокольський!

Мертва тиша

. . . . . .

Козаки входять гордо; до них придивляються, як до невиданих звірів.

Осолінський. Панове посли!.. Дуже раді вас бачити!.. Певно, з добрими вістями? Але властиво не знає що йому говорити.

Посли мовчать, і вся заля мовчить.

Старенький. І чого ви, панове козаки, воюєте? І чого ви бунтуєтеся, ворохобню підіймаєте? І звідки вам ота злість, отой гапсог зажертий до своїх панів? Чи не краще вам на турків та бридких поганців було вилляти оті яди та своїх бранців, що в тюрмах пропадають і в тяжких роботах по родисах та морських галєрах, свободити? Чи не краще було би стати за одної віри народи, за отих сербів та болгар та всіх, що коло Дністра й Дунаю, так близьких краях живуть? А ви серед братів ворохобню підіймаєте!

Іван Гиря. То не ми ворохобню підняли, а ви.

— О-о-о!? Отого ще не чувано!

Іван Гиря. Ми ж заспокоїлися вже були, не хотіли більше пустошити землі польської, пішли додому, але князь Ярема, як почав... Людей мордував, стинав,

на палю садовив, попам нашим буравами очі сверлив, розпилював людей дерев'яними пилами, на шибеницях вішав сотнями! А сам походжає серед мучених та кричить: „Мучте їх так, щоб вони чули, що вмирають"... Так робив і говорив князь! Не простий, неотесаний чоловік, а князь!.. І ще той, що був у наших руках, а ми його пустили вільно йти з України!..

Вишневецький стоїть на другому кінці залі й нервово б'є ногою об підлогу, хижо дивлячись на козачу депутацію.

Гладкий. Хто з нами хоче до бою стати—ми супроти того готові. А хто спокійний—буде сидіти в спокою.

Черкаський. Нерозважно й неоглядно пірвався на нас князь Ярема.

Сокольський. Не по-християнськи й не по-лицарськи починав із народом нашим.

Гиря. Я ж кажу, не диво було б, як би то який простак робив.

Черкаський. Ми прості собі люди, але з поляків, які до наших рук прийшли, ні один не згинув.

Гладкий. Ох, Яремо, Яремо!.. Багато горя наробив ти нашим людям, але чекай — попадешся й ти колись у козацькі лабети!

Сказано з великою ненавистю — аж змовкли поляки.

— Вибачайте, панове... А ви самі—реєстрові?..

Сокольський. Ми? А хто його знає! Нас гетьман не реєстрував. Ми знаємо тільки, що його милость пан гетьман кожного з нас за рівного собі має й не відділяє нас від давніх реєстрових.

— роздумчиво. Давно скаржилися на сеймиках і на сеймах панове браття грецької віри на великі свої кривди в свободі та привілеях своїх. І на відібрання де-яких бенефіцій скаржилися. Як би було знайти тоді спосіб, аби грецька віра в правах своїх була заспокоєна, може й не було б нічого.

— Ні!.. От як би козакові, хоч тому, що під правом шляхетським сидить, forum [1] проти шляхтича, що кривди чинить козакові, і в раді і в земстві і в трибуналі назначене було, — от тоді, дивись, може і в спокою все би обійшлося.

Козаки дивляться на цих порадників, як на дітей.

Осолінський. А що ж ви нам, панове козаки, скажете доброго?

Гиря. А от що ми вам скажемо. Від в'язнів розбитого кварцяного війська довідалися ми, що Річ Посполита не хоче мати королем дідичного пана нашого, королевича Яна-Казимира. Бачачи з Військом Запорізьким, що шляхта задумала собі іншого короля, прийшли ми заявити волю свою—щоби його милость, пан наш милостивий, королевич Ян-Казимир зволив бути королем і самодержцем, а не так, як покійні попередні королі власне як в неволі були. Та щоб отих побічних короликів більше ми не бачили—інакше доведеться позбивати їм головки. І найголовніше — щоби Військо Запорізьке залежало безпосередньо від короля й ніякої іншої власти над собою не мало. Та щоб наша віра грецька в цілості зоставала, як і давніше, без жодної унії, і уніятів щоб ніде не було. От по що ми приїхали сюди!

Осолінський; у нього аж дух захопило. Так панове за Яном-Казимиром?

Козаки. За Яном-Казимиром!

Осолінський; Niech że będzie pochwalony Jezus Chrystus[2]. Панове! Урочисто підіймає руку. Королем у нас його милость Ян-Казимир! Yivat!..

Загальний крик. Хай живе!..

Десь ухована музика гримнула туш.

Завіса

---

[1] Забезпечення. [2] Да славиться ім'я Ісуса Христа.

ДІЯ ТРЕТЯ

Під Замостям

У глибині сцени стіна. Перед нею рів. У стіні баштові ворота. Міст зведено
На стіні узброєні потомлені вкрай поляки
Внизу табор. Козаки ходять, сидять. Нудно. Від безділля хоч лаються з ляхами

— Гей ви! Шляхтичі з перевареної сироватки! Мошродзеї!.. Як там у вас? Чи живі чи здорові? Кобилятина ще є?

— Дожились поляки, що нема ні хліба ні табаки.

— І де ся тії часи діли, що самі ковбаси до губи летіли?

— Мабуть, минулися вже ті роки, що розпирали пироги боки. Тепер уже хіба колом розіпреш.

— Та коли ж ви, панове, вже чинш на Україні одбиратимете? Вже рік тому єсть, як ми вам нічого не платили, а ви наче б так і треба.

— А може чи не згадаєте якої панщини?

— Он з бидла досі не брали десятини. Коні іржуть, бидло пошаліло — на ярмарок до Вроцлава хоче.

Поляки на стіні.

— Тепер вам поки що спочивок. А от скоро підете на панщину—гатити греблю через Дніпро.

— А чинш збере з вас литовське військо, як прийде зимувати на Україну.

— А десятину візьмуть татари, як поженуть у Крим ваших жінок та дочок.

Козаки.

— Як тобі ніколи! Ти скажи наперед, чи добре там у Криму? Як вам гетьмани пишуть?

— Чи смакує татарська юшка? Га-га-га!..

— Ти облиш, Карпе. Ну що бо ти причепився? Бідні пани й без того перемерзли, та черева їм від сирої кобилятини попідводило, а ти ще й словом докучаєш.

— Пани — на трьох одні штани!

— Самі пани, матері його чорт. Нікому й свині пасти.

— їсть. Та й смачний же хліб із салом! Може б і ти, ляше, їв?

— Що ти! Хіба вони до того звикли? У них страва делікатна має бути, а від твого сала в них і черево надме, як бубон.

— Не для пса ковбаса, не для пана й сало.

— А глянь, глянь—як дивиться!

— Як собака на висівки.

— Оцей би за кавалок кишки біг чотири милі пішки.

— Ага сучого виводу гидолецької анахтеми сина й син! Облизуєшся? Чекай, чекай!.. Ми вам ще хвости підкосимо! Ми вам ще освятимо воду — в три батоги разом.

— Та годі вам, панове, сидіти в тому Замостю. Тільки дурно кунтуші покаляли та сорочки подрали, по шанцях лазячи.

— Не рад лях, що по вуху ляп, він хоче ще й удруге.

— Не передержуйте, будьте ласкаві, чужого добра, бо то ж усе наше.

— Та й ви самі єсте ясир татарам.

— Тепер уже—посунься, ляше, най русин сяде.

— Ото вам наробили ваші очкові, та панщини, та пересуди, та сухомельщини.

— Хто з вогнем грає, від вогню вмирає...

— А що? Добре вам козаки в дуду заграли? Гарна музика?

— Висипався Хмель із міха, та й дав ляхам лиха.

— Минула вже Іванка сметанка. Кінець!..

За сценою — музика, спів. Виходить ґрупа козаків. Один грає губами, мов на скрипці, другий вторує, третій басує, четвертий наче б'є в бубон, п'ятий заспівує, а шостий садить гопака; вусате лице серйозне, гупає чоботищами, мов який ритуал відбуває, дивлячися уважно на ноги. Музики теж стараються.

Довкола сю дивовижну ґрупу оточують козаки й регочуть. Дотепи, жарти. Приспів підхоплюють усі.

Козак — співає.

Біда польку спокусила—
Вийшла полька за русина.
Русин каже—«ходім жати»,
Полька каже—«ляжмо спати».

Приспів на той же мотив.

Румда-румда-румда-й-ра-ра } 3 рази.
Румда-румда-румда-й-да! }

Русин каже: „іди в поле“,
Полька каже: „колька коле“...
Тим то тебе коле колька,
Що-м я русин, а ти полька.

Приспів.

Пішла полька в поле жати,
Та забула серпа взяти,
Серп узяла, хліб забула,—
Таки полька дома була.

Приспів.

Ходить русин по болоті,
Кличе польки до роботи,

Полька каже: „я не буду“,
Русин каже: „дам ті в губу“.

Приспів.

Біда ж мене спокусила,
Що я пішла за русина,
Коби-м пішла за ляшенька,
То би м була хорошенька.

Приспів.

Пройшли далі. Молодші козаки за ними. Зосталися статечні. — пихкає люлькою. Дуріє козацтво.

— Та тут і направду здуріеш. Із самої нудьги.

— І що воно собі Хмель думає? Чого ми оце сидимо? Чого не беремо оцієї кріпости?

— А чорт його знає.

— Шкода, що козацька сила марнується дурно.

— А ти думаєш, що так легко Замостя взяти? Це ж добра кріпость. Та й війська чимало має. На службі самих Замойських вісімсот душ вояків. Та Вишневецький же привів щось. Та й з Вайгером прийшло півтори тисячі німців. Там, дивись, до півчверта тисячі війська. А ще ж міліція, і міщанська й академіцька.

— Що за академіцька?

— А Замойських академії. Та шляхти з околишніх повітів тисячі на чотири. Це, брат, штурмом узяти— дорого обійдеться. А голодом—то інша річ. Кріпость перелюднена, довго не витримає. Там уже зараз нічого їсти.

— Ні, Хмель добре робить, це й я скажу. Адже ж спробували штурму.

— Спробували? Коли?

— А ти де хіба був?

— Та я оце недавно прийшов.

— Хмельницький каже, що за всяку ціну треба запобігти, аби Литва проти нас не виступила, бо тоді на два боки боротися було би трудно.

— Треба й там людей проти панів підняти.

— Та це де-хто з гарячіших полковників почали докоряти Хмельницькому, що він на бездільстві держить козаків. Особливо Чарнота; він же... знаєш...

— О, то в гарячій воді купаний!

— „Ти, каже, умисно жалуєш панський маєток, аби полякам придобритися".

— Хо-хо-хо!..

— Ну, Хмель, аби прохолодити гарячі голови, велів трубити штурм. А в найбільше небезпечні місця поставив саме крикунів.

— Хо-хо-хо!.. Ну що ж, прохололи?

— Прохоло-оли! Чарнота дістав кулю в ногу,— так міцно прохолов.

— А народу багатенько погинуло...

— За те тихо тепер.

— Ні, Хмель мудра голова.

— О... Що то знов?

— Ще щось вигадали козаки.

— Казяться з жиру.

— Робиться. По що Хмель Головацького туди вислав? Власне по те, аби палив вогонь, як найбільший.

— Та й Микулич там працює.

— Пободайло теж.

— Діло йде, але назверх треба вдавати мир.

— Мені писарчук казав, що на Литву Хмель універсал вислав. Не жичили ми собі, каже, кров проливати, але мусіло так статися з дозволу божого через наступ на нас неприятелів наших. Але що до Литви, то ми, каже, кожного козака напоминаємо, щоби їх милостям панам литовським жодна кривда не діялася під загрозою кари військової на свавільного.

— Отже козаки кривди Литві чинити не будуть... А поспільство?

— усміхається. То інша річ.

— За поспільство ми не відповідаємо.

Регіт, викрики. Висипає купа козаків, перебраних дівчатами. Той начепив вінок на голену голову, другий прив'язав до оселедця півоберемка стрічок, третій убрав хустку, четвертий коротку

спідницю. Поставали в коло, вдають дівчат, співаючи дівочими голосами. Один усередині заспівує, хор підхоплює. Після кожного куплету—вибух реготу глядачів.

Що ж то хижка
Там на моріжку?
Виступцем!
Пане Вишневецький,
Воєводо ґрецький
Та виведи топчик
По німецьки.
Під тою хижкою
Пани сиділи
Виступцем і т. д.
Пани сиділи,
Собак лупили.
Виступцем і т. д.
Ножі поламали,
Зубами тягали.
Виступцем...
Накладу я вогник,
Наварю я кашки.
Виступцем і т. д.
А що в тій кашці?
Жаб'яча лапка.
Виступцем...

Вибігає козак у вивернутому кожусі й голова кожухом покрита; вдає ведмедя, а „дівчата" кричать по-дівочому й усі тікають. Регіт.

— Ех, та й продовжи ж, боже, віку нашому Хмельницькому, що напутила його свята божа сила. Дивись — очистилася Україна. Вже правиться свобідна служба божа; ні ко-

— Ох, заморили, бісові діти!

— Я, мабуть, зроду-віку ще так не реготався.

— І повигадують же, іродові душі.

стьола, ні ксьондза, ні орендаря вже не знайдеш.

— Шляхтюків теж нема. Десь-недесь зостався, котрий був добрий панок, люди помилували. А решта--як блохи від морозу повиздихали.

— А й тікали ж вони, коли про Жовті Води прочули! Ох, і тікали ж!..

— Із самими душами тікали!

— Не кожний і втік... не кожний...

— А Пилява так зовсім їх вичистила.

— А я, сказати правду, не думав, щоб ми під Пилявою їх подужали. Як глянув на їхнє військо, так таке велике та пишне воно мені здалося.

— Ото й тільки, що пишне. А панята не так із залізом, як із сріблом-та золотом вибралися воювати.

— Вже ж таки й правда, що понавозили добра. З цілої Корони мабуть.

— Самого столового посуду скільки!

— Я віддав срібну посудину за чарку горілки.

Попович деклямує:

Честь, богу хвала,
Навіки слава
Війську Дніпровому,
Що з божої ласки
Загнало ляшки
К порту Висляному.
А рід проклятий
Орендарський стятий—
Чиста Україна,
А віра святая
Вцалє зостала—
Добрая новина.

— О! Попович вірші вп'ять зложив.

— Вірші попович зложив!.. Гей!.. Ідіть слухати!..

— Ану скажи про Потоцького. От ловко зложено!

Попович. Та вона довга...

— Та ну-у там... Ще й маніжиться.

Попович.

Хочет битися,
Кривди мститися,
Під Корсунь наступає,
А за собою
На свою волю
Запоріжців потягає.
Там же на полю
Всю свою силу
Жовнірську втрачає.
Стрільбу і штуки
І всі риштунки

— А я за чарку горілки віддав шати шовкові.

— А от я, братця, попав так та-ак. Лати й шолом із срібла литі — от щоб я пропав, коли брешу! Їй-бо думав, що то одежа святого Юрія, бо де ж таки людині отаке носити.

— А мені досталася вузда, дорогим камінням саджена. У торбі я її знайшов. Кажуть, сто тисяч варта.

— Я бачив, як один парубчак татарський знайшов сукню, підшиту соболями з діямантовими тороками. А він нею коня покривав від дощу.

— А ми допали аж сорок бочок вина. Ох, і попили ж!..

— А нам досталися шатри, шовком та золотом повишивані.

— Се мабуть ті, що забрано було в турків під Хотином.

— Хто й зна...

— Що ж ви з ними робили?

— А що? Подерли на шматки та й уже. Занесемо жінкам гостинця із польської здобичі, га-га!..

Запорожцям позичає.
Турецькії коні,
Дорогі убори
Віддає поневолі,
А сам іде
Й інших веде
До татарської неволі.

— Молодця попович!.. Скінчиться війна, попом тебе оберемо.

— Ти б іще про Пиляву зложив. Як ляхи тікали.

— Ох і тікали ж, сучі діти! І не боронилися ніяк.

— Сама тільки німецька піхота й билася трохи.

— Бо піша, не могла кінно тікати.

— А як під Костянтиновим міст під утікачами обломився—скільки їх іще там погинуло!

— Арцишевський, морда собача, уступаючи з табору, велів списи на валах повтикати, а на списи ґноти понав'язував та й запалив... Воно світиться в потемках, а ми, дурні, думаємо: ото ляхи до чогось готовляться!

— А їх давно там і духу нема!

— Аж коли догадалися та скочили...

— А я знайшов у бордюжку двадцять тисяч червоних.

— Певно, якийсь сподівався неволі, то зарані вже викуп приготовив.

— А от ми рибу впіймали, так та-ак.

— Що ж то за риба?

— Карету! От що б я луснув!.. Та оздоблена така.

— Мабуть, якийсь після побіди над козаками хотів послом їхати до Порти Отоманської.

— А що ж ви з нею робили?

— А що ж робили? Ми з Хведором посідали в карету, а Омелько та Демид та Іван узялися за дишель та й возять нас.

— Хо-хо-хо!.. Як панів!..

— А потім що з нею робили?

— Куліш у вечері варили, так порубали. Сухе таке дерево.

— Друга ґрупа. Ти мені не кажи, бо я сам пушкар. І в Барі був, і Бар брав, і гармату сам приймав. Там були і півкартани, і мозднрі залізні й спіжові, були й колюбрини довгі, і усякого калібру гармати. А там добра!.. А там добра!..

— Мені писарчук казав, що канцелярія наша нарахувала шість тисяч чотириста шістдесят возів скарбних.

— Ох-хо-хо-хо-о!..

— Ми здобич ділимо, а ляшки тікають, куди очі дивляться.

— Не один через оту здобич і живий зостався.

— Чому?

— Бо нікому було гонитися та добивати.

— Татари тільки й зривали серце на них.

— Як то „зривали серце“?

— Та прибули пізно. Ми вже розхапали усе,—ну, їм і досадно. Так вони вже і в полон не брали: наздогонить та й руба.

— А я в кареті знайшов булаву! Велика така, золотиста, сажена туркусами та ясписами. Кажуть, самого регіментаря, князя Домініка Заславського.

— Що ж ти з нею зробив?

— Гетьманові подарував.

що вже потреб воєнних,— так і говорити нічого! І порох, і олово, льонти в бунтах, кулі гарматні, картачі, бомби, гранати, файєрбалі, каркаси, брандкулі, петарди спіжові й залізні, гаківниці, флінти з баґнетами, стріли вогнисті до флінт і до луків, салітра,— та всього й не перекажеш. А ще ж начиння всяке— ковальське, стельмаське, токарське, людвісарське, і всяке знаряддя мінерське!..

— Ото мабуть грошеня-ат коштує!

— І не зрахувати!.. Та от думай сам. Візьми хоч півкартан двадцятичотири фунтовий. Важить він цетнерів сорок. Рахуючи роботу, обійдеться цетнер загалом на двісті сімдесят тинфів—це буде скільки?.. Десять тисяч вісімсот тинфів. Та ложе до нього тинфів сот дев'ять. Оце тобі одинадцять тисяч сімсот. Та ще туди-сюди розходи, — от і всі дванадцять тисяч.

Виводять кобзаря.

— А ну, і нам заспівай!

— Що таке? Дід?..

— Зложив пісню про Жовті Води. Та всюди вже співав, тільки в нашім кутку ще ні.

Кобзар співає.

Чи не той же то Хміль,
Що по тичині в'ється?
Чи не той же то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється?
Ой, пішов Хмельницький,
Ік Жовтому Броду,—
Не один лях лежить
Головою в воду.
Утікали ляхи,
Погубили шуби,—
Не один лях лежить,
Вищеривши зуби.
Утікали ляхів
Де-якії повки —
Їли ляхів собаки
І сірії вовки.
Та не буде лучче,
Та не буде краще
Та як в нас
Та на Україні.

Чути сурму.

— Що таке? Сурма!..

— Що витруб люють? Штурм?

— Наступ?

— Дурню, хіба на штурм такий сигнал? Бачиш — білий прапорець. Переговори.

Входять парламентарі під білим прапором; трублять сигнал. На валах польських їм відповідають.

Скоро там появляється начальство. Напереді Вайгер, теж під білим прапором.

Парламентар. Панове лицарі війська польського і всі обиватели замостські!.. Його милость Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорізького велів вам сказати так. Ми не бажали розливу крови і вже по першій весняній кампанії, вислявши своїх послів до короля, відступили назад. А коли тепер сталося те, що сталося, то причиною тому князь Вишневецький, що проти волі Речи Посполитої зрадливо на нас наступив. Тому й тепер, розбивши кварцяне військо, козацтво мусіло рушити всім військом Запорізьким і татарами слідом за Вишневецьким, аби не дати йому вчинити нової зради. А що він, маємо відомості, з вашого міста втік і поїхав вибори робити, то ми, вважаючи, що ваші милості, панство й усе поспільство, в усім тім невинні—раді були б, аби ви війни з нами не хотіли, а добровільно пішли на згоду, як то вже зробили львов'яни. Коли б хто хотів вступити до нашого війська й до одного товариства з нами, того приймемо по-братерськи. У нашім війську вже є сім тисяч поляків, і їм добре ся діє. І ви найменшої утрати від нас не сподівайтесь: хто з вас тепер реґіментарем, той і в нас зостанеться при своїм реґіменті й повазі. Не будете голодні й голі або піші. А ми, помирившися з Річчю Посполитою й завівши згоду, знайдемо спосіб на те, щоб і ви були з нас задоволені. А на знак згоди з нами—дайте окуп для татар, для тих чужоземців, що ми їм з таких міст усе плату даємо.

Павза.

Вайгер із сильним німецьким акцентом. Я, Людвіґ Вайгер, єстем не тільки шляхтичем польським, але й сенатором, яко каштелян Мальборзький. Маю тут у Замостю команду й на тім місці предків моїх цноти попирати, не зрадою мазати, стараюся. Маю більше як три тисячі піхоти, і всі вони, як жити в вірності ойчизні, так перше полягти, ніж зрадою змазатися дадуть. Коли відступлять ребелії й неприязного умислу козаки, буде між нами згода й зараз же по виборі короля злучимо сили й зброю нашу на неприятеля Речи Посполитої. А грошей для ваших татар ми не маємо, та й не єсьмо зобов'язані вам платити.

Парламентар. А-а!.. Не маєте для татар грошей? Ну, тоді вони самі нагородять себе за те головами вашими, жінками й дітьми.

Козак. Та й ми маємо в бозі надію, що за одне літо нагородимо себе з ваших маєтностей за все, що ви в нас десятки літ брали.

Козак вивертається наперед. Ви нас обдурили, коли старшину в Війську Запорізькому своїми дарунками від козаків відлучили,— але то минулося! Тепер ми всі в одній купі, і мабуть вам уже не доведеться на нас їздити.

— Пішло душок не мало ваших аж до Висли, але й Висла нас, за поміччю божою, на собі перенесе.

— Сподіваєтесь помочи? Але не знати, чи дочекаєтеся її.

— Згадайте Броди: як не схотіли тамошні люди згоди з нами, то не тільки місто з вогнем пішло, але й замок узято. Оте й вам буде!

— Як хочете, про себе промишляйте, а ми будемо вас добувати пильно, коли не бажаєте в згоді з нами врятувати собі здоров'я.

— Це вже, голубчики, не наша міць і сила, а божа справа. Це він так карає гордих, що кривдять убогих людей.

Збоку шум, радісні окрики; все ближче.

— Що там таке? Що сталося?

— Хмельницький!.. Гетьман!.. Слава-а!..

На сцену виїздить Хмельницький. Злазить з коня. Джура приймає коня. Хмельницький повів рукою, шум утихає.

Парламентар. Пане гетьмане! Не хотять замостяни піддаватися.

Хмельницький. Не хотять, то й не треба.

Кривоніс. То будемо їх добувати?

Хмельницький. Ні, не будемо.

Кривоніс. Як то не будемо? Що то значить — не будемо? Ми не уступимося з сих країв!.. Ми мусимо докінчити війну!..

Чарнота часом сичить від болю в нозі. Гетьманів у неволю побрали, військо польське знесли й раз, і вдруге, і втретє. Львів окупився—хіба Замостя, приватний замок одного поляка, може нашу силу витримати?

Кривоніс сам себе не пам'ятає. Ми мусимо використати фортуну, поки вона нам служить! А коли гетьман того не хоче—до сто бісів з такими гетьманами!.. Ми мусимо Польщу дорізати!..

Хмельницький зблід; хвильку помовчав; потім сталевим голосом. Панове товариство!.. Мусимо раз назавжди покінчити й з такими вигуками і з тими, хто їх пускає. Польщу ще не розбито, і не може вона бути розбитою,—чуєте? Під Пилявою думки панів були всі у Варшаві, коло вибору короля. А коли скінчиться елєкція, збереться посполите рушення, пришлють свою допомогу чужі держави — Франція, Австрія, Бранденбург, а може навіть і Московія, — що ми тоді робитимемо? Невже ми такі сильні, що всіх їх подужаємо? А хоч би й подужали, то далі що? Підемо на Краків, на Варшаву, виженемо ляхів з їх столиць,— а далі що? Самі сядемо в Варшаві? Чи може всі ляхи щезнуть з лиця землі і ні з ким нам буде битися? Ні!.. Поляки великий і сильний нарід, і вони

сильніші за нас. А коли ми прийдемо в їх край, — землею й водою будуть битися вони з нами, вдень і вночі, кожний час, кожну хвилину. І доведеться нам не зсідати з коня. Увесь час в поході, увесь час при зброї. А орати коли? А сіяти? А діти свої ростити? А лад робити, суд, і школу, і все життя? Коли? Якими силами? Бо сил у нас не буде, всі сили наші будуть там, на полях битв. Ні, панове браття!.. Ціль наша не знищення поляків, а Велика, Свобідна, Здорова й Щаслива Україна! Ось чому я не йшов на Краків, а стояв підо Львовом! Ось чому я не йду на Варшаву, а стою тут. Ось чому не доводив я Польщі до останнього розгрому, а хотів дочекатися оцієї хвилі — хвилі вибору короля, аби було з ким трактувати, аби було з ким забезпечити права вільного життя, аби вернутися на Україну й скоріше, скоріше, скоріше стати до Великого Будівництва. Без холопа і без пана! Вільне життя на вільній землі!.. І от ця хвилина прийшла. До нас їде посол королівський Якуб Смяровський. Він везе нам мир! Він везе нам згоду на наші домагання! Він везе нам кінець війні й початок нашої роботи! І ми, завоювавши собі тоє шаблею своєю, вернемо додому, поставимо границю межи нами й Польщею, аби туди не сміло заходити військо коронне, й почнемо будувати Україну. І не треба нам нікого знищувати, і не треба нам нікого дорізувати. Чути звуки труб і бубнів. Вони все ближче. О!.. Іде посел!.. Кінчається війна! І кінчається неволя!..

Далі нічого вже не чути; крики багататисячної товпи й рушничні та гарматні вистріли.

На сцену виїздить Смяровський зі шляхтою. Зсідають з коней, пахолки уводять коней пріч.

Смяровський кланяється гетьманові. Богданові Хмельницькому, славному гетьманові Війська його королівської милости Запорізького від його милости короля Яна-Казимира привіт!..

Хмельницький. Вітаємо його милость, пана нашого дідичного, на королівстві. Дуже нам мило, що він, а не хто інший, є вибраний. Бо коли б на кого іншого вказали стани, — пішли би сьмо просто на Краків, узяли корону й дали б, кому самі знали. Тепер же, признаючи своє підданство, вертаємо додому й будемо ждати комісарів.

Смяровський. Король його милость дає милостиву згоду на всі ваші прозьби, обіцяє задоволення слушними способами релігійної справи, а Військо славне Запорізьке обіцяє мати відтепер під своєю безпосередньою й виключною властею. Підданим же, які йшли у війну, дарує повне прощення й забуття.

Хмельницький. Приймаємо ласку його милости й хочемо до того, аби опубліковане було залишення всяких справ судових і слідств протівку тих, що пішли з нами. І щоби шляхетське громадянство, сповняючи волю й наказ королівський, дало спокій своїм підданим, не чинячи ніякої злости, а навпаки, показуючи всяку ласку. А як би, боронь боже, хтось був усьому тому противний і важився проти того розливати кров христіянську або підданих своїх мордувати,— на того спаде вина розірвання згоди й усякого нещастя, яке мало би з того впасти на Річ Посполиту. Бо меча з рук ми не випустимо!

Залпи, труби, бубни, крики, шапки летять угору.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

КАРТИНА 1

Нарада київської інтелігенції

Збори київської світської й духовної інтелігенції. Але мало світських, більше духовних. Поділилися на купки.

Кононович-Горбацький Йосиф, ігумен Михайлівського Золотоверхого манастиря. Ох, признатися, боюся я за сьогоднішні збори...

Ґізель Інокентій ректор. Чого ж то?

Горбацький. Та що нічого не вийде.

Ґізель. Ви-и-йде! Я на „запоріжців“ надіюся.

Горбацький. А хто з них буде?

Ґізель. Самі найзавзятущі: Новоселець, Вуяхович, Горбакевич. О, та ось і вони, легкі на спомин!

Горбацький. Так гуртом і йдуть. От молодці!

Баранович Лазар. Вже й тепер, богу дякувати, не їдемо за освітою ні до Інґельштадту ні до Ольмютцу, а маємо все дома. А ще десять-п'ятнадцять літ — і не впізнаємо ми своєї України.

Данило Голуб, старий. Мало, мало, мало світських людей. Дивись — самі духовні!.. А де ж наші Четвертинські, Немиричі, Бжозовські, Хребтовичі, Кисілі? Де вони, можновладці, диґнітарі, світила й стовпи наші? Отакі вони!.. Як нарід ще заворушився тільки-но, вони вже повтікали.

Богдан Сомкович. Будуть, будуть!.. Усі бу-

Захарія Боженець-Яловицький стольник і секретар його милости короля. І куди не глянеш, куди не глянеш — всюди все покажено, попустошено. Де мечем не посічено, там усе вогнем попалено.

Іпполит Ходкевич, мечник землі київської. Воїстину, як говорить латинське прислів'я: quod non sanat medicamenta—sanat ferrum; quod non sanat ferrum—sanat ignis[1].

Яловицький. О-о?.. То пан вважає се уздоровленням?

Ходкевич. Радикальним виліченням усіх болячок Речи Посполитої...

Яловицький. Так... барабанить пальцями. А чому пан, яко мечник, не пішов із військом його милости воєводи київського?

Ходкевич. А чому пан, яко секретар його королівської милости, не при особі короля ся знайдує, а тут, на кресах?

Холодно розійшлися.

дуть,—нехай тільки фортуна послужить нам хоч трохи.

Входять один за одним старці, кланяються.

Новоселець Веніямин. Благородним і благочестивим у православії — здравія, мира й спасення від господа бога желаю й молитствую.

Вуяхович Рафаїл. Зело возлюбленим о Христі чесним господином гражданом київським, братіям нашим, о господі радуватися.

Горилевич Філарет. Богомольство своє залецаю уставичне в милостиву ласку милостей ваших.

Красносільський Мелетій. Здоров'я й многолітнього пребивання вашим милостям, своїм милостивим паном, од господа бога зичу.

Ільковський Єлисей. Здраствуйте о господі бозі.

Іван Невмирицький. Здоров'я вашим милостям навежаєм!

---

[1] Коли не уздоровлюють медикаменти—оздоровлює залізо, а коли й воно не в стані уздоровити—вздоровить вогонь.

Оксенович-Старушич Гнат, ігумен видубицький, старий. Якщо Хмельницький іде сюди на утвердження благочестія і правил апостольської віри отчої, а також на твердше відбивання й відігнання єресів, у церкву божу від ворога усіх діявола насіяних — то се одне. А як що тут політика, сама політика, то се не наше, не духовних діло.

Мужиловський Силуян тихо до Ґізеля. А що як хто почне допоминатися за митрополита та за Тризну?

Ґізель. Що ж... Доведеться закликати.

Мужиловський покрутив головою.

Ґізель. А чи не пора розпочинати? „Запоріжці" вже тут.

Мужиловський. Розпочинайте з божою поміччю.

Роман Невмирицький. Всього доброго вашим милостям жичим!

Детковський Варлаам, намісник манастиря Печерського. Хреститься, кланяється на всі три боки. Благочестивим і православним християном, братчикам київським, гражданом і начальствующим у своїх державах роду шляхетського, духовним і світським всякого сану, чину й преложенства, іноком священствующим і простим—ласкаво полецаюся.

Ярема Тиша-Биковський. Служби свої зичливі залєцам ласце ваших милостей і яко здоров'я доброго, так і щасливого поводження вашим милостям вірне зичу.

Хвилон Воронич. Доброго здоров'я і вшеляких радостей вашим милостям зичу на часи долгіє, незмероніє.

Боуфал Олексич Люшня-Ґераноїський гордо. Кланяюся...

Ґізель видимо хвилюється. Велебні, вельможні й уроджені!.. Отцове духовні, панове диґнітарі, урядники, шляхта, рицерство й обиватели!.. До нас приїхав Паісій, з ласки божої папа й патріярха великого

міста Ієрузолими, Сирії, Аравії, Кани галілейської, сторін Зайорданських і всієї Палєстини. І до нас же їде побідний гетьман усієї України—Зіновій-Богдан Хмельницький!.. Дві сі події з'єдналися в одну, дві сі події мусимо розумом своїм обняти й подивитися, що в них для блага рідного краю нашого криється. Ми, земля Київська, ми люди передні, ми сторожа столична — ми мусимо сказати тут слово, бо на нас кладе сей обов'язок становище наше, місто наше, де військо ціле мучеників святих спочиває; земля наша, ота матка небесна жовнірів земних, оте поле, що на нім квіли й квітують лелії чистоти, рожі терпеливости, ґіяцинти послушенства. Нашу землю святі наші, стоячи перед лицем божим, освічують променями молитов своїх, і світлом тим і ми, грішні, малодушні й безсилі, освіщаємося. Правда, великі події вже пройшли, вже сталися. Не ми їх викликали, не ми й создали, але чи й тепер зостанемося лише свідками їх? А чи, вмотавшися руками обома в подій жмуток, захочемо й свою долю дати в керівництво великою хвилею історичною? От по що ми сюди зібралися, і от про що говорити нам доведеться. Прошу сказати, що в кого є на думці. Схвильовано сідає...

Павза.

Старушич. Достійніші... Людина я стара, немощна, може не все, як слід, розумію, але все ж дозвольте й мені сказати своє слово. Приїзд патріярхи Єрусалимського, судії нашого повшехного, для нас, по дару духа святого осіб стану духовного — се велика подія, і це всі ми розуміємо. Але хотів би я запитати, чому се отець ректор і приїзд Хмельницького ставить в одній вазі з приїздом патріярхи, тоді як, на мою думку, приїзд Хмельницького нас, слуг господніх, в жодній мірі обходити не повинен.

Йому неприємно, що Оранський його перебиває; морщиться;

Оранський Теодосій, уставник манастиря. Пе-

То річ політики, то діло людей світських; а наше діло — служення богу, пастирське строєніє, будова брацтва духовного. Ми мусимо дивитися тільки на те...

Замовкає на де-який час, невдоволено поглядаючи на Оранського та хитаючи головою.

Так от я кажу, що наше діло — тільки старатися євангельськи жити та святих отець правила виконувати, по закону церкви Христової восточної та по апостольському ученію. Та ще творити суд істинен, нелицеприятен, благ — ото наше діло. А політика, війни, Хмельницький, козацтво, пакта, гармата замотав руками, — то все має бути далеке від нас. І коли я йшов сюди, то думав, що нас збирають на раду, як достойно вшанувати великого патріярху. Коли ж тут, бачу, хотять діло навертати на політику й хотять нас, людей нерицерських, силоміць у ту політику втягти, то мені здається, нам, духовним, тут місця немає...

черського хреститься, кланяється. Благородним, благочестивим і христолюбивим братіям, сином церкви восточния вірнішим, ласки спокою й милости від господа нашого Ісуса Христа від усього серця бажаю.

— Просимо сідати!

— Просимо сідати!

Оранський. А?

— От глуха тетеря!

— Та не займай його — він сам сяде.

Оранський. А що тут у вас робиться? Про що зібралися люди? Про що йде рада, і хто тут сидить?

— Отче, сідайте та слухайте.

Оранський. А? Що?

Співбесідник досадливо махнув рукою.

Оранський. А ну, послухаємо, послухаємо.

Йому підсовують крісло, він сідає, намагається слухати, але скоро засипляє.

Мужиловський до Гізеля пошоптом. Я ж казав, що не треба було таких кликати — вони все діло зіпсують.

Гізель. Не бійсь, не бійсь!.. Все буде добре,

Сохрон Жеребило, ігумен кирилівський. Він тільки злегенька поклав руку на плече Старушича, але той аж охнув і присів. Пречесний отче Гнате, о Христі возлюблений брате! Не спіши, як то кажуть, поперед батька в пекло. От тільки досадно мені, що не вмію я красно говорити, а то б я вам усім сказав. Але вірю, і вас у тій вірі обрісти хочу, що прийшло, таки справді прийшло збавення рідного краю через Хмельницького. Та з мене прямо таки дух пре, як подивлюся, що на Україні нема вже ні панів, ні ляхів, ні орендарів. Ляхи ж уже, бісові сини, цілком нас посіли, і ми, як то кажуть...

Олексій Тур, намісник манастиря св. Миколая Пустинського київського. Лагідно відхиляє. Отче Сохроне, дай краще я скажу!

Жеребило. Ага, ага! Ну-ну-ну!.. А то я... таки направду той...

Тур. Це, видимо, заводовий оратор; роспочинає привичними інтонаціями. На затруднені часи й на дивні люди життя наше прийшло нині. Що й ніколи не були ми синами держави нашої теперішньої, але тепер — то вже прийшла наша остання згуба. А чому власне тепер — зараз скажу. Бо досі ми все ще сподівалися, досі ми все ще надіялися на якусь правду, на якусь справедливість, на королівську милість, нарешті. Дворяни наші на сеймиках постанови робили, ми скарги на соборчиках писали, братства закладали, суятилися. Але от вийшла Скаржина книга — і все нам роз'яснила. Ясно показала, що нам у Польщі й від Польщі вже сподіватися більше нічого. Ми думали, що боремося на полі духовнім, духовною зброєю й з духовними людьми, а світська власть хоч і неприхильна єсть нам, Мужиловський. Але ж він розхолоджує людей.

Ґізель. Не розхолодить! Ми вже приготовилися, не бійсь!.. О!.. Жеребило вже почав віршами говорити...

але бодай мусить зберігати позори безсторонности й удавати, що для неї всі піддані — однакові, якої б віри вони не були. І от книжка Скарги розвіяла ті останні, даремні наші омани... Вона ґвалтом власть світську нас, правовірних, до латинства приводити понуджує! Чого ні один король від первих королів важитися не смів, те нині єзуїта якийсь будує! Силою й мучительством, а не покорою й наказанням кротким спасення наше правдиве хотять нам видерти! Властю світською евангельську проповідь хотять змоцнити. Чого евангелією з'єднати не можуть, то тиранством справити старання чинять. Де ж то хто в евангельській і апостольській науці знайшов, щоби власть світську понужати да плінить і неволить вільних і свобідних?.. А в нас це єсть!.. Бо вже руський нарід властю світською від православної віри ізимається. Вже руського народу вільности зламані до кінця! Вже не один достоїнства й преложенства, коли до латини не приложився, припущений не був, а ще рік-два—і польська світська власть змете нас з лиця землі... І коли раніше стан наш духовний, у політику не мішаючися, набоці стояв при всяких змінах політичних, то тепер, коли нам книжка Скаржина розкрила очі— о, тепер ми не будемо стояти набоці!.. Тепер уже й ми побачили, що не єсьмо відділені від народа нашого й що нам тільки те судилося, що судилося всьому народові. А навіть, як би можна було нашу долю іншою від долі народу мати, то коли б ми з того скористали — була би нам ганьба й сором. Досить з нас книжного читання й філософії мудрої!.. Досить спокою келій і манастирських стін!.. Нарід наш бореться! Нарід наш б'ється!.. Криваві ріки течуть по полях! Кращі сини гинуть — а ми будемо спасіння свого добувати? Так не добудемо! Бо коли прийдемо на суд, і запитає нас судія всевишній: а де були ви під великої брани час? А де були ви, коли важилося на ша-

лях життя народа мого, коли на обрахунку була не лише кожна шабля, а й кожна пара рук, кожна голова? Де-сте були, коли гармати гриміли по полях, а стогони ранених аж сюди, під престіл мій, долітали? А ми скажемо: „сиділи, отче, по келіях, ладанець воскуряли, кафізми читали та двері щільніше затуляли, щоб не вірвався ні ворог ні, боже борони, ранений брат мій не вліз“... „Ідіть же ви, скаже, маловірні й себелюбці, в геєну вогненну, бо під позором служення мені потоптали ви обов'язок служення рідному краю“. Ні, браття! Не повинно бути з нами так! Займається зоря нового життя!.. Се жених грядет во полунощі — блажен, єго же обрящет бдяща!

Жеребило аж не всидить. Правда!.. Правильно, отче!.. Дай же ж, я тебе поцілую!.. Цілує. От говорить здорово, сучий син! Затуляє рота рукою. Ох... що ж це я... прости господи... І як же воно...

Промова, видимо, зробила враження й, видимо, мала ґрунт.

Боуфал Олексич Люшня-Ґеранойський. Панове обиватели й отці духовні! Єстем релігії грецької, але єстем у той же самий час і сином єдиної ойчизни нашої й слугою його милости короля, найяснішого пана нашого. І те, що я почув тут, наповнило моє серце журою й печаллю. Як?.. Воєводство наше розпорошене від неприятеля; на око бачимо, що від ребелізантів безпечні бути не можемо. Панове гетьмани, lumina et columina[1] ойчизни нашої в руках ворожих premuntur dura servitute[2]; довкола завзята й зажерта чернь, що нас і за панів уже мати не хоче, а ми, забувши любов до ойчизни, забувши честь республіки, не тільки не шукаємо средств, як би ті vesanam barbariem[1] укоїти і Річ

[1] Світила й стовпи.
[2] Терплять важке рабство

Посполиту успокоїти, а навпаки — зрайцу й ребелізанта радимося як зустрічати? Куди ж це я попав? Де це я сиджу? Невже правду кажуть на нас панове поляки, що в кожнім русині сидить зрадник? Ні!.. В такім зборищі нема місця тому, хто пам'ятає свою присягу королеві й обов'язок перед ойчизною. Слуґа уніжони! Іде.

Боженець-Яловицький. Цілком поділяючи думку колеґи, пращаю панів. Теж іде.

Гомін незадоволення.

Іван Трипільський. Тікайте, тікайте, панове, подалі, бо завтра-позавтру вже нікуди буде бігти. От вони, пани наші, кість від костей наших і кров від крови. Вони, бач, не той край ойчизною зовуть, що породив їх і їх батьків, дідів, прадідів і всіх предків, а той, що дає їм становисько й гроші! Воїстину—ubi bene, ibi patria[2].

Семен Віґура, городничий. Гей!.. Хто тут іще є такий, що не одної думки з нами й душі чужої? Забирайся на мороз, бо тут тобі не місце!

— Нема тут таких!.. Ми всі одної мислі!..

— До діла приступаймо!.. До діла скоріше!..

Трофимович-Козловський Ісаія, ігумен Київо-Миколаївського пустинного манастиря. Тихше!.. Дайте мені слово сказати!.. Але ж бо тихше, панове!.. Довший час не може прийти до слова. Я хочу сказати от що. Справді, ми тут усі одної думки. Але чому ми не всі? Чому я не бачу серед нас глави нашої, первосвященника нашого, вершини й стовпа— преосвященного кир-Сильвестра, митрополити нашого? Чому я не бачу й переднього во духовних архимандрита найбільшої святині нашої — Йосифа

[1] Божевільні варварства.
[2] Там моя батьківщина, де мені добре,

Тризни? Я думаю, що вони повинні би бути серед нас. Тому хочу знати: чи їх кликали та вони не захотіли, чи їх просто не кликали?

Мовчання.

— ...та воно, звичайно... митрополита—що ж...

— ...архимандрит... що й казать... але...

— Нравен єсть...

Горбацький. Е, та що там! Не час у піжмурки грати. Отця митрополити ми просто не кликали, бо отець митрополита держить лядську сторону, а козаків не любить. Тому тримається якось осторонь, дружив більше з Кисілем. Взагалі, мабуть думає— а може воно так минеться.

Славенецький Єпіфаній. То помова тільки в тім на нього прийшла, а справи тому нема, се таки так.

Сатановський Арсеній. Людина усердна, у ділі всякім тчлива.

Іовлевич Гнат. Ні, таки просимо закликати обох: і отця митрополиту і отця архимандриту.

Детковський Варлаам. От бачите! Обзиваєтеся за нього ви, тройко. А ви всі нам тепер все одно, як чужі. Бо один до Москви їде не сьогодні-завтра й другого з собою бере; а ти до Іовлевича поїдеш собі до Огінського, і гадки тобі нема. А ми тут увесь час, то не кому, як нам, усе треба переносити.

Новоселець. Е, та що там толкуватися! Що ми не знаємо хіба, що таке Косів? Шляґун польський, більш нічого. Його кревні й досі у Витебськім на урядах сидять.

Вуяхович. А Кисіля як вихваляв у передмові до „Патерикону"? Се, каже, муж, що в домі своїм вірність королям польським заховав, а в розвоженню рухів козацьких, в уконтентуванню народу руського і в затриманню прав і свобід старожитніх без затруднення справ Речи Посполитої горливість оказав!

Горбикевич. А хто казав, що наші святі київські жили в часах, коли ще єдність східньої й західньої церкви, як сестер рідних, квітла, о котру то єдність ми, мовляв, завше бога просимо, а тіла тих святих божих, що в тій єдності були, бач і не зіпсувалися.

Красносільський. Ні-ні!.. Таки добре треба поміряти, нім одрізати.

Сафонович Теодосій. Ми й поміряли вже — самим тим, що тут зібралися. Але правильно каже от. Ісаія, що нам без голови не можна. Я теж думаю, що помилку зроблено, не закликавши на збори двох найбільших наших достойників. Треба ту помилку як найскоріше поправити, тобто зараз же послати людей просити їх превелебности зробити нам ласку й прибути на оці наші збори. Се треба зробити конче, і зараз же.

Лазар Баранович. Найпаче любимії друзі й братія! Прошу згадати тільки те, що яку би ми постанову не винесли — все одно без митрополити ми в життя її перевести не зможемо. Не закликати о. митрополити — се значить образити його. Образити його — се значить пхнути до ворожого табору. А пхнути його до ворожого табору — се значить усю нашу справу й оці наші збори пустить внівець. Тому й я згоджуюся з отцем Теодосієм, що за обома достойниками треба послати сю ж хвилю. А ті, хто по них піде, мають сказати: „Уже братія менша зібралася — чекають благословення старших братів“... Се не буде їм в образу. А ми тим часом будемо робити своє діло далі.

— Так. Добре. Отак і зробимо.

— Нехай ідуть зараз.

— Отець Єпіфаній нехай іде.

— Отець Арсеній! Кращого не треба.

— Посилаймо!

— А хто ж піде?

— От нехай і йде о. Ісаія: він перший розпочав.

— І отець Ігнатій.

— Треба ще.

— Оце й досить.

— Ні, не досить, бо тож до двох треба посилати.

— Отця Лазаря доконче треба послати. Доконче!

— Ну, нехай іще йде о. Теодосій.

— Оце й досить. Нехай ідуть.

— З богом!

Усі викликані встають, кланяються, потім уходять.

Галятовський Іоанікій. А тепер просили би ми розповісти нам, що маємо робити і пощо, властиво, нас зібрано.

Ґізель відкашлюється. Славетні й православні християни! Боліючи й зідхаючи, довелося нам жити. Бо бачити війнами сплюндровану Україну християнську — хіба то не болізнь? Чути кров християнську, без кінця проливаєму — хіба то не воздиханіє? Бачити не один раз збезчещені від неприятеля обителі святі — хіба то не болізнь? І чути вічно близький блискучий меч басурменський — хіба то не воздиханіє? Бачити вовків мислених, що на стадо духовне нападають — хіба то не болізнь? І в усіх тих болізнях і воздиханіях ходили-сьмо облудом, чули себе, яко мідь в пещі роздженній, і єдиним тільки прохлаждали-сьмося — богом. А ляхи ні на мить не преставали опресії й пренагабання чинити нам, людем старожитноє релії грецькоє, забувши і світ і правду і християнство своє. Але от нараз подуло звідкісь свіжішим вітром. Мов у пивницю темну хто отворив малу кватирку і ..

Прокопович Зосима дозорця печер святих старець соборних, вбігає. Отці!.. Знаєте, хто йде до нас? Йому вже хотіли крикнути, що це верх нєґречности—отак вриватися, але вимовлене слово заціпило всім уста. Віїт!

Всі аж наче остовпіли в першу хвилю.

— Віїт?? Ходика?.—Андрій??..?..

— Прокопович. Віїт же ж!.. Андрій Ходика!..

— І він іде сюди?

— І він сміє йти сюди після всього, що він наробив?

— Такого ще не бачили!.. Такого ще не чули!

— Та не тільки сам, а вся їх проклята родина?

— Та Ходики ж — це прокляття міста Київа...

— Та їх же з амвону треба виклинати що-суботи по всіх церквах!

— Та вони ж кров людську п'ють от уже мало не сто літ.

— Кобизевичі! Татарчуки прокляті!

— Самих прізвищ вони скільки наміняли: Кобизевичі, Ходики, Криницькі.

— Не в призвіщах діло, а в тім, що скількох людей вони з торбами пустили.

— Дід їх Кривковича оголив, Юревичі забравши!

Жеребило. Його дід нашого манастиря землі пограбував, хіба ми не пам'ятаємо?

— А Басань і Биків?

— А дев'ять сел при них?

— Та що говорити! Нема ні одної справи чистої, все темними ділами заплямоване.

— То діла минулі, а от що тепер робити, коли Андрій явиться.

— Убити його, як собаку, та й не що.

— Це вже незнати, якої й совісти треба, незнати яких і очей.

— Та яких же очей? Просто чує чоловік, що край приходить — треба ж рятуватися.

— Ні! Вже, мабуть, навряд врятується... Пішов його батько в Дніпро води пити, туди й йому буде дорога.

— Та я йому тут же при вас голову відрубаю!

— Це не кому іншому, а йому ж було поручено: „бунтівником і шкодливим замішком вчасно забігати, а викротних і непослушних у войтовським присуді в одні права карати".

— От він і карав, чого ж ви хочете?

— Вже навіть тепер, коли там козацтво побіждало польські війська, він не переставав переслідувати всіх, хто заявив себе за народом.

— Чуєте,— та він же ж ховався, здається.

— Та ховався ж, а тепер, бач, виліз!

— Ну, нехай же приходить — ми його стрінемо, як полагається...

Ґізель. Панове!.. Отці!.. Слухайте!.. Ми не оросимо наших зборів кровію, хоч би й чорною. Не наше діло когось карати...

Бутович Мартин запальчиво. А чиє ж се діло? Громада розправилася з його батьком — громада повинна розправитися й з сином.

Ґізель. То була громада темних людей, а ми ж не товпа. Майтеся ж на бачності, прошу вас, і не поривайтеся ні до чого. Нехай він прийде, ми йому скажемо, що його діло закінчене, і що краще для нього буде, як він чим скорше взагалі забереться з Київа — і нехай собі йде.

Тиша-Биковський. І ото так йому усе й подарувати? І нехай собі йде?

Марко Трипільський. Роздавити його—і буде спокій.

Ґізель. Панове!.. На бога вас заклинаю—не робіть цього. Не наше діло—суд і кара!.. Не наше це діло!..

Старушич. Дозвольте й мені сказати слово. Хоч я в граждапські діла й не мішаюся, але тут... Правду каже отець ректор: не наше діло суд і кара, на то є судія всевишній. От серед нас тут є офіційна особа—пан городничий. Він скаже Ходиці, що тут йому робити нічого, що найкраще буде, як він зрічеться війтівства; при сих умовах йому дозволять спокійно виїхати з Київа. В противнім разі — ніхто й ні за що ручити не може. І нехай усе відбудеться тихо, без ґвалту, нехай взагалі говорить один пан городничий.

Прокопович він увесь час виглядав. Цс-с-с!.. Іде...

Серед повної тиші появляється пан війт київський — Андрій Ходика. Одягнений скромно, навіть бідно. На лиці повно смирення, але з під тої маски бігають хитрі, пронирливі очі.

Ходика мовчки кланяється в усі боки по кілька разів. Браття... і отці... Бра... і от... неначе за сльозами не

гнули, те ми знайшли; чого сподівалися — те прийшло до нас. Пишні надуті маґнати з краю вируґовані. Пружно-славолюбці й хелпливо-клеветниці уніяти — мовчки сидять або повтікали. Велєречивії фарисеї, оті вознесливі католиці, всіх укорителі й себе за лутших розуміющії — де суть? Пролгали вже честь і власть, і славу свою! Знижилося гордоносне преложенство! Ущербилося старійшинство верхоседно іменоване! Припинилося владарство й суєславство!.. Рече бо господь: хотяй болій бути — да будеть мній. І абіє рече господь: умалені сотворю вас, і погубить ви находяй меч. І будеть земля ваша пуста, і двори ваші будуть пусті. І яко ви ходили до мене з лукавством, так і аз прийду до вас у яростї страною. І прийшов — в образі гетьмана Хмельницького. Бо то ж видимо духа святого дійством, а не розумом від стихії мира обретенним побідиша ляхи й умоташа їх так, що юж попущенієм судеб божих, і виплутатися нікакоже не можуть.

Жеребило. Чорта з два виплутаються!.. Го-го!..

Ґізель з досадою. Але ж прошу приложити розсудную мисль до бесіди й не розривати пам'яти другими забавами!

Жеребило. Не буду! Єже-ти-гопоньки не буду!

Ґізель. Отже, паки звертаюся на свою зачату річ. Хмельницький побідив ляхів, вигнав їх з нашого краю, іде тріумфатором сюди, але... Але він сам не знає, що зробив і чим став!.. Йому здається, що він побив оце військо польське, показав свою міць, а тепер прийдуть до нього комісари польські, виговорить він у них десять чи там дванадцять чи п'ятнадцять тисяч війська реєстрового та пару сел на гетьманську булаву, — і заживе й Україна й він на Україні тихо та спокійно. Ні, отці і братія!.. Се не так!.. Се не може, не сміє бути так!.. Україна наша була колись великою державою. Волею божою втратила

самостійність, але духа свободи не утратила! Живий він був у душах кращих людей, і не вгасав той світильник ніколи. Так от тепер—чи не приходить час вернути нам назад собі й державу свою, і силу, і значіння між народами? І ознаки всі, — що час сей прийшов. На Хмельницькім, видимо, почила благодать господня, призначивши його на те велике й трудне діло, хоч він сам, Хмельницький, ще того не розуміє. І от нам, киянам, треба розтолкувати се темному чоловікові. Доказав він уже, що замислив, — тепер треба вмовити в нього, аби доказав, чого й не мислив: щоби вивів з неволі руський нарід увесь і, ставши над Вислою, крикнув ляхам: „Сидіть, ляхи!.. Мовчіть, ляхи!..“ І щоб не зосталося ні одного шляхтюка на Вкраїні. Сів, важко дише.

Промова стрясла всіма присутніми; заворушилися десь давно в минулих ще поколіннях, приспані думки, засяли перед очима широкі перспективи, і від їх безконечности захоплювало дух.

Хтось майже пошоптом спитав: Так що ж робити нам?..

Ґізель махнув рукою Мужиловському—говори, мовляв, ти... я, бачиш, більше не можу.

Мужиловський. А нам треба насамперед узяти гетьмана тим, що воздамо йому якнайбільші зовнішні почесті. Вже́ тепер треба якнайширше оповістити населення про приїзд, заповісти великі торжества, зарані розпочати робити великі приготовання привселюдні, аби нарід бачив, аби нарід хвилювався, аби він чекав чогось великого, несподіваного і аби, коли надійде хвиля в'їзду, вже сам, без понуки висипав на вулиці міста. Патріярху й митрополиту треба упросити, аби вони виїхали Хмельницькому назустріч.

Борежецький Федір, протопопа київський. О-о!.. То вже...

Ільковський. Що там—о-о-о!.. Як треба, то треба. Змусимо!..

Негребецький Константин, намісник софійський. Цс-цс-цс!.. Можна... можна... се можна буде зробити... можна...

Красносільський. Але треба, щоби те все було на чолі всього духовенства! Щоби все духовенство виїхало назустріч.

Полозович Кирило, священик воскресенський. А як нема на чому виїхати?

Горбикевич. Нехай пішки піде! Не здохне за один раз.

Новоселець. Тільки от патріярху треба наштурхати, аби знав, що говорити.

Мужиловський. От у патріярсі тут уся й річ, а не в промові діло. Та про те згодом, а тепер про зовнішнє приняття. Академія виступить з привітними мовами й кантами.

Ґізель. Орації й канти вже замовлені.

Тустановський Олександер, презбітер церкви св. Миколая Притиської. І, знаєте, так, щоби були й екзордіум, і наррація, і конклюзія...

Старушич. Я гадаю, що то добре було би зв'язати з гербом гетьмана. Наприклад: „се бог нам дає, даби ми, ізнеможені й утомлені, під тінню листів того животворящого древа — герба Абданк — змогли знайти спочивок і духовну прохладу, а також мерру чи гіркість нашого життя усолодили жезлом нового ізраїльського вождя, второго Моїсея, спасителя, збавителя й свободителя народа руського з неволі лядської, богом даного, тому й Богданом названого"... щось в такім роді.

Жеребило. А що? Розібрало старого? Ляснув себе по боках. Старушич грозить йому, усміхаючися, пальцем.

Ґізель. Отець ігумен так гарно намітили суть промови, що може би отець ігумен і взяли її на себе?

Старушич. Де вже мені?.. Але допомогти скласти — чого ж, я з охотою.

Тур. Далі, далі, далі!.. Часу мало!

Мужиловський. Їдучи до міста, нехай патріярха посадить гетьмана в свої сани, по праву руку себе.

Віґура. А коли будуть наближатися до замку,— ми вдаримо з усіх гармат на віват! А з долішнього міста гукнемо міською артилєрією.

Мужиловський. Ото-то!.. Взагалі, нехай на кожнім кроці оточують його найвищими почестями: тоді все те, що буде йому говоритися в Київі, матиме для нього характер... приказу не приказу, а щось похожого.

Галятовський. Отець архимандрита, як найбагатший серед нас, нехай дасть обід урочистий в честь Хмельницького.

Детковський. Се можна, можна... Манастир знайде, чим потрактувати.

Вуяхович. А на обіді гетьман нехай сидить на першім місці.

Ґізель. Та то вже як водиться.

Тустановський. Стійте!.. Отці!.. А іменинник же гетьман!

— Коли? Як?

Тустановський. Та на третій же день Різдва.

Ільковський. Та яким же це побитом?

Тустановський. А як же! Богдан—божий дар—Theodorus.

Ільковський. Дивись ти!.. О, коли так, так се добре. Сей день особливо треба буде відмітити. Поставити в церкві на першім місці, вітати промовою перед причастям...

Негребецький. Так спочатку ж треба посповідатися...

Ільковський. Та там!.. Обійдеться. Патріярха може публічно оголосити загальне розгрішення — от тобі й конт.

Віґура. А ми в момент причастя з усіх гармат салют дамо.

Бережецький. Слухайте, отці!.. А там же... той... у Хмельницького... щось там... із Чаплинською...

Красносільський. А що ж там особливого? Забрав її назад від Чаплинського та й усе...

Бережецький. Воно то так, але... невінчаний же...

Красносільський. Ну то що? Патріярха поблагословить його заочно на малженство та й по всій роботі.

Бережецький. При живім чоловіку?

Красносільський. Та при якім там чоловіку? Хіба Чаплинський їй чоловік? Забрав ґвалтом жінку, а тепер її назад узято, от і все.

Ґізель. Отці й братія! Це все зверхні ознаки, і ми, хто яку змогу має, зробимо все, аби прийняття було як найкращим. Але ж се не ціль — це засіб. А треба нам іще й про ціль говорити.

Вертає депутація.

Козловський. Отець митрополита й отець архимандрита дякують за ласкаве запрошення й зараз будуть.

Ґізель. Дякуємо і вам, отці, за вашу послугу. Так от, кажу, на тім не кінець. Для забезпечення свобідного життя нашому народові, для відродження української державности треба, аби Хмельницький знав, що миру з ляхами бути не може. Отже і нам усім при кожній нагоді треба се Хмельницькому говорити, а головне — аби патріярха йому те говорив.

Славенецький. Оскільки нам відомо, патріярха захоплений діяльністю Хмельницького, отже його направити буде легко.

Хтось із менших. — Вибачте, отці, що й я зі своїм словом устряваю. Мені здається, що Хмельницький і сам це коли не бачить зараз, то скоро побачить, тоб-то що миру з ляхами бути не може. А чому я так думаю —

зараз скажу. Насамперед ляхи самі не хотітимуть спокою й добиватимуться помсти за ганьбу. А потім — на Україні властиво ніхто не думає про мир. Поспільство — аж ніяк!.. Пани ж стоять, оскаливши зуби, над границею та тільки й чекають хвилини, коли можна буде вернутися на свої попелища та почати розправу. І вернуться пани роздражнені, мов оси, мстиві, гарячі — і поспільство се чує. Відчує се й Хмельницький, і то дуже скоро.

Горбацький. Це все так, але тут... тут діло серйозніше... тільки...

Данило Голуб. Що ж, панове отці духовні... Нехай у нас не буде секретів. Ми мусимо все знати, що в нас є на думці і вам так само свої думки виложити треба, аби потім не було нарікань.

Гізель, Мужиловський, Горбацький і Тур про щось жваво радяться; видимо згоджуються.

Мужиловський якось урочисто. Панове!.. Живемо напередодні того, що Україна от-от стане самостійною державою. Але трудно думати, щоби вона, бодай на перші часи, змогла твердо о власних ногах стати. Нам треба конче на когось опертися. На кого ж? Два великі государі коло нас: султан турецький і цар московський. Виступаючи оце тепер проти Польщі разом з ордою, ми вже ніби увійшли в якийсь зв'язок із Портою. Скажу більше. Оце я, як вам відомо, приїхав з Волощини разом з патріярхою і знаєте що привіз? Не більше не менше, як те, що Лупул заохочує Хмельницького стати князем України (голоси — «О-о-о!..»). А так!.. Скажу більше!.. Лупул відступає Хмельницькому своє молдавське господарство!

Сатановський. А сам?

Мужиловський. Нам невідомо, що він думає сам, але можна догадуватися, що хоче поступити на престол Семигороду.

Сатановський. А того й не знає, що султан має намір скинути обох господарів та й князя Семигорії за кумпанію...

Мужиловський. Не відважиться. Турецьке правительство під теперішню хвилю не може похвалитися ні силою, ні впливами.. Отже, як бачите, панове,—чи зайнявши трон Молдавії чи й без того—можна війти в круг держав, які знаходяться під впливом Порти й мати там точку опертя. Се один вихід.

Тиша-Биковський. І найкращий! Се буде правильна політика. Хто буде щось говорити про бусурменство та мусульманство, того з двох слів можна переконати, що нашим браттям християнам краще живеться під нечестивою Портою, ніж нам під християнською Польщею.

Іван Невмирицький. Згоден!.. Це твереза політика! Ясна й незавихляна.

Мужиловський. Так то воно так, але... панове не вислухали другої комбінації: чи не краще було би Порту замінити Москвою? От се й мало бути головною темою нашої сьогоднішньої наради.

Всім трішки аж ніяково стало, — аж ось, мовляв, коли карти розкрилися.

Василь Верещака. А я думаю, панове, що нам не треба ні Порти, ні Москви. Дивуєтеся? Але я зараз поясню. Ракоцій хоче сісти на польський престол, і се вже не так неможлива й річ. Коли ми йому допоможемо, і Ракоцій справді стане польським королем — становище наше зразу зміниться, і нетреба нам тоді буде ні Москви, ні Порти.

Федір Трипільський. Алеж старий Ракоцій помер.

Василь Верещака. То що з того? Не все одно— старий чи молодий? Аби Ракоцій.

Роман Невмирицький. Правильно. Та нехай би тільки Ракоцій наступив від Мукачева через Га-

личину з якими десятьма тисячами, а ми двинули би ся звідси, — і то finis Poloniae!..

Василь Верещака. А ще ж не забувайте, що коли виступить Ракоцій, то Януш Радзивіл, гетьман литовський, підійметься з усією Литвою й з усіма дисидентами проти Польщі.

Федір Байбуза. Е-е!.. І як то пан може серйозно говорити отакі кави для забави? Де би то могло бути?

Василь Верещака. Ні, се не кави для забави, а так воно єсть. Бо Ракоцій має заприсяжений лист Радзивілів на союз.

Байбуза. Та що пан каже?.. Ох, ти ж!.. Аж голова крутиться... Та невже це може бути? Та нам же ж Литва сьогодні страшніша самої Польщі. І коли б Радзивіл справді виступив з нами проти Польщі, так се ж... Господи!.. Та...

Василь Верещака. А між тим усе це можливе. Ось чому я думаю, що нам можна обійтися як без тих держав, що входять у систему турецьку, так і без Москви.

Славенецький. Братіл возлюбленная й ласкаві панове! Дозвольте й мені сказати кілька слів. Ще за часів блаженної пам'яти митрополита Іова, як пам'ятають старші особи, виникла думка об'єднати православних проти османського ярма, але всі ми знали, що не так проти османського, як проти польського й католицького. Як пам'ятаєте, широко те тоді усіх нас зайняло, багато було говорено, але — що ж... Не було на що опертися. Про українську державу тоді й не думав ніхто не тільки з козацтва, а й з більш освічених кол. І от тоді, як основа, видвинулася Москва. І от основою зосталася вона й до сьогоднішнього дня. Слухаю, от кажуть тут про Орду, Ракоція, Радзивіла... Орда сьогодні служить нам, а завтра запродасться Польщі й піде проти нас; Ракоцій проти Польщі не виступить ніколи, бо коли

Польща була в силі бити Москву, то з Ракоцієм справиться. Що ж до Радзивіла, то він ніколи, так таки ніколи не виступить проти Корони. То тільки одні слова. І єдиною реальною опорою зостається Москва. І от тепер, коли патріярха їде до Москви,— саме час, аби він там ставився за нами. Нехай цар візьме нас під свою опіку, нехай коло нього об'єднаються всі православні проти ворогів віри нашої, а ми тоді не лише від Польщі оборонимося, але й Гроб господень увільнимо від поган.

Хвилон Воронич. Нащо так далеко сягати? Треба ближче. Страшно нам Литви? Страшно, навіть дуже страшно. Тому треба за всяку ціну зв'язати литовські сили. Поїздку патріярхи до Москви треба використати в той спосіб, щоби він там через московського патріярха та через вище духовенство конче добився—не того аби цар виступив проти Польщі, ні — того все одно не буде, москалі все одно вимовляться своїм вічним трактатом; а нехай цар лише введе свої війська в Сіверську землю й нехай вони там стоять, більш нічого.

Федір Трипільський. А як же ж він введе війська в чужу землю? Се й буде порушення трактатів.

Воронич. В яку чужу землю? Вибачте, Сіверщина вже не польська земля, а козацька, отже посилаючи туди військо, цар не порушує трактатів. Але така диверсія сплутала би Радзивілові руки, і ми могли би широко розвернути свої сили проти поляків.

Федір Верещака. А як цар не захоче, то є ще один спосіб: нехай він тільки не боронить донцям прийти нам на поміч.

Андрій Ставецький. Не захоче цар ні того, ні другого. Найбільше що цар зробить, так се пришле листа до поляків: не обіжайте, мовляв, козаків,—вони гарні хлопці...

Вігура. Отак воно, мабуть, і буде!

Богдан Сомкович. Слухав я, слухав, і бачу, що отці духовні всі на стороні Москви...

Мужиловський. Я не духовний!

Сомкович. То батько був. А наша братія, свіцька, до Москви не дуже. Так воно й мусить бути. Отці духовні не за Іова ще почали поглядати на Москву, а раніше, далеко раніше. І поки вони не мали голосу в політичних ділах, питання про Москву й не ставилося серйозно. Але тепер от уже й духовенство починає забирати голос у політиці—і тепер думка про Москву почне ширитися й рости. А в тім—небезпека для нашого рідного краю. Хто бував у Москві, хто знає її порядки, увесь стрій її життя, хто знає дух, яким просяк кожний у тім краю—той згодиться зі мною, що погану прислугу віддасть нашій справі духовенство, коли почне навертати суспільність на дорогу єднання з Москвою. Краще би тоді зоставатися духовенству на старій позиції—невмішання в політику, ніж, вмішавшися, завести рідний край у безодню згуби. Бо хоч як я не противний Польщі, як я не бажаю увільнитися з-під польського ярма, але коли се увільнення має прийти ціною здобуття на шию ярма московського — волю зоставатися при Польщі!

Гомін; от зараз виникне галаслива суперечка, але в цю хвилю хтось, виглянувши в двері, крикнув.

— Цс-с!.. Митрополита й Тризна!

Зразу все втихло. Ті входять.

Косів благословляє усіх. Благословення боже й благодать господа бога нашого Ісуса Христа да будеть з вами!

Тризна коротко. О господі радуватися!

Тиша-Биковський підходить під благословення. Найнижчі послуги свої лицерські в милостиву ласку святобливості вашій пильно поручаю.

Обом посувають крісла; вони сідають. Гізель штовхає Вігуру, бо тому зручніше виступити, як не духовному.

Вігура. Богом вибраний і від Христа возлюблений государю наш, пастирю й учителю, пресвятіший митрополите київський і галицький і всея Руси кир Сильвестре!.. Дай, милостивий боже, аж би ваша милость, государ наш, много літ на тім святительстві з ласки своєї бути рачив.

Косів похиляє голову в знак дяки.

Вігура. Запросили ми ваше преосвященство на раду менших в тім, аби достойно прийняти гетьмана Богдана Хмельницького, яко вибавцю нашого й спасителя від лядського ярма.

Косів помовчав. Запрошення ваше нас гойно побавило. Пожував губами, і се робить при кожній павзі. І ми давно вже хотіли любов нашу ку ойчизні показати, прето, боячися невчасув ружних, очікували-хми на від'їзд стонд пана воєводи й інших диґнитарів польських. Леч тепер, як єсьмо замислили, так учинимо. Насамперед, подякування чиню пану нашому Ісусу Христу, который особливе хуті вашій дає посилення і моц—в так окрутних часіх трудних і прикрих, коди праве всюди справедливости не обачиш —тяжари вам, ведле поволаня часу, незносниї на собі носити й противко навалностям окрутне повстаючих вітров потужно ся зоставати. Але пам'ятайте, о браття, же в так бурях великих треба стійко триматися, бо біда буде тим, которіє не моцне ся за жакглі албо машти окренту уймують, а латве ся похолзают і для дочасной слави упадают. Треба конечно, аби бог пребивал албо опочивал меже вами. Того по вас прагну, аби ви конечно міли правду й милость єден противко другому, і аби жодним способом ані розтиркув межи вами

Горбацький. Колікоє мудрованіє многословноє! То ж треба вміти говорити багато, а нічого не сказати.

не било і не ся спур і свар межи вами найдовало, але в покорі й милости аби сте були межи собою, і любов в вас аби опочивала. І менший противко болшому і старшому аби ся склонив, яко і подліший в ростропности противко мудрішому над него. І аби не мовил кождий, як то вєнц буває, же —„ово я так хочу“, албо зась другий —„ово нехай так будет ведлуг мого зданя“... Але ви, що прагнете не своїх річей, а збавеня матери нашої ойчизни,—всі єдине мовте і на єдно ся згажайте. А що рекут тиє, котріє болше речій суть свідомі й умєєтнєйшіє,—на тоє всі аби ізволяли. Аби причини не міли волки тяжкиї, которії вас окружают і на вас чигают і о то ся старают, якоби вас к шкоді привести могли і час погодний на те одержали, аби братерство ваше в нівеч обернули. Бо з многих мір барзо того дійти можна й дорозумітися, же наша справа нам легко ся не дістане. Амінь.

Ґізель. Навик бо добре від хитродіялектическьких силогізм.

Всі якось ніби соромливо мовчать.

Тризна говорить уривисто. Зацне славетнії й православнії християни! Я абовім хотів би-м з вами учасником бути, кгди єсли бисьте хтіли доброго доконовати. Леч ви звикли сьте в речах іно фундамент закладати, не вперед, яко ся годит, керунку добре добравши й доконавши, йти. Прето й многії вже такові роботи ваші попадали, бо подобні єсте овим, ведлуг вироку Павла святого, котриє то духом вєнц річи зачинают, а тілом зась їх не доканчивають. З тих мір боюся, жеби і в цій справі тоє ж не утерпіти— тілько зачинати, а потом недокончених річей занехувати. Але се ми прийшли в тризнище борби начал. Те, що ся удіяло на Україні, за річ справедливую узнаю і слушную і ведлуг можности моєї помагати готов. Сів.

Сафонович. Дуже, дуже раді єсмо, що і верхніші пастирі наші пастві своїй непомалі в ділах спіль-

них помощники обрістися хочуть. Віримо, що за поміччю начальників таких побідимо й корінь цвітня благішого увірення сищемо, а рід руський просіяє. Возрадуємося же облагословенії, которое соділавається ойчизні нашій нині!

Оранський, він давно вже слухає. А не єсть то народа руського людям тайная пасть в покритій ямі, в которую ловці звірів ловлять?

Ченчик вбігає. Його святійшество патріярха єрусалимський!

Усі повставали з місць у здивованню.

Паїсій входить зі своїми кліриками й перекладачем Арсенієм; благословляє всіх, говорить щось перекладачеві.

Арсеній перекладач. Найсвятіший патріярха чесним господином, отцем і братіям о Христі возлюбленим здравія й спасення од Христа Спасителя усердно жичити рачить.

Ходкевич підходить під благословення. В імені панів лицерства присутнього унижоні й на всім повольні послуги наші лицерські залєцаємо яко найпильнєй ласце і молитвам вашої святительської велебности.

Мужиловський до Ґізеля тихо. А ну, чи не забув він моїх наук? Два ж місяці я з ним воловожуся.

Перекладач слухає Паїсія і в той же час говорить, і так увесь час. Ласка нехай вам будеть і покуй і милосердя від бога вседержителя, а від нас молитва й благословенство.

Косів торкаючися пальцями землі. Найнижчий поклін у ласку святійшества вашого, отця нашого милостивого, яко найпильніше віддавши, здоров'я доброго і в усім з благословенням божим повоження щасливого упреймо святійшеству вашому, нашому отцеві милостивому, жичимо й пана бога просимо.

Перекладач слухаючи Паїсія. Благодатію божою, їдучи до благочестивого князя московського, случися

нам нарочит, многословущ град богохранимий Київ посітити і в нем благочестія цвітами украшену, паче же союзом любови, єже о господі, спряжену братію зріти, і саме місто Київ, здавна в благочестію східньої церкві добростале, манастирми чудотворними й церквами старожитньо уфундоване й оздоблене, православними російського роду начальниками обох станів, духовного й свіцького, шляхти й посполитих людей наповнене бачити. Богу дяки віддавши, невимовно утішили сьмо ся і, поклон учинивши належний на місцях святих — в манастирі Печерському, обителі пресвятої Богородиці, де й святії мощі преподобних угодників божих різні бачивши, цілували і їм достойну честь воздати судили. Оглянули єсьмо і виноград, блаженної пам'яти кир-Петра тщанієм взращенний і насажденний; бесідували єсьмо й з ділателями винограду того, во ученію й розумі й премудрості зіло іскусними; виділи єсьмо й молодь благородну, право обучаєму в звертанню від єресів до віри православної премудрим ученням. Але примітили єсьмо й те, що злохитрний і коварний враг ваш поляк всяке діло добре розрушити тщиться і неутвержденних від віри в свою всепагубну єресь одводить. Та от послав господь вам великого воїна, освободителя—Богдана Хмельницького, що з Військом Запорізьким поміччю божою, а відвагою, щастям і мужеством своїм лицерським скинув з вас ярмо неволі лядської і церков православну восточну від великого лядського переслідування звільнив і з пащек лядських вирвав. Того ж тепер вам не розслаблюватися душею треба й не унивати тілом, але готовими бути, взявши зброю, іти на ворога. Вам, духовним, зі зброєю духовною ко началом і ко властем тьми віку сього, а вам, лицерству, з шаблею на брань істинну во плоті й крові. І за вашою поміччю нехай всемогущею своєю рукою десною бог і створитель неба й землі сподобить тепер його, гетьмана,

неприятелів і гонителів ваших ляхів з України в Польщу геть прогнати!

Вся мова йде crescendo, а останні слова й патріярх кричить, сильно жестикулюючи на своїй незрозумілій мові, і перекладач кричить та й взагалі всі, в надзвичайному одушевленню, вставши з місць, радісними окриками виявляють свої почуття.

Завіса

КАРТИНА 2

Зустріч Хмельницького в Київі

Сцена заповнена народом. Товпи хвилюються, як море. На всіх обличчях радість. Дітвора заповнює, як вода, кожне порожнє місце, свистячи на сопілках, свистках, кониках. Проходять ґрупи, призначені для процесії: ченці, священики з прихожанами, представники братств, цехів зі своїми корогвами, прапорами, ґодлами, інсиґніями; ідуть лавники, райці, відділи городових козаків. Товпа всіх їх вітає.

Духовна особа, очевидно поставлена для агітації; на підвищенню. ...і день сей в життю України, в життю нашої просторої столиці пам'ятний, реку—приснопам'ятний. День сей—найщасливіший для нас, для нашої столиці, для нашого краю, для всього народа нашого. Бо сьогодні Свят-Вечір подвійний: і Христос народився, і для нас народилося життя нове—свобода й незалежність. Сьогодні ми, вільний нарід, у вільній столиці своїй бу-

Ченчик якийсь до другого такого ж; у них свої діла... Тілесною пожадливостю звитяжон би чи, попросту сказавши, блуда от нєкія цнотлівия дівиці прагнул. А що не могл би повабками тої собі з'єднати, абовім цвітний уже був, яко же до того пришел, же річми сладкими й бесідами поча єлеомастити і прелщати дівицю, аби тим словесним похлібством цноту її украсти. А которії річи його в залєцанію чиненія на

демо вітати вождя свого, найкращого сина нашого—того, що рідний край наш з неволі лядської освободив. Ми, ще вчора раби й невільники, нині вільними вийшли Моїсея свого виглядати. Святий вечір! Добрим людям! На здоров'я!..

— Слава-а!.. Слава-а!..

— Лавники!.. Лавники!..

— Райці!..

— Пан бурмістр най жиє!..

— А де ж війт? Чому нема війта?

— Хо-хо! Він давно вже п'ятами накивав з Київа.

— Знає кішка, чиє сало з'їла!

— Це йому живим би не зостатися тепер!

— Польський підхвостень, паскуда!

— Забув і сором, і встид, і честь, і віру — все.

— Увесь їх рід такий паскудний.

— Шахрай на шахраї!

— Он йому п'ятьсот злотих, як урок годовий, давалося з ратушу київського з умовою, щоб він собі слугу присяглого платив,—авін платив? Як раз!.. знаменіє дівиці були — кротко ті припомну, а ти пілнє послушай. Ти, каже, і медвеносочна-а, ти і облакоросна-а... Нача дівицю називати сонцем, яко подобно тому з личностію красота світить, га? Нача звати златом і сребломяко румяність з білостію в лиці цвіте. Нача звати каменієм драгим, шанфером і діямантом—яко променистоє лице от крови єя показуєть. Тими і болшими баснями і лжами дівицю яко масло на блуд розтопил, і вона, тими сладкими похлєбстви уловлена будучи, цноту свою стратити произволіла!.. Но не явна лі то лож, яко та дівиця не була ні сонце, ні злато і сребро, ні каменіє шанфірноє, а просто слабоумка: тоєй смачной лжи увірила і во похвалном смаку ув'язла.

Лавники й райці між собою.

—... отоді лише він має йому дати бенедекцію на щасливий в'їзд.

— При так соленнім акті все треба робити processionaliter, а не так,

— Та нехай він буде проклятий, — що ми про нього будемо балакати!

— Агов, москалю! Ти знова тут?

Москаль. Дык штош!

— Та ти ж, було, виїхав, здається?

Москаль. Выѣхал да пріѣхал вновѣ.

— Мабуть, у нас тут краще, га?

Москаль. А вѣстимо дѣло. Здѣся я — «Іоаким мастер», а тамотко «Єкимка Євтифѣев сусальник».

— Ти ще й за Могили, здається, був?

Москаль. А как жа! Работал! Іздѣлал яму листового золота дессь тыщ листоф да двѣ иконы обложил басмою.

— Мабуть-таки добре тобі митрополит заплатив.

Москаль. Бога гнѣвить не стану. Дал на семь рублев ортов, да однорядку сукно англинское, да ферези изуфряные.

— Глянь, глянь — купці сунуть! Купці.

— Купці молодці!

— Купецтво наше поперло.

Купці між собою.

як будь. Стріча — то має бути стріча...

— А народу багатенько.

— Се, мабуть, уже кілька сот літ Київ не бачив такої великої урочистости.

— Мабуть, як Володимира Святого зустрічали, — та оце Хмельницького.

— А як дадуть знак на Софійськім, та як почнуть в усіх церквах дзвонити!

— А тут із замку гармати!

— А міська міліція з рушниць!

— А сурми!

— А бубни!

— А барабани! Охо-хо-хо!..

Лавники пройшли.

Полячок-шляхтич, під напитком. Ого! Ви мене ще не знаєте! Що мені король! Я сам король! Я можу те, чого й король не може. От мені вільно в королівських лісах та кнеях полювати, а от король уже в моїх того робити не може.

Сміються.

— Ну що, пізнав, як з Москвою торгувати, хе-хе?..

— Пізнав, бодай і не пізнавати.

— Ото колись князь їхній, Одоєвський Микита Іванович, стоячи під Білим-Городом обозом, оповістив через трубача, щоби ми, не боячися нікого, з товарами до війська їхнього приїздили. Ну, ми й повірили здуру, поїхали. Хто з горілкою, хто з тютюном, хто з медом, з килимами, коцами, сап'янцями турецькими—хто з чим. Тисяч на десяток повезли товарів усяких. А Одоєвський, не допустивши нас до Білгорода, оточив москалями, бочки з горілкою й напитками порозбивав, тютюн порозхапав і всі геть товари побрав.

— І так і пропало?

— А що ж ти йому зробиш? Писав пан хорунжий до воєводи Новогородського до Бутурліна, та так, як би й не писав.

Пройшли.

— А ти чув, що сам митрополита Хмельницького зустрічати буде?

— А певно що не може, бо в пана жодних нема.

Шляхтич. Що? Як? Хто сміє на мене так говорити? На шаблі його! Розсікти!

— Не лякай пан: кров з пива не бурлива.

Шляхтич. Трам! Трам! Трам-та-дара!.. трам-та-дара! Пішов.

— От бач: уся ляшня повтікала, а сей і не боїться.

— Та чого йому боятися? Його ніхто не займе...

— А чудноватий він, справді. Ото якось жінка родила йому близнята, хлопчика й дівчинку, але вони обойко зараз же й померли. От він тоді став над ними й каже: «Оце так, як у граматиці: рід мужеський, рід женський і ніякий».

Сміх.

— Кравецький цех! Кравці!..

— Кравці йдуть!.. Дивись, як попписалися! Молодці!

Кравці між собою.

— Ох, і диковина ж була!.. В ратуші радних

— Що — митрополита? Патріярха!..

— Та ну?

— Їй-бо правда. Сам чув.

— А який патріярха?

— А біс його знає який. Казали тільки, що патріярха.

Дідо к. Е, Хмельницького ще й не так треба зустрічати. Золотим піском перед ним треба дорогу всипати, среброглави під коня підстилати.

— Розступіться! Розступіться! Отці колеґіяти Богоявленського брацтва!..

Братчики поміж собою.

— Давно вже, ох і давно брацтво наше жодної переґринації не робило.

— Грошей нема. А без грошей як ти його зробиш?

— А добре було б піти. Хоч би до Почаїва, наприклад.

— То далеко. Треба ближче куди.

— Гроші... Гроші, я думаю, знайшли би ся. Як би з амвону оголосити, то не тільки би братчики, а й різної кондиції люди захотіли би йти й гроші б дали.

самих вісімнадцять душ та панів присяжних дев'ятеро, а що вже народу наперло, — так і казати нічого.

— І він ото лізе під стіл і гавкає?

— А як же! Така постанова—відгавкати свою брехню, як пес.

— Ох, ти ж боже мій... Та я б від одного сорому вмер!

— Але ж бо на тім не кінець. Бо велено, аби не тільки в місті й по передмістях не мешкав, але пріч і з воєводства аби пішов. І в тім цеклярів шестеро випровадили під руки його аж до Шевської хвіртки.

Пройшли.

Старенький. Оце таки привів господь — хоч на старість літ поживемо не в неволі. Думка була — пропадати вже доведеться, а от...

— А це все Хмельницький! Як же ж його не зустрічати?

— Чого там Хмельницький? Як би нарід не взявся — чортового батька Хмельницький би що доказав.

— А цікаво! Processionaliter, співаючи, з реліквіями, з великим конкурсом людей довкола.

Пішли.

— Бабо! А ти чого приперлася?

— Дивись, — і бабу принесло!

— Та тебе ж роздушать тут, як жабу.

Б а б а. Не роздушать, не бійся. Я де багато людей — не лізтиму.

— А що як баба? І бабі кортить. І в баби душа не з лопуцька, — того хоче, чого й людська, га-га-га!

Б а б а. Чого іржеш? Ти мені лучче скажи, чи направду ляхи замирили, чи то тільки так говорять люди?

— Замирили, бабусю, замирили.

Б а б а. Ох, і слава ж тобі, господи...

— Малярський цех. Малярі...

— Тай багато ж їх як!

Малярі між собою.

— У Кракові так постановлено: хочеш на майстерштука вивчитися — працюй два літа, але в одного хазяїна. Скінчив науку — по-

— Так то так, але й без голови теж і нарід нічого не вдіє.

— Панове шевці йдуть!..

— Шевський цех!

— Дивись, яке собі годло пописали! От тобі й шевці...

Шевці поміж собою.

— Еге, у Львові... Хіба там так? Ого! Там якось пахолки пана воєводи зобачили раз на вулиці одного шевчика в сап'янових чоботях, піймали його й набили порядно.

— Завіщо?

— Як завіщо? То ж правом заборонено — ходити не шляхтичеві в сап'янцях. Так... А ми як довідалися про те, думаємо — гаразд!.. Та як угляділи раз земянина в чорних бутах на вулиці — давай його товкти.

— Та завіщо ж?

— Уп'ять завіщо! А щоб у сап'янцях ходив, ха-ха-ха!..

Регочуть. Подобалося.

— Хо-хо! Оце би й нам тут якого шляхтюка попасти на вулиці та напарити добре!

кажи, що вмієш: напиши панну марію з Дитенятком, а друге—Розпяття, а третє—св. Юрія на коні.

— Та й у нас так само. Тільки не просто образ божої матери, а по дорозі до Египту.

— У нас іще так, що маєш те здати за кварталом одним під виною талярів дванадцяти.

— А ще й так у них: коли не маєш права міського чи цехового, жоден майстер не сміє штук-верк тобі дати під виною віярдунку[1].

— Говориш про Краків, а не знаєш. Та там же після учення посилають іще на два роки в чужі краї, аби міг бути ліпшим, біглішим у реместві своїм. А перевандрувавши, до старшого майстра на рік, та аж як оцей рік переробив, тоді лише маєш штук-верк жадати, не раніше.

— А вступ у них який?

— Чотири таляри та свічок чотири в ставники до церкви.

— Як що хочеш парити, то пар скоріше, бо незабаром не буде ні одного в Київі.

Пішли.

— Стельмахи!

— Не бачиш? Стельмахи йдуть!

— Панове стельмахи!

Стельмахи між собою.

— У нас постановлено, що жоден майстер не має більше на один раз учнів учити або виховувати — тільки двох.

— Це правильно: котрий би кольвек хлопець учився, а не вивчився — такому хлопцеві нема місця в цеху.

— А як товариш, буває, не в цехового майстра робив?

— Такий товариш, як по правді, мусить бути караний виною.

— Коли ти учень, то женитись не маєш права, аби тим не висвобожувався від майстра. Скінчив науку—прошу.

— Я би навіть так сказав: хочеш бути майстром—мусиш мати вар-

[1] Віярдунок або квартник—монета.

— Це ще нічого, це ще по божому.

— Еге! Але як проба твоя не вийшла, так вечерю давай, на яку спроможен, і двадцять талярів!

— Ух ти ж лихо. Та куди ж стільки?

— Половина йде на костьол, а половина на гармату баштову[1]. Але й на тім не кінець. Як що такий недошлий товариш буде й далі партаниною бавитися або майстрам перешкоди чинити чи в місті самім, чи в околиці, чи по манастирях, чи по дворах,—такий має бути караний ще на 20 талярів, а окрім того—все, що майстри йому звелять, одправити повинен.

— О, у них там суворо!..

— А ти думав як? У нашому ділі інакше бути не може.

— Наше ремество таке, що кожний учень має бути з ложа чистого уродженний—інакше ні! стат свій і жінку руковану щоб не заглядав у чужим жінкам під спідниці та не паскудив цеху.

— Його майстер умер, а він зразу ж хотів від удови одстати. Ні, брат!.. Літа свої повинен скінчити, аби й убогі вдови утримання й живність мати могли.

— Партачів треба нищити! Тільки цеховий має право робити, а більше ніхто!

— Ох, як і сердито! Це мабуть тільки у вашім у цеху так?

— Чому? В усякім ремеслі перешкодникові не має бути вільно робити. Ні в місті, чи де б там він не перебував, або звідкіля б він не приїхав, коли він до цеху вписаний не єсть. Так всюда!

Пішли.

— Гей! Шклярі!

— От так шклярі!..

— Цех шклярський.

— Дивись, товстий який!.

[1] На гармату баштову або на зброю—се тому, що кожен цех мав свою башту на мурах міста й мусів на ній мати як гармату, так і іншу зброю.

— Трудно, трудно там вивчитися... Ну, і полекші які єсть?

— А чому ж?.. От, скажім, сини майстрів можуть тільки одну штуку робити, власне—Розпяття.

— І більш нічого?

— Чому? Ще вечерю має справити та вступного 10 талярів дати.

— І товариш, що удову малярську взяв, також може одну штуку робити, теж Розпяття.

— А вечеря?

— І вечерю має справити, а окрім того до скриньки 10 талярів на потреби правні та оборонні.

— А по інших краях не звикли в нашім ремеслі штук робити.

— У яких же це інших краях?

— Та от у німецькій землі.

— А як же ж там?

— А тільки гроші до цеху кладуть. Хочеш до цеху ввійти, то замість штук роблення положи до цеху, скажім, талярів 15 і годі.

— От би й у нас так!

Шклярі між собою.

— Треба постановити раз назавжди, що жоден майстер не має ховати учня менше, як чотири роки. А від науки має взяти гривень чотири.

— І ще треба постановити: котрий кольвек шкляр малює на шклі, а в огні шкла не перепалить, так аби міцно тримало фарбу, то такого карати шістьма грошима на зброю. А три рази проштрафився — панам райцям об'являється.

— Треба постановити, що як сказав просте шкло за венецьке—фунт воску.

— І дірок щоб не смів заліпляти ані хлібом ані воском, тільки лютовати або свіжувати маєш циною чи там оловом, як ся належить.

Пішли.

— О!.. Найвищий цех—злотницький!

— Панове ґольдшляґери!

— Злотники...

Цехові поміж собою.

— Ми таки доб'ємося, що жоден чужоземець з інших панств і королівств

— А на ці ґроші цех зброю міг би купити. А то от у нас і зброї нема.

У другій ґрупі малярів.

— Треба! Треба доконче порядок з тим установити.

— Особливо оті образки, на папері мальовані. Та він же, собака, заб'є ринок тандитою, а ти, майстер, роби що хочеш.

— І я так думаю. Що як привіз хто нецеховий папери мальовані чи таблиці або хусти, то мають право конфіскувати цехмістри.

— Або райці.

— Або райці.

— І ще треба постановити, аби ні теслі ні столярі на перешкоді нам не ставали й не важилися в науці нашій нам в дорогу входити.

Ще одна ґрупа.

— Ні, ти підожди, підожди, дай я тебе спитаю. Скільки літ має хлопець учитися кунштy малярського?

— Шість літ.

— Так. А за науку скільки дати?

— Чотири таляри.

— А як не має?

не буде смів важитися своєї роботи жодної сюди возити й продавати.

— Особливо абшляґу, фейнґольду та цвішґольду, от що!

— І серебра битого, по-моєму...

— А як хто поважиться—екзекуцію чинити й ту роботу, в серебрі чи в золоті, у кого би ті речі не знайшли — забрати!

— І куди їх?

— Та куди ж? Половину до скарбу державного, а половину до скарбниці цехової.

Друга ґрупа.

— Не один був такий, що живучи в пана великого чи у каноніка, не хотів повинности чинити цехової. А такому в жодних річах ніхто не має помагати, і ні один ґольдшляґер най золота й серебра не продасть такому.

— Воно таки сила народу непотрібного, отих невчених ремесничків, по містах наших, особливо по більших, тиняються та другим перебивають.

— Ото ж вони й виламуються з порядку й по-

— Нехай у свого майстра заробить і віддасть.

— усіх перебиває. Гей, панове! Давайте нікуди не йти! Давайте тут стояти — все одно сюди ж прийдуть.

— Давайте, давайте!

— Ідіть, ідіть: де всі, там і ми.

Підіймається суперечка.

Дітвора на заспів: Теслі!.. Теслі!.. Цех теслярський... Теслі, теслі!.. Цех теслярський!..

Теслі поміж собою.

— Та ну його к чортовій матері з такою роботою!.. Як ти майстер, то не смієш челяди або товариша від другого майстра ні сам ні через кого іншого дарами чи там обіцянками переманювати. А він що робив?

— А ви куди дивилися? Чого не кликали до штрафу? Раз-другий би дав віярдунка на зброю — от і помогло би ся.

— Е, він іще не те робив! Хіба може майстер у другого роботу відбирати або в умову його вступати? А він не одному вже так робив.

слушенства як міського, так і цехового.

— А звідти й ошуканства розмаїті.

— Та й податкам державним і міським немала шкода.

— Треба би просити гетьмана, аби нам цеховий наш привілей старий потвердив.

— І накріпко наказав, щоби хто нецеховий — жоден гольдшляґерського не смів і не важився робити ремества. Ні від купців, ні від інших станів люди. Ні інших королівств і панств.

— Так! Нехай перше цех його прийме.

— Іменно! Як хто хоче з ремества нашого в місті осісти, тоді повинен насамперед з нами цех прийняти.

— Дивіться: он малярі не пішли далі — давайте й ми тут становитися. Куди там ще йти!

— Як становитися, то й становитися.

— Чого ви там стали, гей?

— А ти, каплавухий, мовчи там!..

— І знов — чому не скаржилися?

— А що ж скаржитися? Пощо скаржитися? Кому від того прибуток?

— Ратуші ..

— Чого тільки ратуші? Половина ж тільки кари йде на ратуш, але друга половина на зброю цехову—хіба це погано?

— Та стривайте, панове! То не так було діло. Я ж знаю. То Матяшиць узявся за роботу, а докінчити не міг: копався-копався, тикався-тикався, а толку нема. Ну, тоді Хведько й перебрав на себе роботу—хіба не так було?

— Дивись!.. І столярі пруться!..

Хлопці. Столярі йдуть!.. Столярі-і-і!..

— Ходімте на друге місце. А то будуть тут... голову морочити.

— Чого там? Хіба ми їх боїмося чи що? Вони самі по собі, а ми самі по собі.

Столярі між собою.

— Робиш роби, а свята собі не чини по своїй волі. І від роботи без приказу майстра не вставай. А в нас як? Захотів — знявся,

Товпа побачила хор, зразу ожи-влення якесь, сміх.

— О-о-о! Глянь — спудеї сунуть!

— Хор! Хор студентський іде! Хор!..

— От би знати, де вони стануть — до них би поближче.

— Дивись, які мацьопінькі співаченьки. Ой, господи, яке ж воно мале! А вчиться.

— Спудейнятка.

— навчаючо. То поезія й синтаксима.

— Диви-диви, яке мацьопусіньке!

— Матиме що згадувати колись, як виросте. Скаже: „Е, що там ви!.. Я самого Хмельницького бачив! Та ще й співав йому на славу".

— А це вже більші, бач.

— Се риторика.

— А то вже, дивись, і бородаті. Ой, лишечко!.. Уже б женитися, а він учиться.

— То богослови й філософи.

— А напереді ото стоїть хто?

— То їх даскал.

пішов собі на пиво або в лотровство яке вдався. На роботу в свій час не приходить, або приходить сонний — хіба це діло? Давніше хоч карали за це, вохльон [1] брали, а тепер — свобода. А від такого сваволенства майстер до нестатку прийти може.

— Бери й ти вохльон, чому не береш?

—Піди візьми, попробуй!

— Тоді самого тебе вохльоном укарати, чому порядку не тримаєш.

— А-а там...

— Чого ти? То ви не вмієте. От у мене був один такий, що потаємно від мене роботу брав. Помітив я раз, помітив два, а потім — стривай, брацішку! Узяв та й забрав ту потаємну роботу. Він туди-сюди, а скаржитися — ніяк. З того часу — годі! Як припечатав!..

У другій групі.

— Що ж... Прийшов чоловік, як чоловік. Дав я йому спробунок—уміє, ну я його й узяв. А що ж ви-

— Знаєш ти багато — „даскал!“ То їхній протопсалт.

— Ей ви, хвилозопи! Аз—били мене раз. Буки—набрався муки. Віди — набрався біди.

— Чекай, ти не вмієш. Ось підожди, я з хвилозопами побалакаю. Я сам хвилозоп. Чуєш, ти!.. Азубки-глаголя—повісили Василя. І драбинку несуть й за калиточку трясуть, он як!..

Сміх, але баба якась обурюється.

— Іди, іди, п'янюго! Тут про божественне навука, а він верзе чорти батька зна-що.

— Хвилозопи, хвилозопи, а кобили в хомут не вміє запрягти!

— З хору басило. Іди своєю дорогою. А то як дам хвилозопа, то й зуби визбираєш.

У хорі своє життя.

— Гей!.. Чуєте?.. Богословія й філософія — тримайся купи!

— Sodalis majoris congregationis!..

[1] Німецьке Wochlohn—тижневий заробіток.

йшло? Він там у себе чи задовжився, чи своїх літ науки не виплатив, чи щось там неуцтиво справувався,—тільки візьми тай прийди лист за ним. Ну, сказать правду, я його пожалів, лист той затаїв. А про те довідався хтось, притягли мене до магістрату — і довелося два фунти воску давати за кару.

— От і пожалів!..

Хлопчаки. Збройники!.. Збройники! Збройники! Збройники!..

Іде цех збройників.

— Все одно. Коли ти не маєш права міського або цеху — невільно тобі продавати в місті, хіба в ярмарку, бо тоді кожному вільно єсть.

— Я не про те, я не про те... Я кажу тільки, що чи ти майстер чи ти товариш, а задавати кому слова неуцтиві, котрими би міг образити почтивість і ремество своє, тобі не вільно. Правильно я говорю?

— Правильно!

— Sodalis minoris congregationis!..

— Magistri sodalium!..

— Superintendenti!..

— Yisitatores!

— Seniores!..

— Directores!..

— Censores!..

— А чому калефакторів немає в процесії?

Сміх [1].

— Де поділись наші ієрокирики?

— А ректор? Отець ректор?

— Ректора не буде з нами. Буде самий отець префект.

— Оле прелести!..

— Дивись, — сама ремесницька братія!

— Seniores mechanicorum!..

— Іще сунуть! Диви, напереді який Купер'ян, цехмейстер над соломою!.. Ха-ха! .

І якась ґрупа вже затягає.

Зібралися ми
А всі тутечки,
Не простії люди,
Все ремеснички:
То писарі, то малярі,

[1] Бо калефактори (від caleo — гарячу й facio—роблю), то були екзекутори, що пороли різками.

— А чому ж мене облаяно?

— А чому ти мовчав? Заручив би осідлими людьми, що хочеш йому довести свідками з того місця, де він такі речі мав говорити, об'явив би райцям, от і мав би право. Бо то таки справді: жодному почтивість ніяк не має бути уйнятою.

— повчаючо. Кожен з нас має бути обичайний, особливо на сходках цехових. І ніхто не сміє задавати кому яких слів неуцтивих. А особливо протівку старшим має ся уцтиво кожен справувати.

— Ви других учите, а ви б свого зятя повчили, що він до цеху зі зброєю прийшов.

— То діло інше...

— Ні, не інше, а те саме.

— То нікому було на нього кару накласти, щоб таку як слід.

— Там і кара невелика — грош.

— А все — кара.

Хлопчаки. Друкарі, друкарі йдуть!.. Друкарі-і-і-і!..

То ковалі, то слюсарі,
То музики, то дзвонарі,
То шевчики, то крамарі,
Виновари й пивовари.
Купер'ян-цехмейстер
Над соломою!..
Ой, дай же нам, господи,
Що ми зібрались,
Що ми собі трішечки
Понапивались...

— А що то за цех іде?

— А тобі повилазило? То ж броварники, броварський цех.

— Хо-ороший цех!

Броварники між собою.

— Вони всі отакі на тім кутку. Скільки разів не обсилав старший майстер, з розказу радецького навіть, а з них ніхто й разу не ставав. І до цеху в цехових справах не стають, і ото як Баєвського ховали, і на службу божу задушну — ну нікуди ж, нікуди не йдуть, хоч ти що хоч з ними роби.

— Нема кому їх припечатати.

— Магістрат за тим має дивитися.

— При чому тут магістрат? То наша справа, ми самі й дивитися мусимо.

Серед спудеїв.

— Ба, які чистенькі!

— А тебе завидки беруть?

— Робота чиста.

Друкарі між собою.

— Та він і не був друкар з фаху. Просто людина, обдарена де-якими здольностями до всяких робіт механічних.

— По-моєму він скоріше ґафтяр був, вишивач єдвабом чи на єдвабі.

Друга ґрупа.

— Ґеометрію би видати — от! Велика єсть тої науки потреба в нашій суспільності.

— А я, коли хоч, серед наших людей мірника ще й не бачив.

— Бо нема ґеометрії. Польська ґеометрія єсть — і мірники у них єсть.

— Краще би „Перспективу“ видати, бо тої так зовсім нема; ні по-польському ні по-нашому.

— О, дивись, дивись — малярі йдуть!

— Де? Де?

— А ондечки бачиш?

— А-а-а... Панове каменярі!

— Штейнмеци...

— Шницери, ха-ха!

— Lapicides, хо-хо-хо!..

Мулярі між собою.

— Ми йому будинок трьома аж скарпами умоцнили, а він, сякий-такий, і не заплатив.

— Ми, цехові люди, всякі спірки й неснаски самі між собою повинні годити, щоб нікуди сміття не виносити.

— Що ж ви їм там робили?

— А що ж... Лавки радецькі робили. Оті форми в костьолі. Сам старший робив.

— Ні, на пласкорізбі він таки добре розуміється. І з каменя і з дерева. Це вже нема що говорити. Скільки він тих круцифіксів попонароблював, сальваторів! Та чого хоч, чого хоч!..

Здалека починається гомін — там товпи кричать і когось вітають. Мов вогонь по плоті, перебігає той гомін по живих стінах і близиться, близиться. Ті, що на сцені, хвилюються. Гомін росте. Появляється голова процесії. Дириґенти обох

хорів аж не в собі. А гомін росте. Крики радости. Вдарили київські дзвони. Десь, не дуже далеко, бухнули гармати, затріскотіли рушниці і—гримнув хор.

1 хор Гойния слави од нас єсть достоїн,
Ділний на землі і на морі воїн,
Войск Запорозьких Богдан урожоний—
Незвитяжоний.

Другий хор впадає в останній тон.

2 хор Ойчизну над вся паче возлюбивий
І її ради ні во что вмінивий
Розкош, багацтва, користі, інтрати
І всі привати.

1 хор перший мотив. Ділностей предків мензний
подражатель,
Древніх лицарів слави соблюдатель,
Готов стратити живот за ойчизну—
Не пойсть в коризну.

2 хор перший мотив. Многолічбними цноти
украшенний,
Божія к тому духа ісполненний,
Мдлость обернути нашу хочеш в сладость,
Смуток на радость.

1 хор другий мотив. Не ледаяких рад бил предложитель,
Яко ойчизну от враг свободити,—
А по тих радах менства доказовал,
Прожнє не фрасовал.

2 хор другий мотив. Громиш поляків в великих
оршаках,
Разиш їх в полю і на всяких шляхах,
Свише бо тобі поміч прибиваєть
І укріпляєть.

1 хор другий мотив. Людіє зріте—се віктор явися,
Звитяжству котрого весь мир удивися.
Студ пребиваєть, печаль із ляхами—
Радость із нами.

2 хор другий мотив. О, кто тя лѣпо восхвалить,
Богдане,
Зацний рицежу, великий гетьмане!
Благочестивой вѣри ревнителю
Охранителю!

Обидва хори.

Ми тя не можем только восхвалити,
Колько заслужен, і достойно пѣти,—
Развѣ, гетьмане, будеш почтен в небѣ,
Како єсть требѣ[1].

Під час співу йдуть процесії, духовенство, а потім, у момент найвищої екстази, серед оглушуючих криків, за якими вже не чути й хорів, виїздить на сцену Хмельницький на чудовому білому коні. Над ним хорунжий тримає корогву; їде старшина в златоглавах та среброглавах, полковники, осавули, обозні, хорунжі й рядове козацтво.
З послідним звуком хору,—останній вибух, останній удар дзвону, і нараз усе стихло.

Ґізель виступає зі сувертком. Що то за фірмамент? і що то за звізди ясніють? Чи то синьо-блідий Сатурн, чи злото-срібний Йовіуш, огнистий Марс може, або блискучий Меркуріуш, чи золотавоясна Венера? Ні, панове!.. То не фірмамент, то поле гербовне Абданка, і на нім ясніють звізди над літерами, присвічуючи церкві божій і Україні... О, зацний Богдане, лицарю незрівняний! Ач кольвек достоїн ділатель мзди своєя, і труждающемуся подобаєть от плода вкусити,—тако достоїн єси й ти, пане гетьмане пресвітлий, великої похвали й залецення, і дяки нашої,

[1] Як і завжди в укр. мов ѣ вимовляється, як і.

і пошани від лиця всього мира християнського. То не раб, не свободь, не духовний, не людин, не благороден, не простець, не любомудр, не невежа іно тя хвалить,—то всі ми, єдині во Христі Ісусі й спільній нашій Матері Ойчизні, чоло клонимо перед тобою. І за що ж мали би похвалити тебе насамперед нищі вуста мої? Чи за, котрою не рівняється ніхто з тобою—відвагу? Чи за цноту твою й справедливість? О, котрі ж то так жичливі принесли нам тя віки? Наш човен ойчистий без стерна, без весла вже гнала самопас сліпа хвиля океанська, і вже може недалеко був час вічної погибелі, — як от нараз ти сонцем до нас завітав. О, нарешті фортуна поглянула на криві свої шалі й послала нам тебе! Тебе, о гетьмане!.. Персеюш перед літами, громлячи оршак Нептунів, Ґорґони кудлатої взяв на себе машкару,а ти—лиш самою своєю відвагою поразив врага й свободив Україну! О, возлюблений сине істинний, восточного воспитанія млеком напоєний, неувядаємим ціломудрія цвітом сіонськія церкви украшений, неіскусозлобний, непорочної отрасли чадо любовожделенное, пане гетьмане Зиновію-Богдане!... Благость і милость, і мир от вседержителя бога да будеть з тобою во вся дні віка!..

Вибухи, хори, крики.

Хмельницький слухає, сильно зворушений; хоче щось сказати, але виступає малесеньке дівчатко.

Которії прийшли Хмельницького аби піймали—
Но самі в неволю попали.
Поїхали бучно до Криму з ридвани
З совітниками польські гетьмани—
А вози скарбнії козакам зостали,
Аби свої достатки трохи полатали.
Хотіли ляхи з козаків славу мати,—
Аж бог тому дав, хто ся вміє смиряти:
Той возніс нині смиренних руснаків,
А гордих із престоли низложив поляків.

Хмельницький, зворушений до краю, бере дівчатко собі на сідло й кілька разів цілує. Якийсь міщанин виривається з гурту й кидається під ноги коневі.

Міщанин. Пане гетьмане!.. Світлий та ясний, як сонце!.. Вислухай не вчену, не цвітисту, не всякими оздобами прикрашену, а ту, що з грудей рветься, мову! Те, що я говорю тобі от звідси, з праху, з колін — те кричить тобі Земля вся наша, сотні тисяч, мільйони братів моїх! Та ти ж нас людьми зробив, пане гетьмане!.. Та ти ж нас, рабів нікчемних, під камінь загнаних невільників, на світло вивів, до сонця, до свободи! Ти нові шляхи перед нами розкриваєш. Розгорнув перед народом усю дорогу будучу, мов килим оздобний. О, гетьмане!. Мої груди не вміщають, мої вуста кривавляться від напруги, бо не годні вимовити всього, що хотів би я сказати тобі від імени всіх нас, простих людей!.. Гетьмане!.. Гетьмане!.. Поклон тобі від усього Українського Народу. Кланяється в землю.

Закричала товпа, полетіли шапки вгору, хор викрикнув перше слово кантати, але Хмельницький повів рукою — і все затихло

Хмельницький. Я... не можу... не знаю... Я... що я скажу?.. Чим виявлю?.. Слів у мене нема... Хто я?.. Малий сотник чигиринський, що вставав (сором сказати) за свою кривду особисту. Я ж не знав, що моя кривда — то одна крапля кривд народніх, і що разом зі мною підійметься й нарід покривджений увесь. І коли я приїхав серед ночи на Запоріжжя — зі мною було триста душ... Триста... перших... І думав я: зробимо, що зможемо, й умремо. Але випростується марні рахунки людські перед несподіваним рахунком божим. Із трьох сот — стало три тисячі, з трьох тисяч — тридцять тисяч, з тридцяти тисяч — триста тисяч!.. З землі, з води, з боліт, з очеретів,

з гір, з долин — посипалися козаки, як звізди. Рухнулася й повстала вся Україна, і мені, малому чоловікові, веліла стати наперед. І от я став, виконав волю народу. Але чи зробився я, особисто я, від того іншим? Ні! Я зостався й маю себе за те, чим я був і єсьм. Але гордий я і думний з того, що мені, мені повірила Україна синів своїх, що то я веду їх до бою! І всю цю шанобу, і честь і похвали, і промови приймає не Зиновій Хмельницький, а — гетьман України. Вільними голосами вільних синів вільного краю обраний на добро й щастя й славу вічну Єдиної Матери нашої. Підіймає шапку! І коли цей день, ця урочистість, ці співи й промови, і пишнота й блиск мають щось збудити в ваших душах, о браття мої, то най збудять те, що мали ми, оті триста, що першими виривалися на велике поле битви народів — бажання чесно вмерти за добро й щастя і славу вічну Єдиної Матери нашої України!

Все тоне в шалених криках товпи, вибухи гармат і рушниць, дзвонення й хор.

Завіса

ТРЕТЯ ЧАСТИНА
ТЕТРАЛОГІЇ

БЕРЕСТЕЧКО

НА 3 ДІЇ

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА 1

З'їзд старшини козацької

Великий покій у суботівськім домі Хмельницького. Посередині великий стіл, кругом крісла й лавки для засідання.

Пан Юзеф стоїть на стільчику й накручує дзиґарок.

Ubogi ja Bernardyn,
Nie mam nic swojego.
Ieno trzepki na nogach
Z drzewna lipowego [1].

А то, пся крев, тен дзиґарек — знуф біє тшинасьці!..

I paciorki kokowe
U pasa ja noszę,
A za ładne dzieweczki
Pana boga proszę [2].

До сто тисьонц дьяблуф з такімі дзиґаркамі!

A murawa, murawa,
Na murawie kosciół—
Prosiła mnie Kasieneczka
Abym za nią pościł [3].

---

[1] Я — тільки убогий бернардин (чернець ордену бернардинів), нема в мене нічого свого, — тільки на ногах черевики з липового дерева.

[2] Та ще кокосові чотки ношу коло пояса, і молюсь пану богу за гарних дівчаток.

[3] Мурава, мурава — на мураві костьол. Просила мене Кася, аби я за неї постив.

Нєх ідзє, як сам хце. То сє хетьманські пала назива!

A ja-m pościł niedzielę,
Pościłem soboty,
Żeby była panieneczka
Żgodna do... roboty [1].

Проходить пані гетьманова; пан Юзеф скакує зі стільця, обіймає її й цілує кілька разів.

Гетьманова ніби одбивається. Але ти збожеволів?.. Та тут же всюда люди!.. Боже мій, що сей божевільний зі мною робить!.. Але відчепися ж бога ради!.. У мене й так душа не на місці.

Пан Юзеф. Скоро кінець! Скоро кінець, кінець, кінець!.. Ти знаєш, що за нарада збирається сьогодні у гетьмана?

Гетьманова. Ну?

Пан Юзеф. Похід!

Гетьманова. Знов?

Пан Юзеф. Війна! Отже гетьман їде з дому.

Гетьманова. Бодай би вже не вертав!..

Пан Юзеф. Нехай собі вертає, але ми не вернемо Уже бочка золота в надійнім місці. Лише старий з двору, ми за бочівочку—і гайда!

Гетьманова. Ох!.. страшно... А куди ж ми поїдемо?

Пан Юзеф. Куди? Хо-хо!.. З таким додатком можна їхати куди завгодно. Хочеш—до Варшави, хочеш—до Парижу, хочеш—до Риму. Куди хочеш! Але ж бо й заживем! Обіймає. Слухай-но! А яку я Вангелію руску написав—так зі сміху вмерти можна.

Пані гетьманова. Ти все вигадаєш щось...

Пан Юзеф. Чекай, я тобі прочитаю. Читає церковним заголосом: «Книги родения і плодения святих і свя-

---

[1] А я постив і неділі і суботи, — аби тільки панночка була згодна... для роботи.

тиць благовірних руських, коли ся плодили на пусти нях. Да вродили Бориса, а Борис Дениса, Денис Микиту, Микита Кузьму, Кузьма Хведора... А Хведір зродив Лазора, а Лазор Івана, Іван Трихвана, Трихван Прохана, Прохан-пак зродив Хима, а Хим Клима, Клим Максима, Максим Гарасима, Гарасим Матвія, а Матвій Злодія, а Злодій Савку, а Савка Прожную стравку. То було перед кобиловоденієм до Бабілону-у!.. А по кобиловоденію до Бабілону зродив Кміта Куца, а Куц Муца, Муц Луца, Луц Гриця, а Гриць — млинара Костя, брата свого рідного!.. (се того, що на Тясмині)... Хмельницька заходячись від реготу, киває головою, що, мовляв, розумію, розумію. А млинар зродив Василя, а Василь Хому, що вкрав підсвинка та заніс додому! Се знова натяки на місцеві події домашні). А Хома зродив Демка, а Демко Сенька, а Сенько Хведька, а Хведько жону свою Фенну!.. А Фенна Настусю, а Настуся Маґдусю, Маґдуся Мандзю, Мандзя вродила Красулю, Красуля Маньку, Манька Параньку, Паранька Маланьку, Маланька вродила Вільгу, Вільга Бризулю, Бризуля Притулю, Притуля Тачу, Тача Клячу, а Кляча — Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького! Ото єсть Вангелія красная руськая, о которой письмо руськоє брешет!

Захопився, і в захваті не помітили обоє, що ввійшла Катерина. Слова застрягли в пана Юзефа в роті, він прожогом кидається до годинника; гетьманова ніби оправляє стіл. Катерина з призирством поглядає то на одне то на друге.

Пан Юзеф. А пся креф!.. Знуф біє тшинасьці! Накручує. Вє, пані Катажина — цьонґлє біє і біє тшинасьці!..

Гетьманова спішно уходить, стараючися удавати зневагу.

Катерина дивиться на пана Юзефа; той крутиться, мов на сковороді, та все ніби лагодить годинник. Пане Юзефе!

Пан Юзеф. До услуґ ласкавей пані.

Катерина. Прошу підійти ближче.

Пан Юзеф скакує, оправляється. Єстем на роскази пані.

Катерина. Я знаю все.

Пан Юзеф. Що все?.. Що все?.. Я пані не розумію... я не знаю, про що пані говорить... Може то на мене наклеп який... може...

Катерина. Годі! Мені жаль було татка, жаль його душевного спокою, тому я покривала досі ваш злочин. Пан же розуміє, що варт було мені сказати одно слово—і пана повісили б, як пса.

Пан Юзеф. Але я... пані... тут помилка... я...

Катерина. Годі, кажу! Вислухайте мене добре й запам'ятайте. Татко вибираються в похід, і я не хочу їх тривожити на виїзднім. Але як тільки татко виїде за ворота,—пан кидає нашу хату. Пан мене розуміє?

Пан Юзеф. Я розумію... розумію... але де я дінуся?...

Катерина. То не моя справа. Аби тільки де далеко. Бо я хочу, аби татко ніколи не дізнався о своїй ганьбі. Нехай се пропаде, як дим з комина.

Пан Юзеф. Але я все ж кажу—де я дінуся? Чим я буду жити?

Катерина. Ого!.. Пан ще хоче, аби ми йому заплатили за власний сором? Я ще такого нахабства не бачила! Татко визволив пана від видимої смерти, узяв до себе, дав притулок, повне утримання, гроші. За це все пан відвдячився найпідлішим способом та ще хоче, аби йому заплатили за наш сором! Добре! Я заплачу, але перше напишу о тім усім Тимофієві.

Пан Юзеф. Ой!.. Що пані каже!.. Ой!.. Я зараз же, зараз виїду—тільки ради бога... Ради бога нехай пані не говорить нічого панові Тимофієві. Дайте мені тільки зібратися... Ой!.. Пішов, узявши голову в руки. O, mea culpa, mea culpa!..

Катерина. Пас-скуда!.. Бідний таточку!.. Борешся зі світом цілим, дужаєш поляка в полі, кримця в Орді, волоха в Ясах, а своєї біди може й не подужав би... Проклята ляшка!.. Чарами якимись овіяла татка.. Ну та чекай!.. Полетиш і ти за своїм коханцем із дому! Пішла.

Хмельницький і Виговський виходять. Се не той уже Хмельницький, що мав за собою дві побіди, а впереді — радісні перспективи. Глибокі думи поорали чоло. Неустанна внутрішня боротьба, мов лихий червак, виїла сік м'язів і сірі плями кинула на лице. Ще дужий організм, ще без кінця в нім сили, — але й боротьба надлюдська.

Хмельницький; рухи бистрі, річ уривчаста. Все готово?

Виговський. Все.

Хмельницький. Папери положені в тім порядку, як я казав?

Виговський. Так. Діяріуш соймовий окремо.

Хмельницький. Діярій поклади зараз тут— нехай роздивляються, а ті папери принесемо з собою.

Виговський хитнув головою. Трудно на цей раз буде панові гетьманові.

Хмельницький. Чому? Так само, як і раніше.

Виговський. Ну, не зовсім. Гладкий коло себе єднає незадоволених.

Хмельницький. Гладкий?.. Наморщив брови. Гладкий?.. Ах, Гладкий!.. Ну, та добре.

Виговський. Куди ж пан гетьман?

Хмельницький. Ходім. Треба дати панам полковникам виговоритися самим. Обертаючися, на ходу. Клич же їх на раду.

Виговський кладе журнал соймовий на стіл; папку з паперами тримає в руках Папери велів покласти в певнім порядку. Невже думає повести розмову, як по нотах заграти? Здвигнув плечима; пішов.

Згодом чути голоси за сценою; один по одному починають входити полковники й військова старшина.

Петро Ґловацький. Що ж Крим... Крим, як і кожний, веде свою політику. Йому однаково недобре— чи ми будемо сильні чи ляхи. Завжди треба помагати слабшому. Під Пилявою ми були слабші,— він нам поміг. Під Зборовом ляхи були слабші — він їм поміг. Таке вже діло.

Мартин Небаба, полковник чернигівський. А все ж головна ціль у нього — Москва. Вернути Казань і Астрахань — от одвічна задача Криму.

Василь Золотаренко. Верне, чортового батька!

Іван Золотаренко. Чого? А може коли й верне. Оце ж недурно сидів Мустафа-ага у Варшаві стільки часу та доказував, що Польща без війни з Москвою не остоїться.

Данило Нечай, полковник брацлавський. Ха-ха! Круто ляхам!.. Зійдуться з татарами — стане Москва й Швеція проти них; зійдуться з Москвою — татари підуть на них.

Григорій Лесницький. А все ж, бач, пуцтили кримських послів до Швеції.

Григорій Гуляницький. Значить, так треба було.

Гр. Лесницький. Ні, це значить, що думають щось на Москву.

Гр. Гуляницький. Ні чорта вони не думають. Замирювати зі Швецією

Матвій Гладкий, полковник миргородський. Ні! Се не політика, а чортзна-що! Гетьман, видимо, попав під впливи Кисіля та Бжозовського й робить те, що вони йому скажуть.

Федір Вешняк, полковник чигиринський. Ну, се щось на гетьмана не похоже.

Матвій Гладкий. Ні, таки похоже! А пощо дозволив маґнацьким урядникам приїздити на Україну та відбирати на панів своїх маєтки й навіть підданих карати? А пощо прийняв депутацію отих „благочестивих“ із Мико-

нема їм рощоту, а просто задержати послів було ніяк—ну й послали. Дали ж своїх шпигів двох, ніби „толмачів“,—ну, і що ж тобі ще?

Іван Богун, полковник кальницький. Вони певні, що то ми нарядили послів до Стокгольму.

Михайло Зеленський; його привіз із собою Нечай. Не знаю, чи правда, а я чув, що Мустафа-бег поїхав просто на розвідки, аби дізнатися, як думає Швеція: чи проти Москви чи проти Польщі.

Яків Ворончeнко, полковник черкаський. Видно, видно, по всьому видно, що ляхи хотять втягнути нас у війну з Москвою. Але чортового батька їм се вдасться.

Данило Виговський. Ляхи просто, я думаю, перелякалися союзу Криму зі Швецією.

Заблоцький; приїхав замість Савича, полковника канівського. Авжеж що перелякалися. Я думаю, що й сойм свій вони скликали лою Кисілем на чолі, із тим самим Кисілем, що три місяці тому маршалкував на сеймику чернігівським, готовлячи силу на нас?

Осип Глух, полковник уманський. Хіба маршалкував?

М. Гладкий. А як же! Хіба ми не читали книг ґродських, не знаємо?

Михайло Громика, полковник білоцерківський. Правда, правда—маршалкував. І постановлено було, під його приводом — „аби до кінця освідчити любов свою до ойчизни, не абсентувати, але всім разом ставати на услуги Речи Посполитої sub fide, honore et constinentia[1].

Осип Глух. Коли ж це було?

Мих. Громика. Та на вибори на депутатські як з'їхалися у Житомирі.

Матвій Гладкий. А гетьман позволяє таким вертати до маєтків. Та не тільки позволяє, а дає ще козаків у провід.

Федір Лобода, полковник переяславський. Угу...

[1] Під вірою, честю й совістю.

не тільки ради нас, а й через отой переляк.

Лукіян Мозира, полковник корсунський. У Богдана, мабуть, є відомості про сойм. Цікаво би знати, що там голубчики ляхи понабалакали.

Павло Тетеря. А ондечки лежить список усіх протоколів варшавського сойму. Читай, пан, коли хочеш,—ми вже на пам'ять його знаємо.

Мозира. Оце список? От молодець Богдан! Там такі секрети, що панове сенатори самі від себе ховаються, щоб ніхто й не довідався, щоб ніхто й не знав, — а в Суботові вже лежить повний список! Ні, таки молодець у нас гетьман, їй-богу. Гей, панове товариство! Діяріуш соймовий польський!..

Голоси. Та ну? Що ти кажеш? Цікаво, цікаво, що там ляхи на нашу голову понарішали.

Збираються „провінціяли", читають, іноді чути окремі вигуки, сміх.

— Ого-го! Тридцять шість тисяч війська з Ко-

Се воно тріщки не той... не годиться.

М. Гладкий. А універсал, універсал який випустив! Селянам приказував, „аби руській шляхті й ляхам, що в нашім краю знаходяться, жодної кривди чинити не важилися". Панам, самим панам дозволив на горло карати мужиків, які проти повороту панів повставали! Се вже остання річ! Для чого ж ми тоді повставали? Для чого ж всю оцю кашу заварили? Що скаже тепер селянство про нас?

Ґловацький. Я згоден з паном полковником. Ну, на що воно похоже? Вишневецький послів присилає, Конецпольський, Потоцький — найлютіші вороги! І гетьман усім їм дає листи, дозволяє їх урядникам приїздити до маєтностей, вибирати доходи.

Тимофій Носач. І Потоцький прислав листа??

Ґловацький. Прислав, я сам бачив! Мені Крехо-вецький давав читати.

Носач. Що ж він там писав?

рони та п'ятнадцять тисяч з Литви!

— І посполите рушення до того!..

— Одні віці йдуть за двоє — ба як панам полякам спішно!

— То ж вони зимою ще, бач, хотять напасти — „щоб козакам було ніяк рови копати".

Іван Креховецький. Що ж... війну було рішено давно: вже на соймиках о тім говорилося, не то на соймі.

Прокіп Шумейко, полковник ніженський. Се ти возив реєстр наш до Варшави?

Креховецький. Я.

Шумейко. Що ж ти там чув доброго?

Креховецький. Доброго — нічого. Он послав король до цісаря Фердинанда Івана Батисту Адріяні, єзуїту, просити десять тисяч війська на поміч проти нас.

Шумейко. Ну?

Креховецький. Та що ж... Я думаю, що нічого з того не вийде. Хоча Гловацький. А що ж? Чув я, каже, що ти Киселеві для одбирання інтрат придав козаків своїх. Прошу ж, каже, і моїм служащим, що я їх до Ніжина вислав, придати козаків, наказавши їм, аби мені в тій услузі прихильними були... Та ще й підписався: „вашмості панові усього добра жичливий приятель"...

Носач. Приятель!.. Ах ти ж!..

Гладкий. Ганьба, ганьба! За Голуба, за оту екзекуцію, діждався гетьман, що аж Кисіль його похвалив. Годен, каже, годен пан гетьман за такий fervor [1] і цноту похвали. А по-моєму, дістати таку похвалу з уст ворога — то все одно, що тобі би ворог той плюнув у лице.

Мартин Пушкар, полковник полтавський. Видно, й справді підпав гетьман під впливи Кисіля. Треба отрястися, і то як найскоріше.

Гладкий. А оцей універсал ви бачили? Чи може

[1] Жар; тут—велика охота, запал.

король і обіцяє платити, але ж усі знають, що в Польщі грошей чорт-ма, платити нічим.

Шумейко. Може як-небудь наскребли б для чужих.

Креховецький. Для своїх не наскребуть, а то... Пан хіба не читав отого діярія?

Шумейко. Ні.

Креховецький. То нехай пан почитає. Там цікаві є речі.

Шумейко. Ов? А які саме?

Креховецький. Та такі, що Конецпольський заявив, що як не заплатите кварцяному війську грошей, то ми рокош підіймемо, і сойм ваш ік чортовій матері розгонимо. Так щоб знайти гроші на заплату жовнірові, постановлено Скарбец нарушити!

Шумейко. Та ну?.. Не може бути!

Креховецький. Та он почитайте, або послухайте.

Нечай. Хо-хо-хо!.. Постановлено про Скарбец навіть у конституції соймові не вписувати, аби ніод вас такі речі ховають?

Витягає папір з кешені.

Зеленський. Що за універсал? До кого?

Гладкий. А от читайте. Це на соймик до воєводства волинського.

Зеленський... „хто би не жичив, аби та кривава домова війна, що нею навістив бог землю нашу за гріхи наші, взяла нарешті конець та щоб ми всі одностайно пана бога в спокою могли хвалити, а ворогів пограничних абисьмо вже нарешті не тішили. А я беру за свідки самого пана бога, що з його милостю воєводою київським вірно ходив коло покою й змішане поспільство з військом уже від війська одлучене було“...

Воронченко. Отак написано?

Зеленський здвигнув плечима. Отак і написано.

Заблоцький. Ану, ану, читай далі!..

Зеленський... „бунти всі уже придавлені були, піддані до послушенства своїм панам вже приходили потроху,—загалом вже

хто й не знав, — а ми читаємо в Суботові! Ха-ха-ха!..

Воронченко. А справді смішно. Державний скарб прийшлося брати,— се вже послідне діло. Виходить таки круто коло Польщі.

Небаба. А як же це Кисіль писав і в ґродських книгах публікував, що має вісти з сойму, а в тих вістях стоїть, ніби сойм не хоче війни з нами, а виразно жадає через комісію й комісарів Військо Запорізьке заспокоїти цілковито?

Іван Гиря. Може то, аби нам очі засліпити?

Небаба. Та ні! На підставі тих звісток Кисіль, як воєвода, просив усіх панів обивателів спокійно зоставатися в дворах своїх і не турбуватися, бо все буде добре.

Филон Джелалій, полковник кропивенський. Звідси тільки й видно, який Кисіль дурний: що йому скажуть — він усьому вірить.

Нечай. Хо-хо!.. Усе писали, усе писали ляхи почала була земля заспокоюватися, і вже міг кожний пан тішитися з маєтности й пожитків своїх"...

Заблоцький. Та що ти кажеш!?

Зеленський. Та отже ж так тут і стоїть, я не вигадую... „усіх свавільників, що підняли руку на уряди свої, або взагалі на кого-будь, я всюди без усякого милосердя мечем покарав і тепер караю, про що відомо й пану воєводі київському"...

Гладкий вириває папір. Чули? Це одна кумапнія. Одна шайка! Кисіль, Бжозовський і наш гетьман! Тому треба кінець покласти.

Лесницький. А чого ж ти тільки про половину універсалу говориш, а про другу ні? А чому ж ти не кажеш, по що взагалі той універсал був посланий?

Гладкий. Пощо... пощо... Хіба ми не знаємо, пощо? Аби ляхам приподобатися найлучше.

Лесницький. Неправда твоя. Ти ліпше договорюй до кінця — що там у другій половині універсалу говориться.

у своїм діярію. А чому ж не писали про депутацію орендарів, яка приходила ото до короля? Про це, бач, і мовчать.

Демко Лисовець, осавул військовий. Ну? Що за депутація? Яка депутація?.. А ми й не чули, дарма що в столиці сидимо.

Нечай. А як же, як же! Орендарі ж перші довідалися, що буде війна, і не сумніваються ні на хвильку, що аж тепер ляхи поб'ють козаків, а самого Хмельницького в полон візьмуть, хо-хо-хо!..

Лисовець. Ну-ну-ну? Кажи далі!

Нечай. Ну й ну! Прийшли до короля просити, аби після побіди їм дав Хмельницького. Король питається: а по що ж він вам? А вони кажуть: ми заб'ємо доброго подільського вола, а в сиру його шкіру зашиємо Хмельницького так, аби тільки голову було видко. І будемо держати в теплі, і їсти й пити даватимемо, аж поки виведеться черва у шкурі й вигризе Хмельницького. Гладкий. Я не читав...

Лесницький. Не читав?.. А я читав. І говориться там, що король і сойм прирекли нам заспокоїти віру нашу православну, а того не зроблено, і віра ще в більшій опресії зостає. Нам обіцяли унію скасувати й владицтва всі повернути, а нічого того не зробили. Отже, нехай ляхи знають, що доти спокою не чекати, доки Русь, як від віків бувала, не буде. А так як зараз — ґвалт нам діється. Вірити, хто хоче й як хоче, нехай вірить, нам ніц до того, — ми тільки за своє, а не за чуже упоминаємося. А уніти чуже посіли. На полях билися польські й руські війська, про якісь унітські не чуть було. Отже, нехай і тепер двоє буде, бо інакше спокій не наступить. От як писав гетьман. А ти, бач, вибрав з універсалу, що тобі хотілося, та й чорниш гетьмана перед товариством.

Данило Виговський. Вішаєте пси на нього, а самі не знаєте за що.

ницькому серце. А як він уже здохне від тих мук, то шкуру спалимо з його кістками, а попіл розішлемо по корчмах і сипатимемо козакам у горілку, хо-хо-хо!..[1]

Петро Дорошенко, писар гарматний. І вигадають же!..

Гладкий. О, зяті заговорили!..

Д. Виговський. Не зяті, а люди. Бо коли б ви хоч знали, чого хочете. Не хочете Хмельницького гетьманом,—скидайте, настановляйте іншого, але хоч тому вже ясно скажіть, чого хочете.

Богун. Ні, іншого гетьмана нам нетреба, бо іншого такого ми не знайдемо. Але політика оцього як би була трохи рівнішою — то не завадило би, не завадило, і я скажу.

Джалалій. Е, говорите ви чорт-батька-зна-що!.. Про універсали. Велика штука — універсал! Шматок паперу.

Богун. Ні, не шматок паперу. От пустив гетьман шляхту сюди...

Павло Яненко. Але ж бо тільки православну.

Богун. Це все одно: і православний шляхтич, коли він не з нами, такий же слуга Польщі й польських маґнатів, як і католик. Він не то що за права свого народу, але й за права своєї релігії не бився; з козацьким присудом він ніколи не погодиться, на окреме життя України ніколи не погодиться, з народом він ніколи не стане—і скоро гетьманові доведеться крізь пальці дивитися, як нарід буде переступати його гетьманські універсали та душити панів. А це вже погано. Бо нарід не знатиме, що вільно, а що невільно, якого універсалу слухати, а якого ні — тим підрива-

[1] Сю звістку знаходимо у деннику шведського дипломатичного аґента Іоганна Майєра, що їхав з Бахчисарая через Україну до Стокгольму в 1651 році.

ється довір'я до всіх універсалів взагалі. Отут я й кажу, що треба було би вирівняти політику.

Гуляницький. „Вирівняти політику"... Мудре слово. Помилки в політиці зовнішній тягнуть за собою помилки і в політиці внутрішній; звідси роздори, незадоволення й дійсне розхитання. Але будемо сподіватися, що се недовго. Гетьман вірив у Зборівську угоду...

Іван Виговський; він давно вже увійшов і прислухається. Ніколи, ні одної хвилини не вірив.

Гуляницький. Ну, скажімо, вірив у можливість спільного спожиття з Польщею, — звідси оці універсали, оце додержання зборівських пактів. Але скоро мабуть гетьман переконається (а може вже й переконався), що тільки відірвавшися від Польщі, можна думати про свобідне життя на Україні. А тоді не досить буде назвати себе русином православної віри: аби дістати право на шмат землі української—мусиш бути політично русином. Узнаєш на нашій землі владу Війська Запорізького, зриваєш цілковито з Польщею—ти наш; а коли покликаєшся тільки на єдину з нами віру, а по суті єси ворогом нашим — нема тобі місця серед нас.

Вешняк. Нагукали-нагукали ви на гетьмана, а я бачу, що і в самих помилках своїх він робить велике діло й показує великий розум.

— ?

Вешняк. А ось як. От маґнатів він же таки не пустив на Україну, але проти повороту руської шляхти, отої малої, одно або дво-вйоскової[1] — нічого не мав, і навіть закликав. І по-моєму—се добре. Бо та шляхта—наша. Може сьогодні вона бубонить ще там щось про Польщу, але завтра перестане й буде служити рідному краю ліпше, ніж Речи Посполитій. А краще тому, що Польща зробила свою шляхту розбещеною, сва-

[1] „Весь" по-староруськи—село (польське wieś).

вільною, недисциплінованою, розбійничою, а ми свою зробимо роботящою, твердою. Вона буде давати нам урядничу верству, буде повнити службу дипломатичну й військову, обслужить канцелярії, суд. А за те все — буде сидіти на землі й щось там з неї брати, бо людина, потрібна для урядування, мусить мати свій хліб. І цей зв'язок із землею й з урядом тої землі зробить ту верству й землю нерозривними. Так збудується держава — і в тім я бачу мудрість Хмельницького.

Васько Томиленко, хорунжий гарматний. А чи захоче ж наша шляхта бути такою? Ох, знаємо ми її добре!

Вешняк. Захоче! Бо кому-кому, а їй довелося найгірше. Чим вона була під Польщею? Знаряддям для пригноблення власного ж народа. Тому, коли тепер нарід піднявся, то не проти кого й пішов, як проти оцих безпосередніх, найближчих своїх гнобителів. Вони стали козлами офірними за гріхи державної політики польської, і багато їх погинуло.

Нечай. У манастирі тікали, ха-ха! Під чернечі крила.

Вешняк. Не під чернечі, а під крила святинь, їх же предками збудованих. Але манастирі не вмістили всіх, довелося тікати світ-за-очі.

Нечай. Проміняли Дніпро на Вислу!

Мозира. То правда. Хіба мало тиняється їх тепер по базарах Варшави, Кракова й інших міст?

Васько Литвиненко, один час був наказним нижинським. Так їм і треба. Зрадили свій нарід ради Польщі—нехай Польща тепер їх і рятує.

Пилип Скороходенко, писар полку київського; прибув на раду замість свого полковника. Вони й ждуть того порятунку: все тримаються військ польських, чекаючи, коли то армія розправиться, нарешті, з бунтівниками та тріюмфально приведе страдників-шляхтюків на їх рідні попелища...

Іван Золотаренко. Короля обсідають, аби рятував, аби давав ваканції, економії. І то нікому більше — тільки їм, бо вони, бач, маєтки втратили.

Нечай. Ха-ха-ха! Припекло?..

Джалалій. Чекайте! Ми вас ще не так припечемо!

Носач зі смішком. Кисіль старий на соймі й плакав, і хрестився, й ногами дриґав, і промови держав разів мабуть із тридцять, а все довгі! „Та що ж мені робити, каже?.. Та останні ж худоби мої оті здрайці під Володимиром сплюндрували!.. Не маю тепер до чого вернути. Був паном, мав півтора кроць сто тисяч інтрати, а тепер доведеться на старість за пахолка до кого-небудь ставати"!..

Нечай. Хо-хо-хо!..

Михайло Кравченко, осавул полку білоцерківського. А Санґушко? Санґушко хіба не кричав, що не приступить до елєкції, доки всі біженці, які маєтки через оцю війну потратили, не будуть уконтентовані?

Василь Золотаренко. А молодший Кисіль просив, щоб хоч жінкам їх Річ Посполита помешкання обмислила.

Джалалій. Ух!.. Аж душа росте, отаке чуючи.

Креховецький; тонка посмішка на вустах. Можу додати, що й на останнім соймі наші біженці насамперед заявили, що не перше про оборону ґенеральну будуть говорити і не перше до неї приступлять, аж оборона їм самим обмисленою буде. Кричали, що не мають ні хліба, ні домів — отже нехай король забезпечує їх економіями й вакансіями.

Михайло Лучченко, осавул-військовий. Нехай рота роззявляють. На те й Україну Польща мала, щоб свою зголоднілу шляхту сюди пхати, а наші шляхтюки хотять, щоб їм у серці Польщі землі давали. Ого!

Василь Золотаренко. І ніяк не зрозуміють. Ще ж три роки тому казали їм поляки, що не будуть

винагороджувати. Хто вам, кажуть, нашкодив, той нехай вас і винагороджує, а ми, шляхта польська, тут не причім. А до того й шкода так велика, що навіть при охоті не сила була б...

Павло Тетеря. Одурили ляхи здорово, що й казать. Перед елєкцією запевняли — ми вам і те й те, ми вам усе—тільки давайте виберемо короля, бо без короля ніякого діла не може бути. А короля вибравши — нашим дулю показали.

Петро Дорошенко. Кричав же тоді Немирич: „Не по-братерському ви з нами обійшлися, не по-братерському!.. Обіцяли нам ретельну консоляцію, аби ми лише елєкції позволили. А тепер маємо пана — і чуємося ошукані"!..

Филон Немира, суддя полку кальницького. Чухалися в потилицю здорово, що й казать. Все повторяли, що зашкодила їм їх власна уступчивість. „І на елєкцію, кажуть, позволили-сьмо, а оборони, як не було, так і нема".

Данило Виговський. Старий Кисіль нарешті так роз'єрепенився, що кричав: „Коли ви тільки собі Повисля зоставляєте і нашою згубою спокій собі хочете чинити, — то волимо битися з вами"!..

Нечай. Хо-хо-хо!.. Приспічило?..

Данило Виговський. Права, каже, наші в дьябла, вільності в двох, а шиї наші під гостру пана Богдана шаблю підуть!

Нечай. Ха-ха!.. Загорілося, на чім сиділося?

Чарнота, обозний. Отака наша шляхта. Стиду не має. Волить ото плакатися, молити в ляха помочи, порятунку — проти кого? Проти свого ж народу. Ні, на таку шляхту нема що надіятися. То сміття. Волить у ляха в ногах валятися, ніж служити своєму народові.

Вешняк. Нехай поваляється — тим дужче буде того ляха ненавидіти. Бо ляхам, справді, до них діла

нема. Попросту, нікому ними займатися. Партія війни бачить, що наша шляхта війни не хоче, бо цілком справедливо сподівається від того ще більшого лиха. Он Єловицький кричав же на соймику, що польські війська, коли прийдуть на Вкраїну, то злуплять її сто раз гірше, ніж козаки.

Іван Гиря. А само собою! Бо наш козак хоч що небудь зоставить. „Ох, і верби ж гарні! Нехай стоять". А ляхові — все одно.

Вешняк. А партія спокою, яка не від того, щоб і козацтву уступки зробити, аби цілість Речи Посполитої заховати, — та партія не в кому, як власне в біженцях бачить найбільшу перешкоду до миру. Отже в Польщі нашим не буде до кого прихилитися.

Михайло Криса вкрадчиво. Ну, я думаю, Польща нарешті схаменеться й не захоче доводити людей до останнього розпачу.

Лобода. Польща ніколи розумною не була.

Чарнота. А все ж, іще раз скажу: підла вона, ота шляхта наша. Ото ж тиняється коло поляків— і жде. Чого? А того, що побідна польська армія вступить, нарешті, в Україну, і під крики скатованого народу, посеред паль, шибениць і вогнів, посадить нарешті всемогутньою рукою дідича в його маєтк на сльозах людських. Пху!

Іван Гиря. Панове! Говорите ви про ту шляхту, як про якесь диво заморське. А самі ви — хто? Така ж точнісінько шляхта, як і та.

Громика. Така та не така...

Гиря. А чому й не така? Така стеменнісінько! Виросли ви в шляхецькому оточенню, на шляхецьких витребеньках, і думка у вас тільки одна — як би польського шляґуна зіпхнути, а самому сісти на його місце. Бо хто звик у мужика на шиї сидіти, тому не хо-очеться, ох і не хочеться з неї злазити, — все одно чи то лях чи русин.

— Цс... цс.. Гетьман іде.

Хмельницький входить твердими кроками. Здорові були, панове! Йому відповідають. Прошу сідати. Павза. Розсаджуються. Зібрав я вас, щоби обмислити, як нам бути далі. З цього діярія вам видно, що Польща рішила війну з нами. Насувається гроза. Що маємо робити? Прошу вашої поради.

Носач тихо сусідові. Просить поради, а сам давно вже все рішив.

Хмельницький. Чи чекати ворогів у своїм краю? А чи випередити їх — і самим напасти? Прошу товариство сказати свою думку.

Павза

Глух. Хоч ніби є й старші мене, але коли ніхто не говорить, то скажу я. По моїй думці, краще було би лишитися на Україні, укріпити границі й ждати ляхів. Вони тут не зможуть воювати: тут і скіпка битиме.

Лобода. І я так думаю. Забрати живність з пограниччя, то ляхи з самого голоду та зимових невчасів порозбігаються. Вони ж до вигод звикли.

Пушкар. Хіба ж за зиму лише йде річ?

Лобода. А вони ж зимовий похід лагодять.

Пушкар. Ну, се так тільки говориться. Хіба вони встигнуть? Ще місяць-два, сонце пригріє, ріки взберуть, а ми матимемо ворога в серці України.

Небаба. Ні, не годиться нам чекати ворога та дивитися потім, як він почне плюндрувати наші села. Се знищить духа. Тим ми і сильні, що тут, на Україні люди ляха не бачать, — ми його б'ємо там десь. А як забереться військо польське до нас у саму середину, то...

Глух. То виб'ємо його до ноги!

Небаба. А поки виб'ємо? Скільки невинної крови проллється!

Шумейко. І я думаю, що далеко ліпше буде нам самим піти в землю ворожу. Одне те, що військо буде на чужім провіянті, а друге — зросте наша слава, а серед ворогів зросте страх і замішання.

Вешняк. І моя думка така ж. За нами тепер цілий ряд побід. Били ми ляхів під Жовтими Водами та Корсунем, били під Пилявою, під Зборовом. Гуляли наші полки по Волощині, а Потоцький не смів дороги загородити. Це все здобувало славу нашій шаблі, а в жовніра ворожого відбирало силу. Треба з того користати й попробувати ще розбити поляків — і то може буде востаннє.

Нечай. Правда!.. Не великий я майстер говорити, але й я скажу, що тепер бити ляхів легко. Побачили козаки, що за воїн з ляха. Повиздихали старі лядські лицарі, тепер зосталися самі діти в залізо повбирані. І тому моя рада — чим скорше зібрати полки й двинути на ляхів. Бити їх прямо на зимових лежах. Не давати їм ні опам'ятатися, ні зібратися з духом. Я беру на себе Калиновського: його полки лежать коло Брацлавщини.

Воронченко. Чекай, Данило. Так неможна: шити-білити, завтра Великдень. Такі справи так не рішаються. Тут добре та таки ще й добре треба подумати. А то можна в таке вскочити, що й не вискочиш... Це ж тобі політика, не що небудь. Треба ж знати, орда як.

Нечай. Е, орда!.. Я так і чути про орду не можу. Це ж вона нам усю скапустила обідню під Зборовом. Ми ж уже короля в руках держали — тільки подумать! Шляхту би всю голими руками забрали.

Хмельницький. На хана нема що нарікати, бо ми самі зробили би так на його місці. Як би козаки взяли в полон короля — хан не міг передбачити, що тоді зробиться. Або Ракочого на престол посадять, або царя.

Гладкий. Або Хмельницького...

Хмельницький ніби не чув. В усякім разі, кожне таке — то для Криму кінець. А так, як хан зробив, з усіх боків вигода. Узяв 400 тисяч окупу з Польщі, залеглі данини за всі роки по 30 тисяч за рік, пас землі коло моря — політика ясна й розумна. А що нам се не до смаку — ну... це вже таке діло... Кожна рука до себе крива.

Нечай чухається. Дивись ти!..

Хмельницький помовчав. Найгірше те, що наша доля вся опинилася в руках хана.

Іван Якимович, писар полку київського. Як це так? Просимо пояснити.

Хмельницький. Тут і пояснювати нічого. Що ми будемо робити, як хан цілком стане по стороні Польщі?

— О-о!.. І в тому оклику—все.

Хмельницький. Тому я й кажу, що хан нас в руках держить. Оживляється; досі він говорив якось лінивo й недбало; тепер починають грати вогники в очах, мускули на обличчю. А я не хочу, щоби він держав нас у руках. Краще нам його держати. От він велить нам іти на Москву, а для нас це негодиться. Бо одне те, що зайвого ворога на голову натягати, друге—може коли нам Москва ще й придасться, а третє — піди з військом на Москву—а сюди прийдуть ляхи. Так?

— Та видима річ... що ж...

Хмельницький. Ну? Що ж би ви робили на моїм місці?

Мовчання.

Хмельницький. Польща, аби розірвати наш союз із татарами, не зупиняється навіть перед тим, аби розпочати війну з Турцією, і вже почала роботу в тім напрямі. Венеція (вона ж і досі воює з турком) прирекла свою поміч, — оце ж і до нас посольство приїздило з тим самим. А християни, що під турком,

прочувши про се, заворушилися, заповідають повстання й навіть прислали до короля свого посла з Булгарії.

Нечай. Що ж! От і добре: вдарити всім християнам на бусурмен.

Хмельницький. Дитяча забавка! І це він сказав таким тоном, яким сучасний політик сказав би: „сантименти". Я використав те інакше. Відомо вам, що старого Дервіш-Софі-Магомеда скинуто, а на його місці став Кара-Мурад, мій приятель. А над усіма ними — Бекташ-аґа, що навіть зветься „батьком султана". І от я написав їм обом, а султанові зокрема, аби Порта прислала кого для переговорів про... наше підданство Турції...

Гробова тиша настала.

Хмельницький, схвильований, але від того ще більше пометалів його голос. Я написав, що Польща хоче йти на Турцію, що з Венецією вже заключено союз, що окрім того Польща надіється не тільки на поміч Лупула та Матвія [1], а й на поміч папи римського, де-яких князів італійських, Ракочого, царя московського і... навіть хана... І для турків ясно стало, що коли ми тут, у себе, затримаємо Польщу, — увесь той план завалиться. Так ми зразу стали високо в очах Порти. Ось листи Бекташ-аґи й Мурад-паші. Бере, не дивлячись, з теки два верхні листи й кидає їх на стіл. Ось Кара-Мурад пише, бере один лист, що похваляє нашу думку. „Султанське плем'я—то рід великий, з ним варто приятельство учинити"... А Бекташ-аґа, бере другий лист, каже, що... султан дуже втішився з мого листа й чекає наших послів, а тим часом шле до нас Османа-аґу. А щоб ви знали, чому була така спішка, так от вам копія листа, що хан писав до короля. Бо до Варшави Москва послала Пушкіна на

[1] Лупул — господар Волоський; Матвій — господар Молдавський; обоє ленники Турції.

розвіди. Під позором невиповнення інструкції, Польща затримала того посла, а тим часом написала до хана, що от так і так, з Москвою миру, мабуть, не додержимо. Хан зрадів—і от що пише... Бере знову, не дивлячись, листа зверху й кидає на стіл... Ну? Читайте ж хто.

— Хто ближче. Та воно ж по-татарському.

Хмельницький. Ось переклад. Знов бере верхній лист. Читай о-звідси.

Дацько Костенко, хорунжий полку чигиринського... „що до козаків запорізьких, то коли б вам хто що говорив — не вірте: охотно служити вам і перед вести будуть, бо то з нами в пактах мають, що без волі нашої нікуди не рушаться“...

— Ого!..

Хмельницький. Но-но-но!.. Читай далі.

Костенко... „а коли козаки підуть на війну, легко вам буде решту підданих холопами своїми зробити“.

— Ух ти ж вражий син!..

Хмельницький. Но? Чуєте, яка петля була на шиї?.. А от вам і приказ від короля, кладе знову лист...— іти на море проти турецьких кораблів, іти на Волощину, аби взагалі дратувати Порту. Ну? Що би ви робили на моїм місці? Пішли б на війну з Турцією, опираючися на отих нікчемних повстанців християнських? На папу римського, що певне замість війська та гармат пришле образок святий та трішки молочка з грудей пресвятої богородиці? А союз із Портою дав нам те, що Порта обіцяє нам, окрім орди, сто тисяч війська помічного, землі пограничні з Кримом і захована нас, як народу рицерського, при всіх вільностях наших. Це все привіз мені Осман-аґа. Я його забрав до себе, до Суботова, аби менше розговору було, тут гостив, бив з гармат на його честь і... прийняв підданство турецьке. А через день — через день! — дістав повеління від хана Кримського, аби ми на

26 серпня ставились на вершинах Самари з таким саме великим військом, з яким були під Зборовом, а звідти з султаном Калгою й з усіма ордами — на Москву... Оце був зашморг петлі... Тільки він на один день спізнився... тепер уже мені було не страшно... Передихнув. Ясно, що ми з паном Виговським використали цей лист. Насамперед я показав його, само собою, московському послу, а потім Кисілеві. Старий аж плакав, благаючи мене, аби я не слухав хана. А потім повів мене до свого покоїку, зачинив двері й пошоптом казав мені присягнути, що я нікому-нікому не скажу того, що зараз почую. Я обіцяв, і він мені сказав: про... план Польщі йти на Турцію й нас послати... „Тоді доперва, каже, вся Европа назове тебе істинним Богданом, богом даним для спасення християн з неволі поганської"... Я, само собою, вдав здивованого, обіцяв свою поміч, а до хана вислав прозьбу трішки відрочити похід, бо ми ще неготові... А султанові дав знати, що Польща вже готова напасти на Турцію.

Джалалій. А сам пішов на Волощину!

Хмельницький, усміхнувшися. Мусів же я виконати приказ його милости короля — „дратувати Порту".

Гладкий. А як би турки та на нас за це пішли війною?

Хмельницький. За Волощину? Зневажливо кивнув головою. Ні, я знав, що́ роблю. Я вислав посольство до Порти — і ось грамота самого султана[1]. Розгортає довгий звиток. Прочитай, Іване.

Виговський читає. „Найвиборнішому з монархів реліґії Ісусової, найпереднішому учасникові покоління Месії, гетьманові козацькому Хмельницькому Богда-

[1] Копію з сеї грамоти з золотом тисненим ім'ям султана можна бачити в III т. „Пам'ятників" київської комісії.

нові котрого кінець нехай буде щасливий. Письмом оцим з високого й пресвітлого трону нашого ознаймуємо, що з вашими довіреними повернув один з чаушів і урядовців наших—Осман-чауш з листом вашим, повним великої щирости. І ми все, що ви там пишете, добре поняли й зрозуміли. Висока Порта вміє розрізнити приятелів від ворогів, — і як приятелям своїм ласку й милосердя освідчати звикла, так неприятелів своїх уміє покарати. А коли ви справді щиро хочете піддатися під крила й протекцію Високої Порти нашої, — ми з серця те і вдячно приймаємо, і в вірності й щирості вашій ніяк не сумніваємося. А що ви в секретах усно згаданому Осман-чаушеві сказали, в тім усім широку й достаточну він здав же нам реляцію, в наслідок чого підняв палець для уваги зараз до хана кримського Іслам-Гирея посилаємо ретельні й гострі мандати наші, повеліваючи йому, аби ніколи на польський бік очей своїх і вух не обертав, але й овшім, коли би звідки який лихий вітер подув, воєнні кроки чи взагалі які персекуції на Ваше військо впали, чи хотіли би поляки несподівано й ґвалтовно на вас напасти, — аби хан все зараз прудким і бистролетним військом своїм татарським завше, як буде тільки того потреба, вам підпомогав — так суворо ми йому наказали. І доки ви Порті нашій жичливими, щирими й вірними будете, поти в службі мого цісарства знайдете своє щастя. А тепер на висвідчення щирого афекту нашого, при тім яснім писанню нашім посилаємо штуку златоглаву й кафтан, бажаючи, аби ви, тому ясному писанню давши віру, на знак вірности й кафтан той на себе вложили"...

Богун. І ти ото надівав?

І нараз серед цієї напруженості коли важиться доля краю, коли Хмельницький може важить самим життям своїм— на лиці його появляється усмішка, навіть весела, — так смішно йому, що він таки одягав кафтан той. І ледве помітна

хвиля одвітної усмішки промайнула й на всіх цих суворих обличчях.

Хмельницький. А одягав!.. Але це хвилина; далі — знову з каменя виточене лице, зі сталі кований голос. Така єсть частина політики нашого сьогоднішнього дня.

Небаба. Ото тільки частина?

Виговський Іван. Він уже осмілів; бачить, що небезпека минула. А пан полковник думав як? А Москва, де треба не допустити до польсько-московського союзу? А Семигородія, що обіцяє наступити на Польщу? А Венеція, яка оце прислала посольство до нас? А Швеція, якої послів ждемо от-от, з години на годину? А Молдавія? А Валахія? А сама Польща? А в ній і сойм, і король, і маґнати й шляхта, і католики й православні?..

Іван Гиря. Тю!.. Це чорт його зна, яку й голову треба мати.

Богун. Але все ж недобре, пане гетьмане, що ти привів нас у підданство турецьке, а нам о тім кажеш тільки тепер.

Хмельницький. А що ж вас ради початкових ще переговорів збирати було? Це як з приводу кожного універсалу кликати полковників до Чигирина, то їм звідси й не вилазити. А потім... се ж я присягнув. Ви ж не присягали? — правда? В разі чого, ви завжди можете сказати: то не ми, то гетьман сам присягав — сам нехай і відповідає.

Громика. Все те так, все те так, але сама думка про те, що ми стали підданими царя турецького — вивертає душу.

Хмельницький. А ви не вимовляйте страшних слів. Для мас все зостанеться, як і було, маси нічого не помітять, аби тільки ви не говорили страшних слів, а дивилися на речі по-тверезому.

Петро Дорошенко. Я людина мала, але вчинок пана гетьмана похваляю. Давно нам би слід

опертися не на слугу — на хана, а на самого хазяїна — Порту. Це здорова політика.

Заблоцький. Оце, значить, не нападати на турків, у Чорне море не їздити, а козак без моря не обійдеться.

Виговський украдчиво. Ми й не будемо чіпати турецьких провінцій, але... як вам сказати?.. Чи давно ви, пане Пушкарю, і ви, пане Носачу, і ви пане Дорошенко, вернули з турецької провінції Волощини? А от бачите, Порта охоче се забуває й приймає нас у підданство. Чи не може ще коли так трапитися? Ми, тоб то правительство, на Порту наступати не будемо, але ж завжди може знайтися яка купка свавільників, що помимо волі правительства підуть та пошарпають трохи Анатолійські береги. Се одне. А друге... друге — нема на світі вічних договорів. Сьогодні се називається підданством Порті, завтра якось інакше, — політика діло таке... Тому я раджу просто прийняти до відому, що правительство — не гетьман же сам! — вважало за краще зробити власне оцей крок, довело його до вашого відому на першім же з'їзді, ви це вислухали, ухвалили...

Гладкий. Він бачить, що все добігає вже кінця і то, надсподівання, мирного—робить крок нерозсудний. А як ми не ухвалюємо?

Хмельницький нап'явся ввесь, як тетива. Чому?

Гладкий. А тому, що не хочемо під чиюсь дудку танцювати. Тобі хочеться монархом учинитися Волоським, а як підеться по наших спинах добре, то може навіть і королем польським, але дзуськи! Король польський є королем нашим і паном, і зостанеться королем нашим і паном, а ти, як хочеш бути нашим товаришем, то будь, а не хочеш—геть к чортовій матері!

Тут сталося щось несподіване: Хмельницький, як пантера, метнувся усім тілом через стіл і з усього розмаху вдарив Гладкого в лице; той аж захитався й за малим не впав.

Хмельницький аж ледве чутним від напруження голосом. Геть!.. Сю ж хвилю геть... Інакше я голову тобі розіб'ю булавою!..

Гладкий — він сам не знає чому — слухається приказу. Йому здавалося, що полковники зараз же кинуться на гетьмана з шаблями, але ніхто не ворухнувся,—і Гладкий, тримаючися за лице, спішно виходить, мов тікає.

Серед тиші чутно тільки важке дихання гетьмана; але потім притомність вертає до присутніх; чути гомін невдоволення, але то не яскравий протест, а тільки гомін; знаходить він свій вираз у словах Богуна.

Богун. Як там не як, а бити по пиці полковників не годиться. Ми ж таки...

Хмельницький громовим голосом. Мовчать! І тріснув булавою по столі, аж вона розлетілася в шмаття. Досить я вас слухав—тепер слухайте й ви мене! Хіба я не знаю, щò ви там проти мене затіваєте? Хіба я не знаю, що багатьом із вас скипкою в очах стоїть моя булава? Хіба я не бачу, як уже до неї простягаються руки? Але я, поки не побачу собі справжнього наступника—булави вам не віддам! Я убогий, малий чоловік, але бог мені дав добрих помічників—і я сяко-тако з тим ділом справляюся. А такий, як Гладкий, не справиться—і тому я хочу, аби мені вже раз дали спокій з тими натяками. Коли я вам не годен—скликайте чорну раду, скидайте мене. Але поки я стою на чолі—я гетьман, а ви мусите слухатись мене!

Виговський. Він, як тільки побачив, на що тут заноситься, вискочив з-за столу й побіг, а тепер майже випихає на сцену пані гетьманову. Прошу... прошу!.. Скоріше! Скоріше!..

Пані Гетьманова в пишному уборі. Прошу панів полковників і всю старшину до обіду. Низький поклін.

Полковники схиляють голови на знак подяки; слова зосталися на вустах.

Завіса

КАРТИНА 2

У Суботові перед походом

Менший покій.

Зорка сидить, пише.

Катерина входить; де-який час дивиться. Пане Самійло. Той не чує. Пане Самійло! Не бачили тата?

Зорка. А?.. Ах, се ви, пані Катерино... Вибачте!.. Я так... той... Так як ви кажете? Ага... ага... уже по дванадцятій... я знаю. Все поглядає на роботу.

Катерина. Я не о тім. Я питаюся, чи не бачили ви татка?

Зорка. А-а, татко? Пан гетьман пішов до льоху. Перед виїздом треба ж усе оглянути, аби в порядку здати панові Юзефові.

Катерина. Панові Юзефові... Слухайте, пане Зорко... Чи не взяли б ви на себе обов'язків пана Юзефа?

Зорка. Я?.. Та звідки?.. Та же є пан Юзеф!

Катерина. Він, бачте, хоче від'їздити...

Зорка. Від'їздити? А я й не чув.

Катерина. Та він ще нікому не казав, але... Так от чи не хотіли би ви стати на його місце?

Зорка любовно дивиться на свій рукопис. Пані Катерино!.. Я для вас охоче зроблю багато, може все, що попросите — тільки не се. Малий мій труд, але я люблю його. „Слава наша не вмре, не поляже“,— співають кобзарі... Але хто ж, хто передасть ту славу вікам потомним? Хто розкаже їм, далеким нащадкам, про нашу боротьбу, про велетнів-героїв і про найбільшого з них — гетьмана Хмельницького? Хто, хто те зробить? Лукавий лях лукавим словом? Так ми ж для нього раби збунтовані, а не борці, а Хмельницький — то гершт ребелізантів, а не великий гетьман України. А тут ось... бере рукопис, цілує...

тут усе правдивим словом сказане. І як нарід увесь пірвався до свободи, і хто пішов із ним, а хто проти. І батько твій великий в увесь зріст, і славні полковники-борці, і ті малі герої, що гинуть непомітно, але будують історію, — всі тут... Бо я, писавши, пам'ятав, що прийде час колись, помруть герої, настане вік малих людей і діл маненьких,— і тоді для покріплення духу пригаслого зостануть тільки такі книги. Прийдуть інші борці, з іншою зброєю й проти ворога іншого—нехай приходять, але аби так само рішучо, так само безоглядно, так само забувши о своїм життю, як се зробило наше покоління. Така моя задача, дитино. Тому я не можу зостатися тут, бо моє місце там, де гетьман. У поході, на полю битви, в радості хвилину і в хвилину смутку—я все мушу бути з ним. Все з ним, і ніколи без нього. Аби святобливо, в пошані приймати кожне слово, ловити кожну думку й нести беріжно, немов бджола, сюди на ці сторінки несмертельні.

Катерина схиляється й цілує Зорку в руку; він її в голову.

За дверима чути гнівний голос Хмельницького. Зорка й Катерина переглядаються.

Катерина болізно. О!.. Вже знова хтось роздратував!

Зорка. Пан гетьман взагалі останніми часами неспокійний дуже... І се **не** через політичні обставини...

Катерина бистро поглянула. І ви се помітили?

Хмельницький. Я жартів не вмію, пане Юзефе. Панові було поручене моє добро, то пан мусить за нього відповідати.

Пан Юзеф... Пане гетьмане... пане... я... пане гетьмане..

Зорка. Перепрашаю пана гетьмана... В чім річ коли вільно спитати?

Хмельницький. В тім річ, що я не дорахувався одної бочівки з золотом у льоху. Ключі були в пана Юзефа, украсти ніхто не міг.

Зорка. А що ж пан Юзеф каже?

Хмельницький. А що чуєш. Нічого не каже.

Пан Юзеф. Я так перелякався...

Катерина кладе руки на плечі батькові. Татусю!.. А може би ви дали тій справі спокій. Сьогодні ж їхати в таку далеку дорогу, а я лишаюся тут, — нехай цю справу татко поручать мені. Я вже тут по свободі побалакаю з паном Юзефом.

Зорка. Пане гетьмане! А чи не взяв, бува, тих грошей пан Тимофій, виїздячи до Литви?

Пан Юзеф. А правда, правда!.. Само собою — пан Тимофій. Ну хто ж би більше? Так і єсть, що пан Тимофій. А як же інакше?

Хмельницький. Тиміш не посмів би без моєї волі, та ще й слова не сказавши.

Зорка. Та може не було способу чи як...

Пан Юзеф. А певне не було способу! А якже!..

Хмельницький. То міг написати.

Зорка. Забув...

Пан Юзеф. А само собою забув. То ясне, як день!

Хмельницький, надумуючися. Ні, того не може бути. Він же не мав права. Зрештою я напишу... Коли се так, то він мусить бути караний.

Пан Юзеф. Але ж пан гетьман будуть мати згляд на молодого хлопця... Хоч би вже par nexum sanguinis [1]...

Хмельницький дивиться пронизуючи. Але як покажеться, що Тимофій того не робив, то пан відповість мені за те головою. Не за гроші, а за те, що пан не знає, де вони поділися. Дає знак рукою, аби уходив.

---

[1] Для зв'язків крови.

Пан Юзеф здвигнувши плечима, пішов геть; у дверях зустрічається з отаманом суботівським.

Отаман винувато. Я, пане гетьмане, тільки на одне слово... я...

Хмельницький нетерпляче. Та я ж тобі все вже розказав... Тепер же не до того.

Отаман. Та я знаю, але... а ну ж що-небудь не так зроблю.

Хмельницький. Доглядай добре, то все й буде так. Стайню оту стару, як завесніє, розбереш, а на нову стовпців дубових треба наготовити. Верблюдів, гляди мені, не подуши.

Отаман. Та те я все знаю... я про...

Хмельницький. Та я ж тобі все вже розтолкував. Сажавку оту, що під липами, і перекоп коло старої верби очистиш.

Отаман. Про сад! Я про сад!

Хмельницький. Ну?

Отаман. Ви ж казали ото на дванадцять кватир розбити та воду через середину пустити,—ото я боюсь, як би...

Хмельницький. Е, який ти дурний, справді... Ходім, я тобі все покажу... Ідучи. Пане Зорко! Прошу старшину закликати. Пішли.

Катерина. Пане Зорко, одну хвилину... Я знаю, де бочівка з золотом, але прошу утримувати татка в надії, що то взяв Тиміш.

Зорка. Пані Катерина? Знають?..

Катерина. Не питайте мене нічого, лише робіть, як я кажу.

Зорка повен здивування. Нічого не розумію! Пішов.

Данило Виговський. О? Ти сама тут?

Катерина. Як бачиш.

Данило Виговський. А татко де?

Катерина. До саду пішли.

Данило Виговський. Як би недовго! А то вже старшина збирається.

Катерина. А пан Зорка пішов кликати.

Данило Виговський. Нема чого кликати — самі вже йдуть. Оце нам з тобою, жінко, й попрощатися не дадуть.

Катерина. Данило, бережи татка! Щось моя душа зле прочуває...

Данило Виговський. Нехай не прочуває. Давно вже пан гетьман з такою фантазією не їхав до бою, як оце зараз. А це знак будучої фортуни, знак певної й неомильної побіди. Ляхи тепер згукані й серце стратили. Та й мотлошку багато в них позатягано, бо ляда покойовий — то пан ротмістр або пан поручник; ляда пахолець прийшов піхотою на затяг, коня йому купили—то пан товариш. О, вже йдуть наші. Сміється. Знаєш, я бабу Мокрину навчив, що як буде підносити таткові на дорогу, так щоб сказала: „прошу випити pro victoria... Та я, каже, не вимовлю! А я кажу—так треба, бо то військовий звичай.

Катерина усміхаючися. Тобі ще жарти на думці. Пішла.

Данило Виговський. Слухай! Ти як-небудь отій... дурепі передай, що треба ж прийти попрощатися. А то вона, чого доброго, сама не догадається.

Петро Дорошенко. А по-моєму, нема жодної під сонцем фортеці, аби власною мужністю витримати могла. То хіба в давні літа, коли каменюками та ощепами до себе кидали, а стіни таранами товкли. А тепер, коли то гранати, бомби, картечі випуска-

Федір Вешняк. Доброго козака нагинуло багато, але ж бо й ляхів.

Васько Томиленко. То він пропав, бо не знав військового звичаю. Приступаючи під фортецю, треба завжди вистерігатися станути, де є який-будь маяк або куш, але

ємо, а з картан, як цебра завбільшки, кулі вилітають, тепер чортового батька встоїшся. А дощ огнистий, що й крізь панцир, і крізь лосину шкуру, і крізь усяку одежину тіло аж до кости проїдає та мов свердлом вертить? А бомби, що страшними всякими феторами людей заражають і майже повітря морове чинять? А інші взагалі всякі річі ядні, що можна післати на ворога, і воду, до вжитку потрібну, навіть отруїти? Та що й казати! Ворог мислить, що безпечно стоїть на землі від бога й натури міцно угрунтованій, а того й не знає, що́ під ним дієть ся,— та в одній хвилі враз і з місцем, на котрім стояв, і з кам'яницями, міцно вимурованими, як муха вилітає з димом під хмари! По-моєму, в наші часи фортеця на те тільки потрібна, аби фурман не виїхав перед днем з міста, не заплативши сіна у господі... Та ще хіба, аби вовк якого пана бурмістра не пірвав у сні... Але щоби мала котра витри-такі місця як найскорше поминати, бо до них, звичайно, пушкарі мають ціль прибитий.

Михайло Лученко, осавула військовий. А де ж наш хорунжий бунчучний?

Демко Лисовець. Захворів...

Дацько Костенко, хорунжий полку чигиринського. Це йому та хоробка припала з перепиття для нещасливої компанії.

Лученко. Як би йому не влетіло за це від батька.

Андрій Пилипович, осавула полку чигиринського. Ох, оце саме на ростепель їдемо. Доведеться зажити злих грудних доріг.

Чарнота, входячи з деким іще; він у панцирю. Е, це вони, вражі діти, собі з цинамоном та солодкими кондиментами добре заправну порцію взяли, а нам чогось із хріном і гостро поперченого зоставили? Ну, дай же, боже, аби нам з того зуби не поцеревіли, бо то, я бачу, річ терпка.

Васько Литвиненко, осавула полку чигиринського. До кого це пан обозний так?

мати добування — такої нема.

Опанас Процовка, хорунжий військовий. Ну, не кажи, Петре. А Збараж?

Дорошенко. А що ж Збараж? Не було в нас гармати порядної, не було приладдя доброго — от і все.

Чарнота. Та то...

Вешняк. Іван аж у панцир убрався. Ще ляхи далеко, не бійся.

Чарнота. Я й без тебе знаю, що далеко, але козацтво краще слухається, як у панцирі. А мені ж знаєш, скільки мороки?

Хмельницький входить твердими кроками. Чолом, панове старшино!

Усі, випростуються повійськовому. Чолом панові гетьманові!

Хмельницький. Панове старшино! Всі люди, які тільки будуть у війську нашому, як козаки реґулярні, так і поспільство, мають підлягати порядкові й артикулам воєнним. Бо на те кожний пішов до війська, не аби справи військові утрудняв, але й овшім, помагав. Кожний козак має бути при своїм полку, а не блукатися. А хто би тулявся без відома старшого свого, буде горлом караний. І того мають усі пильнувати, аби ніхто не важився живности псувати, по полях їхати, ліс без розказу начальників рубати. Вістей жодних ніхто не має розсівати, а хто поважиться— на кіл буде всаджений. Коли хто чого довідається, мусить начальникові своєму донести або старшому, а той—полковникові. І по справах військових жодних нарад не має мути, бо з того тільки бурди й бунти всякі йдуть. А коли хто має справу до полковника, то аби не йшов великим гурмом, а тільки з приятелем або з двома. Сотники без полковників, полковники без гетьмана в справах усіх військових нічого самі собою домислюватися ані починати не мають, а ждати приказу. В'язнів яких хто дістає—зараз має презентувати полковникові, а ті гетьманові, аби що-дня

відомо було, які в'язні суть у війську. Чужої й незнайомої людини аби ніхто переховувати в себе не важився під загрозою великої кари. Пане обозний!

Чарнота виступає, вихоплює шаблю й торкається кінцем підлоги. На розказ пана гетьмана.

Хмельницький. Полкам дороги означені. І як кожний полк своєю дорогою йти має, так кожний козак має йти дорогою свого полку. Сотні мають кожна йти в порядку чисел. Кожний відділ так само один за одним, не мішаючися. Обоз кожного відділу за своїм відділом, а для того від усіх лічбу возів, як прикритих скарбних ридванів, так і неприкритих, пан обозний взяти має. Як би при якім відділі хотів іти хто з торговців, то ті вози не мають мішатися з військовими. Для достерігання того порядку прошу визначити при кожнім відділі, при кожній сотні, при кожнім полку двох осіб з товаришів військових. На ночівці кожний відділ має стати на місці, яке йому призначене буде, а на чужім становищу ніхто аби живности не смів брати ані пасти. Коли обоз шикується, жоден не сміє один другому місця проти його воза заступати наметом або кіньми, бо кожний на своїм плацу має стати так, як йому сказано в обоз в'їхати. Возів теж своїх з обозу жоден своєю волею рушити не має права під суворою карою. Панове осавули!

Виступають Лисовець і Лущенко; салютують шаблями.

Хмельницький. Гасло аби кожний козак щодня знав. А як би хто вночі йшов без гасла табором — на кіл має бути всажений. Отже коли гасло трубитимуть—кожний має йти до сурмача і від нього про гасло довідуватись. Після того, як гасло витрублено, ніхто аби не смів не то що з рушниць стріляти й кричати, а навіть голосно балакати. І під час походу жодного крику аби ніхто вчиняти не смів під суво-

рою карою. І в поході і в обозі аби ніхто не смів бити в бубни, ні трубити—то тільки буде гетьманський знак. Коли в гетьмана будуть бити в один бубон—усі полковники мають зіходитися, бо то буде бойовий приказ. І ще—по витрубленню гасла аби торговці торгувати нічим більше не сміли, і вогні аби погашені були. А як би хто в торговця таки добивався чого купити, особливо горілки, та й аби взагалі які ґвалти чинив—має бути караний на горлі. Пане Гуляницький!

Гуляницький салютує. Яко суддя військовий, має пан волю карати за провини аж до найвищої міри; але кожний засуджений може ще апелювати до гетьмана. Найбільше шкід, кривд і прикростей людям звикла чинити челядь возова. Отже за те судити найсуворіше, і коли хто поскаржиться з обивателів — чинити зараз же справедливість і присуджати платити шкоду — не з заслужених грошей, але з власного майна провинника, жодних вимівок не приймаючи. Особливо на нічлігах, коли ті пахолки коней пасуть... А то буває, що в поході дрібна челядка й пахолики, подибавши де в полю коні чужі—за свої, злі, знужені й зіпсовані, чужі добрі беруть, а то й так просто забирають, жодних своїх не зоставляючи. Отже як би се колись трапилося—кожний такий шибеницею зараз без милосердя аби був караний на тім же місці. Також і ті всі карані бути мають, котрі комор добувають і інші речі, що до живности не належать, брати важаться...

Підчас промови входять до світлиці домашні, пані гетьманова — і чітка лінія суворого приказу ламлеться; Хмельницький останні слова вже тільки намагається говорити так, як попередні.

Хмельницький. Я все сказав.

Старшина по-військовому відходить пріч.

Баба Мокрина з тацею. Прошу випити, пане гетьмане, на дорожку прових... прових... До Данила. Ну, їй-богу ж не вимовлю!

Хмельницький ласкаво. Що таке, бабусю?

Данило Виговський зі сміхом. Та то я навчив бабусю, аби вона сказала: „прошу випити pro victoria".

Баба Мокрина. Та ота ж провихторія, хай їй грець... Он ба, сміються з баби... Прошу випити без усяких витребеньок, по-нашому, по-простому. Кланяється.

— Просимо, просимо!

Хмельницький. Ну, то за ваше здоров'я! П'є. А на тацу вам, бабусю, кладу сто талярів. Катерино, роздаси всім слугам, і більшим і меншим, і хатнім і усяким.

Голоси слуг. Спасибі! Дай, боже, щасливо! В добрім здоров'ю вернути! Легким слідом, чистим шляхом! Здоров'я й многая літ! Щасти, господи, на все добре!.. Кланяючися, уходять, з побажаннями.

Данило Виговський. Ну, жінко, давай же хоч попрощаємося. Може ж таки, — чорти його батька знає, може й не побачимося!

Катерина. Тю, дурний! Пішли.

І зосталися гетьман і гетьманова самі; їй ніяково.

Хмельницький. Ну?.. Може ж і ми — „чорти ж його батька знає", не побачимося більше? Га?.. Як ти думаєш?

Гетьманова. Чому ж... я...

Хмельницький підходить, бере за руку. І тобі не жаль мене буде?

Гетьманова. Чому?.. Жаль, звичайно!..

Хмельницький. Так дуже, що аж того не видко.

Гетьманова. То мала б ридати та руки ламати зарані, ні з того, ні з сього?

Хмельницький. Пощо ридати?.. Ридати не треба, але... не так жінка в похід чоловіка виряджає.

Гетьманова. Як умію... Бачив, що брав.

Хмельницький відійшов. Так... бачив, що брав... бачив, що брав... Це вже справді—бачив, що брав... Бачили очі, що купували... Слухай, жінко! Узяв я тебе з грязі й поставив високо-високо. Велике Князжество Українське під твої стопи постелив, королева Речи Посполитої листи тобі приятельські пише, з подарунками посли приходять і зі Швеції далекої, і з несходимої Московщини, і від Високих Воріт Порти й Седмигородії й усіх близьких і далеких царств і княжеств. І я дав тобі те все... Я дав тобі більше—я дав тобі того, хто утворив усю тую могутність: я дав тобі самого себе. І тіло, і душу свою, і помисли свої. Не раз і не два бувало, що серед подій великих, в хвилину, коли ся голова мала рішати долю мільйонів,—я переставав думати про справу народню, і думка переносила мене до тебе. На далекому полі, вкритому трупами, серед ночи глухої, в переддень битви, і в битві самій серед гуку гармат і диму—виринала ти нараз перед моїми очима, і я думав: а що ти робиш у цю хвилину? Чи згадуєш?.. Чи любиш?.. І чув я, завжди чув і добре знав, що й не згадує і не любить, а серце тягне й тягне до тебе, а думка шепоче: а може то тобі так здається?.. Проклята ляшка! В якім горщику варила зілля оте, що ним обпоїла мене, одурманила й відібрала в себе самого? Я ж бачу, я знаю, я чую, що ти ненавидиш мене,—а от не маю сили звеліти повісити тебе, не маю сили відірватися від тебе, серце моє, життя моє, кохана моя, голубко моя!.. Чому ж, чому ти не любиш мене?!.

Гетьманова... Я люблю...

Хмельницький. Брешеш!.. Вчора була остання ніч, може остання в життю; сьогодні останній день, може останній в життю, а ти—однакова. Як днем, так і ніччю... як ніччю, так і днем. Для кого ж ти ховаєш свої вогні? Для кого бережеш поці-

лунки? Кого ж ти обіймаєш палко й горнешся до нього?..

Гетьманова. Оце ще що вигадав...

Хмельницький. Бо я ж не вірю в твій холод, бо під ним я бурі чую. І в прижмурених очах я блискавиці бачу, і сміх твій чую, хоч не до мене звернений... Але ж для кого, для кого, кажи мені?.. Ні, краще не кажи, бо... лучше би йому не родитися на світ!.. Хоче отрястися з того всього. Гей, ти, гетьмане України!.. Отруснися ж із лядських чар, нарешті! У тебе ж свій шлях і чин свій. Історію робити треба, а не воловодитися з бабою, з підлою нікчемницею, що готова проміняти тебе на першого ліпшого жевжика головусого. З бабою, що для неї звуком порожнім є слово—„Україна“, для котрої ніщо ціни не має, окрім полюбовників її, яким продає вона і себе, і мене, і діло наше велике. Пріч від мене, паскуднице, а то я голову тобі розіб'ю об стіну! Гетьманова з криком тікає. Де булава моя? Гей!.. У похід!.. Бийте в барабани!.. В сурми сурміть! У труби трубіть! Дужче! Голосніше! Щоб усе заглушити!..

Вдарили барабани й котли, загреміли труби, гукнуло військо,— то поїхав гетьман Богдан Хмельницький під Берестечко. Завіса падає на кілька хвиль.

. . . . . .

. . . . . .

Ніч... Тихо-тихо... У вікно впав промінь від місяця... Далеко перекликаються вартові: „Варту-у-уй!.. Варту-у-уй!..“

Гетьманова у шубі. Єзус Христус... як страшно... Ще його нема?.. О, що се тільки буде!.. Ай! Хто се?

Пан Юзеф. Се я... не бійся... А ти вже готова? Шкода, шкода... Треба було, як я вже все приготовлю, коней посідлаю... А то ще можуть спостерегти... Підіймає половицю. Ось де він, голубчичок... Нехай би хто спробував тут шукати. Спускається. О, psia krew!..

Та який же він тяжкий. Витягає бочівку, аж гупнув об долівку. А niech że cię wszyscy dyabli.

Гетьманова. Але ж на бога—не гуркай так!..

Пан Юзеф. Коли ж таке важке... і проти себе... Поможи мені на крісло його сперти. Ставлять. А тепер обв'яжемо бичівкою, у мене є, я про все подбав. Тяжка робота, але солодка в наслідках. Бо то, знаєш, є там усякі кохання, мілосьці, любосьці.., але все те на ніц без оцього фундаменту. То є допіро підстава для мілосьці! Ну, готово! Тепер завдай мені то на спину.

Гетьманова. Ой, яке ж воно тяжке!.. Ще підорвешся.

Пан Юзеф. О, сей тягар я згоден ціле своє життя нести!.. Але ж таки тяжке, psia kość stoniowa. Се треба третього коня брати... Чекай же на мене... Я зараз верну, і тоді—айда до Парижу. Пішов.

Гетьманова. Яка ніч місячна... Це зле, бо буде нас видко... А чи далеко той Париж? І як ми Богдана оминемо?.. Ох, як же страшно... І серце стисло... не перед добром це!.. Дивиться у вікно. Іде... Як видко його серед двору... Варт виглянути кому зі слуг— і все пропало. Нараз скрикує. А!.. Козаки!.. Тиміш!..

За сценою зразу гомін, крики, нелюдське якесь визкотіння. В усі двері вбігають козаки, вносять світло.

Тиміш [1]. А-а-а, матусенько люба!.. Як вам ся спало? Чому так раненько встали? А чи може пізно лягаєте?

[1] Радзейовський посилав до Чигирина своїх послів саме в січні 1651 року. Павел Пельс, шведський кореспондент у Данціґу, переслав донесення сих послів до свого двору п. з. „Relation gethan durch die Cozacken des H. Untercantzlers in Pohlen, welche den 13 Jan. aus Czehrin vom Chmielnitzky abgereiset." (див. А. Ю. З. ч. III т. VI ст. 45.) Там читаємо таку характеристику Тимоша:„ Tumus, der Chmielnicki Sohn, ist ein wunderlicher Kopff und grosser Tyran, ganz nicht gravitetich. Нетреба забувати, що це характеристика, насамперед, ворога, а потім чужинця, для якого взагалі психологія українця є чужою.

Не сподівали-стеся такого гостя, що?.. Дріжиш, падлюко?.. А як батька обманювала, тоді не дріжала, суко?

Гетьманова падає на коліна. Тимофію... Тимофію, голубчику!.. Не буду!.. Не буду, не буду, не буду, не буду, більше ніколи Не буду... Ноги тобі буду цілувати. В останнім переляку кидається до його ніг.

Тимофій б'є її ногою. Ноги цілувати, паскудо? Чекай, чекай, я тобі покажу... Гей! А де ж той соколик? Уводять пана Юзефа. А, пане зеґармістшу! Добре пан відвдячився таткові за ласку й за добро. Не хотів пан полагідному піти геть з нашого дому, а тепер...

Пан Юзеф кричить. Я хотів!.. Я бігме хотів!.. Я...

Тиміш. Хотіли, лише у двійку?

Пан Юзеф. Ні!.. Ні!.. Я сам!.. Я сам хотів!..

Гетьманова. Бреше!.. Бреше!.. Ми вдвох!.. Удвох!.. До Парижу!..

Пан Юзеф. Їй-богу ні!.. Їй-богу ні!.. Я хотів лише гроші!.. А її я й не думав!.. На першім би нічлігу її кинув... На що мені така паскуда здалася?..

Гетьманова скрикнула й повалилася непритомна.

Тимофій. У мене, пане Юзефе, не відбрешетеся! Гей! Кладіть його на неї й в'яжіть їх так! А потім повісьте на воротях!.. Нехай і по смерті цілуються!

Козаки валять пана Юзефа на гетьманову, в'яжуть.

Пан Юзеф не полюдському кричить, і виє, і кусається. Я не хочу! Я не хочу!.. На рани боскі!.. А-а!.. А-а!..

Завіса

ДІЯ ДРУГА

В козацькім таборі

Козацький табор. Зправоруч гетьманський намет.

Увесь час чути гудіння великого зборища людей; на тім тлі відбуваються діяльоги. Час-від-часу проходять ґрупи селянства, що пішло з військом, а тепер не розуміє, що діється. Голосно балакають, нервуються.

Збоку ґрупа старшини козацької. Одні підходять, другі уходять. Настрій пригноблений.

З намету гетьманського виходить пахолок із дзбаном по воду.

Сухиня. Ну?

Пахолок махнув рукою.

Богданович-Зарудний. Лежить?

Пахолок. Лежить... А потім як ухопиться за волосся та як зави-ає! Аж мороз поза шкурою йде, от еже-ти богу! Пішов.

Гурський хапається за голову. Ну, що його робити? Ну, що його робити?

Ковалевський. От проклята баба що накоїла!

Хмелецький. Та де вже баба замішається, там добра не жди.

Пархоменко Яків, згодом полковник чигиринський. Шкода, що Ждановича нема. Той може укоськав би його,—він уміє з ним говорити.

Одинець Яків, суддя черкаський. Тепер він такий, що й п'ять Ждановичів не поможуть.

Худий, згодом полковник черкаський. Найгірше, що чернь бунтується. Упали на дусі, тікають геть з табору. Се річ небезпечна.

Золотаренко Іван. П'ють усі, як на-вмерле.

Сомко. Як доп'ються до того, що кинуться на старшину,—буде різанина.

Многогрішний. А полякам тільки того й треба буде.

Гаркуша. Тоді вже пропадать усім. О-о!.. Чуєте, що робиться.

Гомін за сценою; наближається товпа. Чути окремі вигуки.

— Щось над нашими головами затівають!

— Ми мусимо знати все! Все мусимо знати!..

— Хто що думає, хто о чім мислить—те все наша справа!..

— Чи ми не козаки такі самі, як і вони?.. Га?..

— Чи ми не кинули наших хат, наших жінок, дітей?

— Чи не пішли так само до війська?

— Гетьман із полковниками собі постановляють, а ми нічого не знаємо.

— Що ми—бидло яке чи що? Бидло?..

— Бидлом були в панів польських та бидлом і у своїх чи як?

— Вони нашою кров'ю хотять здобути собі панство, а ми, як були мугирями, так мугирями й зостанемося.

— Неварто міняти пана на пана!

— Бий усяких панів—і своїх і чужих!

Товпа віддалюється.

Москаленко. О, бач? І ми, брат, з тобою в пани попали.

Андрій Кулька. Їм тепер усе одно—як у жупані, то й пан.

Роман Латош. А то хіба мало панів серед нас?

Роман Катержан. І сьогодні оце купці селітри привезли, бачив?

Кіндрат Бурлай. Бачив та що з того? І припасів багато, і хліба, і скотини. І гармат подостатком, і війська в полках повно. І озброєне військо добре: вже нема з кіяками, як раніше, а в кожного коли не рушниця, то бодай лук із стрілами, — а що толку? Голови нема—й усе гине.

Петрашенко, сотник переяславський. Та невже ж його нічим до себе привести неможна? Послати б кого поговорити...

Криса Михайло. Піди, попробуй. Вже посилали. Помовчав. А тут як на бочці з порохом сидиш. Щохвилі сподіваєшся, що схоплять і видадуть ляхам. .

Наближається товпа. Знова чути окремі вигуки.

— Слухайте мене-е!.. Слухайте, панове молодці!.. Король приїхав до обозу під Сокаль!.. Їй-богу, правда!.. Я сам чув, як...

— А як і приїхав, то що з того?

— Слава!.. Слава!.. Королеві слава!.. Батькові нашому слава!..

— Най жиє наш найясніший тато!..

— Ми воюємо проти панів, а не проти короля!..

— На короля ніхто не сміє руку підняти!

— З королем треба замирити!.. Ми не хочемо воювати з королем!..

— Король—то наш тато!.. Замирити з ним!..

— Король нас любить. Все лихо від панів іде.

— Від панів! То вони, прокляті, короля дурять.

— Як би ми могли до короля доступити та розказати йому все, то він і сам зробив би порядок із панами навісними.

— Нетреба було б тоді й воювати.

— Треба просити короля, щоби змилосердився над нами й дітьми нашими.

— А ми за те видамо йому всю старшину й полковників!

Товпа посунула далі.

Криса. О!.. Ба, чим вони дишуть? — Полковників видати й старшину!

Семен Сірий. Не такий страшний чорт, як його малюють.

Іван Гнідий. А полковників таки справді мало видко. Бояться.

Золотаренко Василь. Не бояться, а розумно роблять. Бо чернь бунтується, візьме хто здуру зачепить. Так оставити полковник не зможе, добуде шаблі. А чернь собі. А козацтво, побачивши свого полковника в біді, кинеться обороняти—от і готова війна. Поки доведеться ляхів бити, то ще між собою поб'ємось. Тому й не показуються полковники.

Гаврило Кульбака. Та-а! Чого там „не показуються!" Ходять собі любісінько табором і нікого й нічого не бояться. Це як усього боятися...

Група виходить із Виговським.

Іван Нечай. Що ж—дасть цісар підмогу ляхам?

Виговський. Ні. На раді чотири міністри були за тим, щоби дати; не так з огляду на Польщу, як по те, аби увільнитися трохи від кватерункового. Але взяла верх думка, що неможна розброюватися, бо в Німеччині самій становище неясне. І таке говорили— що позволити королеві набирати рекрутів за готові гроші можна, але які ж там у ляхів гроші?..

Іван Нечай. А сам Фердинанд як каже?

Виговський. А сам Фердинанд нічого не каже. Послав до електорів до своїх, радився. Та вони йому нічого мудрого не сказали.

Іван Нечай. А все ж?

Виговський. Бранденбурзький відписав, що справа дуже важка, а тому він перше понаписує до товаришів, порадиться, а тоді вже дасть відповідь. Так само написав і Могунтський елєктор. Баварський теж нічого не порадив, звертав тільки увагу на непевне політичне становище в самій Німеччині. Кельнський зовсім не радив мішатися в таку небезпечну війну; а як уже треба конче помочи польському королеві, то хіба дозволом брати рекрута, але на готівку і без шкоди для держави. Та найцікавіше відповів Саксонський елєктор.

Іван Нечай. Ну, ну?

Виговський. Каже: Польща, правда, ніколи нам не помагала ні проти турків ні проти інших, але все ж треба польському королеві дати поміч, відступивши йому розв'язані полки, а також дозволивши вербунок рекрута. А чому? А тому, що як козаки зруйнують Польщу, то можуть стати небезпечними й для Німеччини.

Пушкар. Висока політика!.. Ти скажи краще, пане писарю, що нам зараз робити? Бо я бачу, ми в куток заганяємося. Вже ж таки, їй-богу, страшно ходити табором.

Михайло Зеленський. І нічого ми в куток не заганяємося, бо ляхам гірше, як нам. Он у нас і їсти і пити, а в них—нічого.

Павло Тетеря. Хо-хо!.. Як у Львові після Пилявої Вишневецький забрав гроші з населення, то вся Річ Посполита на князя фукала, і на сеймі публічно іменем розбою нап'ятнувала. А під Сокалем сам король, та ще за радою сенату, звелів побрати ввесь рухомий маєток, що його шляхта дооколишня звезла до сокальського манастиря.

Павло Ґловацький. Та невже?

Тетеря. Далебі правда. Але шляхта посполитого рушення не дала того зробити — поховали все. Тоді

король кинувся до другого засобу: звелів збирати добровільні датки по обозі. Зібрали 18 тисяч, роздали війську, а воно як собаці муха. А жовнір неплачений не хоче вперед іти.

Пушкар. Але там жовнір хоч на своїх полковників не кидався, а в нас скоро того діждемося.

Андрій Пилипович. Ну, ну? А що ж далі?

Тетеря. А що ж далі! Їсти нічого, грошей нема; от король думав-думав та й об'явив: нехай бере харч, хто де хоче.

Пилипович. Хо-хо-хо!..

Тетеря. Розбіглася на всі боки піхота й кавалерія. Гірш усякого ворога грабували. А як селян винищили, кинулися на двори шляхецькі, на замки. А звідти їх кулями, гарматами. А вони тоді добувати замків! Як розпочалася війна-а!.. Гірше, ніж з турком.

Осип Глух. Он бач, Мартине? Ми ще тільки збираємося один з одним битися, а ляхи вже й побилися.

Пушкар. Як би ми на той час наскочили — от!

Носач. Як би ж то!.. У них там такий нелад, що як би наскочили хоч трьома полками підчас тягнення, то вже було б по війні. Там же обоз який! Кілька сот тисяч самих возів. Шляхта посполитого рушення до порядку не звикла. Начальників нема, а король хоче бути всім: і гетьманом, і обозним, і хорунжим. Як здвигаються з місця, то день цілий зрушити не можуть — один одного давить! По милі, по дві в день ідуть, бо більше негодні.

Лобода. Ах, як би під таку хвилю наскочити!

Громика. А що, панове, чи не можна би нам самим, не чекаючи гетьмана, вдарити на ляхів? Се ж видима побіда — напасти на них під час отого вимаршу! Аж голова крутиться, що так побіда близько, а ми сидимо та чекаємо.

Григорій Лесницький. Е, ні!.. Як же ж таки— без гетьмана? Се як би кожен хотів по своїй волі наступати й відступати, так се вже чорт зна що й було б.

Громика. Та воно то так—ну, тільки ж...

Гладкий. А по-моєму, нам треба вибрати наказного. Доки ж ми будемо так сидіти та ждати? Той п'янюга залив собі очі й ніяк не протверезиться, а ми всі на нього чекаємо.

Лесницький. Досить, Матвію! Тепер похід, час тривожний, і такі речі на гетьмана говорити полковникові не годиться!

Гладкий. А ти хто такий, щоб указувати мені?

Лесницький. Я ніхто для тебе, але того вимагає дисципліна військова. Дивись що́ говориться серед черні, як на гетьмана нарікають! Та не тільки на гетьмана, а й на всіх нас! А ти—з такими словами. Ти знаєш, що́ може з того вийти?

Гладкий бурчить. Нічого з того не вийде...

Лесницький. Нічого... Як би нічого, то тобі б ніхто те ж нічого не сказав. А то чуєш? Чуєш?..

Наближається товпище.

— Бийте в котли! Скликайте на раду! На раду!..

— Лист від короля! Посланець від короля!..

— Гей, слухайте!.. Слухайте!.. Та слухайте ж—зараз читатимуть!

— Якийсь чоловічок. Панове молодці!.. Ось письмо короля! Ось!..

— Читай!.. Читай!..

— Тут написано, щоб ми видали королеві гетьмана й сина його Тимоша та писаря Івана Виговського... І полковників і гармати та прапори військові... А як що гетьмана й сина його і писаря в обозі нема, так нехай військо прирече, що де б на Україні не появився гетьман—там його впіймати й прислати до

короля. А тоді король покаже своє милосердя й мститися за повстання не буде. І тоді кожний може вернутися туди, де й був: хто ходив за плугом — той і буде ходити за плугом, а хто був козаком—нехай іде татар бити.

І як не п'яна товпа (і в прямім і в переноснім значінні), але таке предложення її отверезує.

— Як же ж так?.. Видати гетьмана, усіх полковників, гармати, а далі ж як? На панську ласку?.. Ні, се щось не так...

— Чи нема тут хитрощів яких?..

— Які там хитрощі! Видати всіх головою — і край. А самі йдім додому. Бо ми тут сидимо, а там татари руйнують край наш, беруть в полон жінок наших і дітей. Давайте схопимо старшину й гетьмана та видамо ляхам—тоді аж хіба здобудемо волю.

— Такого діла так неможна рішати. Треба раду скликати.

— Раду?.. Он барабан—бий! Клич на раду.

Один з товпи підскакує бити.

Джалалій вихоплює шаблю. Геть звідси! Се військові літаври. В них може бити тільки військова власть.

— Крик. А ми хто? А де вона, ваша власть? Бий, Семене, не дивись ні на кого! Ніякої власти над нами тепер нема! Ми самі— власть!

Джалалій. Через мій труп приступите до літавр!..

Гуляницький. Панове братчики!.. Та ви найдіть які полкові літаври та й бийте в них. А се ж уже непорядок буде—військові літаври займати.

— Та що там дивитися на тих шляґунів? Бий їх!.. То така ж само шляхта, як і польська. Бий їх!

Старшина готовиться дорого продати своє життя. Ще хвилька—і розпочнеться братовбивча різанина.

— Та на бісового батька вони нам здалися!.. Хіба нам не все одно, в які літаври бити? Ходім ударимо і в полкові—все одно нарід збереться, і ми зробимо, що захочемо.

— Ходім!.. Ідім до найближчого полку!..

— Гей!.. На раду!.. На раду!.. На раду!..

— Чорна радо—збирайся до купи!.. Панів будемо бити!..

Товпа посунула далі; старшина поглядають одне на одного.

Кучевич-Міньковський, полковник паволоцький. Ну?!.

Петро Дорошенко. Викотити б пару гармат та ахнути—зразу б усе втихомирилося.

Джалалій. Що робити, що робити, що робити?— Прямо ума не прикладеш.

Кучевич. Давайте ще попробуємо митрополиту послати—може він якось укоськає.

Дацько Костенко. Ану, справді, я піду скажу митрополитові. Пішов.

Джалалій. Золотий час проходить—от що! Це ж не шуточки! Ми могли три рази побити ляхів дешевим коштом, бо три рази вони в великім неладі здіймалися з місця.

Демко Лисовець. А от як з черню справитись— от що ви мені скажіть.

Васько Литвиненко. Ніяк ми й не справимося без гетьмана. Іде Богун.

Джалалій. Іване, йди сюди! Радь! Радь, що робити? Що робити?

Богун. А нічого не робити.

Михайло Кравченко. Та коли ж до нас стріляти скоро почнуть.

Богун. Нічого. Се добре, що чернь почала вже галасати. То як по кутках мимрять — то гірше. А

тепер, як і сюди вже приходять — гетьман скоріше почує. А почувши — побачить небезпеку.

Михайло Лученко. Еге! А поки так станеться, з нас і шкіри поздирають. О-о! Чуєш? Уп'ять біжать. Се ж прямо лихо та й годі!

Товпа найгарячіше успособлених.

— Хмельницький призвів нас на те, що ми піднялись на панів, а тепер і сам щез!

— Де Хмельницький? Подавай нам Хмельницького!

— І старшину так само бити треба. Ба, які пузаті стоять, понадималися! Бий їх!

Богун. Як? То це ви вже й мене хочете бити? Богуна? Ах, ви чортячої матері ідолянські виплодки! Та не діжде з вас і один і пальцем до мене доторкнутися! Вихоплює шаблю.

— Се Богун, братця! Се Богун!..

— А-а!.. Слава полковникові Калницькому!..

— Чолом Богунові, а якже!..

— Тебе любимо, пане полковнику, за тобою йдемо в огонь і в воду. Але витолкуй ти нам, бога ради, що се діється довкола нас? Що з гетьманом? Чому полковники від нас ховаються?

Богун. Бо ви ж їх бити хочете. А як би хто до полковника доторкнуся—козацтво на шаблях би вас рознесло!

— Ов-ва!..

Богун. Ні, не ов-ва, а так воно й єсть.

— Це б ми ще подивилися.

— Не пащикуй, Омельку — нехай розумніші говорять.

— А де ж гетьман? Вивабив нас універсалами з хат, тягнув через усю Україну, аж поставив тут, а сам—чорт його зна де дівся.

Богун. Гетьман хорий...

— Що він нам очі замилює — „хорий!“ П'яний та й уже.

— Його жінка знюхалася із ґармістром, а він їх прилапав та з досади велів повісити... А потім жаль стало — от і запив.

— Ото так гетьман! Через бабську спідницю військо занехав!

— Гетьман зрадник! Він на погибель нас сюди привів!..

— Він тільки себе та старшину визволяє, а нас знати не хоче! Але дзуськи! Не вдасться!.. Коли що, то сам перший наложить головою.

— Та гетьмана нема, він уже втік. Подружився з бусурменами й утік з ними, а нас зоставив на заріз.

— Гетьман з ляхами трактує, а від нас відступився.

— Ми вибилися з лядської неволі, а він знова нас продав панам!

— Віддає нас на муки! Під киї та батоги! На палі та шибениці!..

— Піймати його та віддати королю! Хіба ми собі кращого гетьмана не знайдемо? Хо-хо!

— Гетьмана!.. Давай нам гетьмана сюди!..

— Розсічемо!.. На шмаття порубаємо!.. Бий!.. Розбивай!..

Товпа кидається до намету, але в сей момент вибігає Хмельницький, розпатланий, розхристаний, в одній руці — шабля, в другій — пістоль.

Хмельницький. Га? Що? То ви так? На життя моє настаєте? Мало вам? На душу? На душу на мою? Я вас усіх перестріляю. Вистрілив.

анені закричали; товпа на хвилину зупинилася, потім знова шалені крики — і товпа біжить. Але не на Хмельницького, а пріч.

— Га? Людей стріляти? Своїх? Своїх бити?

— Браття!.. Убива-а-ють!.. Убива-ають!..

— Чорну раду! Чорну раду скликайте...
— Гетьмана скинути!.. Втопити його!..
— Полковників усіх перевішати!..
— Чорна рада!.. У раду!.. У раду!.. У раду!. Побігли.

Богун. Що ти наробив, гетьмане? Що ти наробив? Гей, браття! Зачекайте!.. Та я ж Богун!.. Я Богун!.. Слухайте!.. Побіг.

Хмельницький. Що я наробив? Я? А зі мною що зробили? Як той цар римський, я хотів би, аби всі люди мали одну голову, щоби можна було її стяти за одним махом! Гей!.. Ідіть!.. Ідіть усі!.. Усі!.. Бийтеся зі мною!.. Бийтеся зі мною!.. Розмахує шаблею. Нехай я кров'ю уп'юся, бо горілка вже мене не бере — чуєте? Кинув шаблю об землю, шарпає себе за груди. Не стає духу... заперло... У мене пекло тут... Я не можу... Я не маю сил терпіти... Та чи голову мені собі розбити об камінь, чи що мені зробити з собою?.. Гей!.. Горілки!.. Гей!.. Джури!.. Слуги!.. Козаки!.. Чорти, дияволи!.. Хто там? Горілки! Горілки!.. Море горілки, — най я заллю своє пекло невгасиме!..

Іоасаф, митрополит Коринту, тихо виходить; благословляє гетьмана.

Хмельницький. Отець митрополита?.. Отець митрополита?.. А знаєш ти, що я можу череп тобі розкроїти оцією шаблею?

Іоасаф. Він не цілком добре говорить по-українському, з акцентом, бракує слів. Все в волі божій... все в волі божій...

Хмельницький. Дивись—усі повтікали! Вони думають, що я п'яний, бо я багато горілки випив. А я — не п'яний, тільки в мене мозок горить...

Іоасаф. Ти від гордости своєї п'яний, пане гетьмане...

Хмельницький. І всі ви так думаєте... „Гордість"!.. Убожество моє, а не гордість. Послідній хлоп має те, чого я не мав ніколи, ніколи... Він прийде до-

дому, зморений, у мокрій одежі, а вдома стріне його рідна душа, обігріє і буде йому тепло, навіть у мокрій одежі... А я? Куди вернуся? Куди приїду? Хто стріне мене? Хто обігріє?.. Посольства, дипломати, аґенти, інтриґи, сварня полковницька, хитрощі міжнародні, щоденний обман, і знову посольства, і знову аґенти,—і так що-дня, без кінця, без перерви! На початку се бавить, а потім—утомлює. І хочеться спочити. Хоч би день один, хоч би годину... І нема на чому... Іду на пасіку, з божою мухою розмовляю... не те, не те!.. Живої душі немає—розумієш, отче? Живої душі немає!.. Бог не создавав ні гетьманів ні пасічників. Бог создав живу людину й велів їй шукати другої такої ж... А коло мене—не було ніколи... Баб скільки хочеш, а душі живої—нема...

Іоасаф. А добро народу? А воля рідного краю?.. А...

Хмельницький. Пусте говориш!.. І ти, як усі... Вам усім хочеться бачити в мені тільки машину, яка виробляє „добро народу". А я — людина! Я непогано виробляю „добро народу", але от я скінчив, от пішли усі аґенти, усі дипломати, от я обдурив одних, поманив других, от я повісив пару полковників для „добра народу", зібрав п'ять роїв і — зостався один. Уже ніч, усюди тихо. Нема аґентів і дипломатів. Що ж мені робити? Кликати знов аґентів?.. Спати лягати? Баб веліти привести, яких кращих? Що мені робити? — Скажи, скажи! Е, та ти того, мабуть, не розумієш. Може ти мертвий чоловік і жив усе життя по указці. Може потихеньку грішив крадькома і того тобі вистарчало... А я не можу жити тільки половиною, я мушу жити цілий!

Іоасаф. А Україна? А доля народу?..

Хмельницький. Слова, слова, слова!.. Ти думаєш, я не бачив, що вона мене зраджує? Я бачив, я давно бачив, а тільки не хотілося розбивати мені свого спокою... сам себе обманював...

Іоасаф. Пане гетьмане!.. Ти ж привів сюди сто тисяч народу. Королівське військо недалеко, іде вже на нас. Як поб'ють—що тоді?

Хмельницький. Слова, слова!.. Все кінчається зі смертю... Суєта, суєта... суєта суєт...

Іоасаф. Дитино моя!.. Мені жаль тебе, бо ти справді бідний, убогий чоловік...

Хмельницький. А, бачиш? Бачиш?..

Іоасаф. Але ти більший других великих. Бо всі вони... брешуть! Навіть зостаючися сам-на-сам, вони хотять перед самими собою вдавати великих і заклопотаних. А ти—чесніший. Ти одверто говориш, що ти—ще не все. Homo sum... Тому жаль тебе, гетьмане... Жаль тебе...

Хмельницький. А бачиш?.. Бачиш?..

Іоасаф. Але... Пам'ятаєш—кесареве віддайте кесареві, а боже—богові?

Хмельницький. Я ж і віддаю.

Іоасаф. Ні. От ти віддав самому собі, своїй журбі те, що належало,—обернись тепер і на другий бік; віддай і справі те, що їй належне. А справа стоїть без тебе. Як Моїсей, що пішов на гору Синайську і, вернувшися, застав Ізраїля збунтованим, так і ти, вернувшися із свого заточення, застанеш маси схвильованими, полковників стурбованими, в обозі піячка, люди розгубили самих себе, кидаються один на одного зі зброєю, грозять полковників видати королеві, грозять самого гетьмана вбити. Дисципліни нема, ніхто нікого не хоче слухати, на сторожу не виходять, провіянт, зоставлений на чорний день, грабують. Ще день-два — і розвалиться табор сам собою, і побачиш ти, гетьмане, сам себе серед пустині. І зачинатимеш знова свій труд, і кінець від тебе відсунеться...

Хмельницький хотів щось сказати, але замість того повісив голову.

Іоасаф. Я людина не військова, не знаю там... Але полковники кажуть, що упущено три якихось хвилі. Кажуть, ніби війну вже можна було би скінчити, як би ті хвилі не упущено.

Хмельницький похмуро. Знаю... Се напасти на ляхів під час вимаршу...

Іоасаф. Я вже не знаю як там... полковники би краще тобі розказали.

Хмельницький. А де вони?

Іоасаф. Та вони тут... Гей, панове полковники й старшино!..

Входять усі; де-який час мовчанка.

Джалалій хвилюється, удає рубашного. Пане гетьмане!.. Се не діло... В таборі бунт, а всмирити його, опріч тебе—нікому. Ми вміємо битися з ворогом, уміємо вмирати, але бунти поскромлювати—то не наше діло. З посеред нас усіх—це ти тільки можеш... Хотів плакати—міг те робити в Суботові. А як привів нас сюди та поставив під лядські гармати, так тепер роби, що хочеш...

Хмельницький. Погано граєш свою комедію.. Булаву!..

Виговський побував уже в наметі, бачачи, куди хилиться справа. Подає булаву гетьманові; хтось підсовує на чому сісти.

Хмельницький. Ми втратили спосібну хвилю—побити ляхів на переході, але я те направлю. Я виваблю ще раз ляхів з місця.

Джалалій. Як?

Хмельницький. Укрию армію, короля запевню, що нас нема, що ми відійшли назад, до Дніпра. Він вийде ще раз із леж, а ми його тут...

Петро Дорошенко. Вкрити армію?.. Легко сказати!.. Хіба то голка, що її сховаєш, де хочеш?..

Хмельницький. То моя в тім голова.

Криса. Та що ми говоримо про армію!.. Тут головами доведеться наложити!.. Чуєте, що наближається?..

І справді. Мов гомін моря, мов грім віддалений, наближається рев товпи; всі обличчя зблідли, руки хапаються за зброю; дехто оглядає пістолі.

Козак вбігає. Де гетьман? Де гетьман?.. Пане гетьмане!.. Біда!.. Тікай!.. Ховайся!.. Убити тебе хотять!.. На паль всадити!.. Тікай!.. Бога ради тікай!..

Полковники. Гей, браття, до зброї!.. Живими не дамося!.. На бога, дайте знати козацтву!

Богун вбігає. Я нічого не міг зробити!.. Я нічого не міг зробити!.. Хапається за голову. Ой, що ж воно буде?..

Хмельницький громовим голосом. Тихо!.. Сховайте шаблі!.. Бий хто в літаври... Бий хоч ти. Штовхає в спину найближчого; той починає бити нестямно. Сурма-ач... Вбігає сурмач. Труби на раду!..

Сурмач трубить; скоро то там, то там відгукуються полкові сурми, полкові накри, і на тлі реву товпи — сигнали безперестанні по всьому табору й дрібот літавр.
Вибігають козаки чигиринського полку; осавули (Андрій Пилипович і Васько Литвиненко) вистроюють їх, хорунжий (Дацько Костенко) стає під прапором. Старшина широким півколом вистроюється, — і лише сам гетьман зостається посередині. Йому виносять керею гетьманську, шапку,— і от він, уже певний себе, уже владар і керівник, стоїть, обіпершися на шаблю.

Рев товпи все покриває. Вбігають роз'юшені злобою люди.

— Би-йй!.. Де той падлюка, що своїх стріляє? Тягни його!.. На шибеницю!.. Різати їх усіх!.. Розбива-а-ай!..

Але побачивши всю цю обстановку, передні ряди оцкнулися; Хмельницький булавою показує їм, де стати, — і вони покірно, переглядаючися, не розуміючи нічого, йдуть... Набігають дальші ряди — і з ними робиться те ж саме.... Ще... і ще... і ще, ...безкінця — і скоро сцена вся затоплюється людом. Рев утих, і тільки тихий гомін чути, а на його тлі рівномірний дрібот літавр (це довбиш уже б'є вправною рукою).

Хмельницький. Досить! Барабан затих; хвилька мертвої тиші. Зібрав я вас сюди, панове молодці, на раду...

— Яка там рада? Що за рада? Бий його!

Товпа частиною підтримує сей вигук.

Хмельницький підняв булаву, знову все утихло. Хто озивається? Я не можу розібрати. Вийди наперед.

— Іди, Дем'яне!.. Іди... Чого ж ти?

— Злякався?

— Ти ж казав про якісь папери...

— Бач, там молов-молов, а тут і перелякався!

Дем'ян протискується. Чого там — перелякався? Кого перелякався? Отих ляльок цяцькованих? То й я, як уберуся в кармазини та адамашки, такий же само буду. Бач, дуки-сріблянники, собача рахуба! Повбиралися в канаваси та в альтембаси, та вже й міри їм нема?! Чекайте, ми не зарікаємося ще й тельбухи вам повипускати.

Хмельницький. Візьміть його!

Козаки тягнуть.

Дем'ян пручається. Братця!.. Голубчики!.. Убивають!.. Не дайте!..

Товпа глухо гуде, чути окремі голоси.

— Що то є?.. Вже наших хапають?

— Як брати — так усіх нехай беруть!

— Треба б не дати, братця, га?..

— Його ж там повісять!

Хмельницький. Нічого йому не станеться. Нехай прохолоне, аби знав, як поводитися на раді і перед гетьманом. Тепер кажіть, що ви маєте, а потім я скажу, що я маю, і по що я вас на раду скликав. Ну, виходь хто!

— Еге!.. Щоб і цьому було так, як і тому?

Хмельницький. Розумному нічого не станеться. Як буде до діла говорити, а не пащикувати непутящого, то й волос з голови йому не спаде.

— Йди ти, Ахванасію. Іди, чого там! Не з'їдять.

Ахванасій. Та чого ви? Нехай хто старший... та ну бо...

Хмельницький. Іди, іди, не бійся!..

Ахванасій. Та я що?.. Я хіба як?.. Як люди— так і я...

Хмельницький. А люди ж що кажуть?

Ахванасій. Та... Як воно пословиця йде: як череді без личмана, так війську без гетьмана... Не диво, що люди перетривожилися... Бо в великім війську всякі люди є... Одні кажуть — зрада, другі кажуть—а пощо та війна, без неї можна було б обійтися... Треті... та мало чого кажуть!..

Хмельницький. Ви були панські?

— А як же! Були панські, були.

— Ми й тепер панські.

— Чортового батька! Наші пани вже повтікали.

Хмельницький. А як вернуться?

— Та вони б то й захотіли, так мало чого!

— Не пустимо!

Хмельницький. А як же ж ви не пустите? А як пани вернуться з військом?

— А ми те військо виб'ємо.

Хмельницький. А як там буде тридцять або п'ятдесят тисяч війська? Та з гарматами, з кіннотою? Таке військо вогнем і мечем пройде через цілу Україну.

Чухається. — Та воно...

Хмельницький. Оце ж і єсть війна. По те вона й точиться, що ми не хочемо, аби ляхи прийшли в нашу землю. Бо ми тепер — як той садок необгороженій. Гарні яблучка та грушки ростуть на Україні — хто хоч простягни руку та й рви. І рвуть, та ще й гілля обламують.

— І свиня прийде, нариє...

Хмельницький. От-о-то!.. Так от ми хочемо садок свій обгородити. Щоб ні свиня ні лихий чоловік до нього приступу не мали, а це називається — війна. Розумієте тепер, що без війни ніяк обійтися неможна?

— Розуміємо, розуміємо!..

— Цей як розкаже, так мов у рот покладе.

Хмельницький. Оце ж я вислухав вас, що ви до мене мали, а тепер ви вислухайте мене, що я до вас маю. Всюди й завжди бували і єсть такі люди, що хотять поміж дощ пробігти. Оце, поки я був хворий, так чого тільки й не говорилося. Та так іще голосно говорилося, що аж хан татарський се почув. А почувши — задумався. Як я, каже, можу помогти людям тим, що самі собі помагати не хотять? От і став хан на місці — дожидає, що в нас тут вийде поміж собою. А король знюхав письмо носом і прислав до хана листа.

— Слухайте!.. Слухайте!..

Хмельницький. Прислав ото король до хана листа, а в тім листі пише: віддаю тобі всю Україну на луп, можеш брати вільно ясир три роки, аж по Случ: кого попадеш — твій буде. Жінка — жінка, дитина — дитина. А се тобі за те тільки, аби ти стояв смирно. Не помагай ні нам ні козакам — тільки стій та дивись.

— Ого!.. От так король!..

— От тобі й найясніший тато!..

— А може це ще брехня яка?

Хмельницький. Брехня, кажете? Не думав я, щоби ви своєму гетьманові брехню завдавали! А що це не брехня, то... пане писарю! А винесіть, будь ласка, ту грамату, що нам хан прислав. Виговський здивовано дивиться на гетьмана, але лице Хмельницького спокійне, ділове. Але ж це я вам кажу, пане Виговський

Винесіть, кажу, ту грамату, що її прислав нам Іслам-Гирей. Виговський у скрайнім здивованню йде до намету. Це, бачте, хан діставши отакого листа від короля, написав мені, бо ми ж ніби приятелі. Я королівського листа не маю,—то ж у секреті посилалося. Як би Іслам-Гирей оце не написав до мене по-приятельському, то так би ми й не знали, що́ за цяця король і що він нам усім готовив. А хан почув про нашу незгоду й питається: то як же—чи будете ви воювати чи ні? Як що будете — то давайте, а як — ні, то не морочте мені голови—нехай я маю тоді вільну руку. Та зрештою, от краще я вам прочитаю. Виговський подає свиток, звисає печать. Воно тут написане по-татарському, але я вже зразу буду читати по-нашому, щоб ясніше було. Читає, іноді, зупиняється підбираючи слова. „Пану богу, котрий сотворив нас і вас, пану богу без кінця хвалу воздаємо і пророкові нашому Магометові з товаришами його. Будучи Великої Орди, великої монархії, провінції Кипчацької, несходимих широких земель і панств і всіх ногайських татар королем великим, я, Іслам-Гирей, тобі, приятелю мій, запорізький гетьмане, і писареві, полковникам, отаманам і всьому війську Запорізькому здоров'я доброго жичу на многая літа"!..

— Славно!.. Славно!..

— Многая літа Іслам-Гиреєві!..

Хмельницький. „А по тім єсть то. Відомо вам, які між нами були постановлені слова на братерство і приязнь аж до смерти нашої. Не відступаючи від того братерства й приязни, але чуючи, що у війську вашім є незгода, а також маючи від короля польського лист, в котрім то листі король польський дає нам на луп Україну і право три роки брати ясир, де хочемо, аж до ріки Случи,—то ми питаємося вашої милости, пане гетьмане запорізький: чи ви провадите війну далі чи ні? Бо як ви маєте таку

незгоду між собою, то ліпше вам іти додому, ніж між собою колотитися, а ми будемо робити тоді так, як нам бог всемогущий на душу положить. А коли ви чуєтеся на силах і хочете провадити війну далі, то й ми готові. А за тим пану богу вас віддаю, жичучи доброго здоров'я від пана бога, котрий є дорогою правди"... Чули?!..

— Чули, пане гетьмане!.. До-обре чули!..

Хмельницький. Я був хворий і не знаю добре, що тут за сей час між вами вродилося і звідки такі вісти аж до хана дійшли. Але дивом великим дивуюся: невже серед вас знайшлися такі, що говорять о покорі ляхам? Так пощо ж ми тоді боролися три роки, стільки крови розлили, стільки жертов принесли? Лисиця, звір—і то не піде другий раз до пастки, а серед вас є такі, що хотіли би загнати нарід український увесь знову в ярмо? Ні-і!.. Я не знаю, як ви,—а я би таких людей вішав! А тепер скажіть мені: що я маю писати ханові? Чи писати мені так: дивуюся дивом великим—звідкіля ваша милость маєш такі неправдиві чутки; у війську нашому жодних роздорів нема, і до бою з ляхами ми готові хоч зараз. А чи, може, справді серед вас завелося таке паскудство, що краще не писати нічого, а тікати просто додому, не чекаючи, поки татарин злигається з ляхами та вдарить на нас? Кажіть же, панове молодці!

Павза; один виступає.

— Пане гетьмане! Нема де правди діти, були серед нас усякі голоси, але то—темнота наша з наших уст говорила. Тепер ми бачимо, що́ таке король і як він нас любить, коли не вагається віддати пів-України на поталу татарві. Як таке діло, то не задумаємося й ми його самого до Криму віддати,—гетьманів же віддавали? Чи правду я кажу, панове браття? Воюємо з королем?

— Правда! Воюємо!.. Най жиє гетьман Богдан Хмельницький! На руки гетьмана!.. Несіть його по табору!.. Нехай усі бачать!.. Нехай усі знають!..

Підхоплюють Хмельницького і з криками уносять пріч. На сцені зостаються полковники й старшина. Довго стоять мовчки, здивовані, наче аж з пантелику збиті. Шум товпи віддаляється.

Джалалій розводить руками. І що це за людина? І що в ньому за сила криється — тяжко зрозуміти.

Золотаренко Іван. Дивна таки людина, справді дивна людина!..

Богун. Оце та-ак!.. Дивись ти!.. Стояли ми, безсилі, безпорадні, перед отим дивом незрозумілим тисячеголовим—перед товпою. Ховалися, тікали, вже за шаблі готові були хапатися, брат на брата піти. А він вийшов, сказав дві слові, звичайних, простих, може не дуже й розумних,—і ті люди, що за хвилю перед тим хотіли вішати його,—от тепер несуть його на своїх плечах табором і підуть же, підуть за ним і в огонь і в воду!

Гуляницький. Так... це все правда. Лише, пане писарю! Що ж то за лист від хана? Чому я досі нічого й не знав про нього?

Виговський мовчки подає листа.

Гуляницький. Як?.. Чистий папір?..

Виговський кивнув головою, глибоко про щось задумавшися. Всі перераженi.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

У Лешнівськім лісі під Берестечком

Дерева, дерева—все в деревах. На заднім плані наскоро прорубаною тропою все йдуть, і йдуть, і йдуть відділи козацького війська, — пішого, кінного, гарматного. Повівають прапори, гудуть гармати, і потоком нестриманим ідуть, і їдуть, і їдуть без перерви люди. І на тлі цього безконечного руху, гомону голосів, ляскання зброї — відбувається вся дія. На переднім плані зібралося випадково кілька полковників. Де-хто на конях, за іншими джури коней ведуть.

Мозира. Ох, ти ж лишечко! Ото дорога! Аж упрів.

Худий. Я, коли хочете, не дуже розумію — пощо се нас гетьман сюди загнав у таку гущавину.

Кучевич-Міньковський. Там проти всього польського війська зоставив людей трохи, а сюди всім звелів іти... Якось нерозумно мені...

Богун. А воно таки просто. Нашим віддано наказа, щоби не зачіпали ляхів, поки ми звідси не дамо знати. А як бій почнеться, Джеджаликові з кропив'янцями велено, б'ючися, відходити все назад. Ляхи будуть посуватися за ними, відірвуться від Стиру. А ми тим часом обійдемо їх через оцей ліс — вони ж уважають його за непроходимий — і вдаримо ззаду. І тоді — ноги лядської з-під Берестечка не вийде!.. В запалі. Аж тоді напишемо ляхам пакти!.. Аж тоді напишемо їм такі пакти, що знатимуть до-віку й до-суду!.. Не Польща тоді буде над Україною, а Україна над Польщею!.. Тоді ми самі посадимо короля в Варшаві, якого

схочемо. А не схочемо, то й зовсім не посадимо! Зітремо ім'я Польщі з лиця землі, аби й потомні віки не знали, що була колись держава тиранів на землі!..

Криса. Чоловік стріляє, а пан бог кулі носить...

Глух. Гей ти, Крисо, Крисо! Щось ти з ляшкою одружився, то й лядським духом надихався.

Криса. Що я з ляшкою оженився, то не має нічого означати. Он сам гетьман теж мав ляшку за жінку.

Глух. Ото ж то так добре йому й пішлося!..

Криса. Та я ж нічого й не сказав, тільки — кажи гоц, як перескочиш.

Зеленський. Ні, побіда таки близько! Таж погадати тільки, що тут, під Берестечком — уся Польща. Все, що було живого — все тут!.. На місцях зосталися тільки жінки й діти. Як що сю армію зіб'ємо, то до самісінької Варшави й патиком на нас ніхто не кине.

Пушкар. От тільки татарів страшно.

Лобода. Чого?

Пушкар. Вони неохоче йшли на цю війну, — ото ж тільки за приказом султана. Як би в рішучу хвилину вони не зрадили.

Лобода. Ох!.. То таки страшно, направду. Тоді все пропало.

Носач. А ще ж у них оце Байрам. Мули їм забороняють битися в цей день. Як би справді нещастя не сталося.

— Цс-с!.. цс-с!.. Гетьман... гетьман!..

Хмельницький. А що ж ви, панове полковники, свої полки полишали?

Носач. А нічого їм не станеться, пане гетьмане. Ідуть собі потроху.

Хмельницький. Е, ні! Таки як полковник наперед з перначем, то таки воно охотніше йдеться. Прошу панів полковників на місця.

Лобода. Як так, то й так!.. Їдьмо, панове!..

Хмельницький. А ти, Богуне?

Богун. Прошу пана гетьмана дозволити слово сказати.

Хмельницький. Кажи. Ти знаєш, як я тебе люблю й ціню твій розум.

Богун. Я хотів сказати, чи добре ти, пане гетьмане, зробив, що татар самих лишив на полі Берестецькім?

Вісник-козак. Пане гетьмане! Ляхи ушикувалися до бою!..

Хмельницький. Хто де став?

Вісник. Король із гвардією в середині, там же й реґіментарі чужоземські, що під Убальдом та ґенералами німецькими. І Радзивіл Богуслав там.

Хмельницький. Артилерія?

Вісник. Напереді.

Хмельницький. Я знаю, що не ззаду, але—де? Чи тільки в центрі чи й на крилах?

Вісник. Пшиємський видвигає й на крила, але мало — більше середину закриває... Тільки туман великий, нічого не видко.

Хмельницький. Добре! Махнув вісникові рукою. Так кажеш, чому я самих татар лишив на полі? Як же самих? Там же цілий табор черні, а з реґулярних полків там же Джалалій, Громика, Гладкий, Гурський.

Богун. Ех, пане гетьмане!.. Про що ми говоримо? І ти ж знаєш, і я знаю, що табор—то річ ненадежна... В разі чого—табор, дивись, більше завадить, ніж поможе.

Хмельницький. А що ж може статися?

Богун. На бою все може статися. А головне — що татари можуть зрадити в найрішучішу хвилину.

Хмельницький у забобоннім перестраху. Ну-у, Богуне!.. ти ще накличеш... Це ж таки... сам бог від нас би тоді відступився...

Богун. Я не кажу... я що ж... а тільки мені здається, що недобре, що ми всі тут, і ти з нами. Тобі б уже, як не як, а треба там бути... Навіть як, не дай боже, що й сталося б, то ти б направив. А так—хто?

Вісник-козак. Пане гетьмане!.. Пане гетьмане!.. Хмельницький стоїть перераженний і не чує. Пане гетьмане!..

Хмельницький. Га?.. Що?..

Вісник. Вже розвіявся туман. Усе польське військо—як на долоні.

Хмельницький. Ага... добре... Як крила? Хто на крилах? Хто проти табору?

Вісник. Калиновський.

Хмельницький. І певне Ярема з ним?

Вісник. Так єсть.

Хмельницький. Я вже його поведінку знаю. А ще хто там?

Вісник. Видно значки воєводи подільського, воєводи краківського...

Богун. І те ще туди...

Вісник. Куявський воєвода пан Щавинський там, корогви каштеляна чернігівського пана Одрживольського, також старости калуського пана Замойського. А за ними вже посполите рушення.

Хмельницький. А праве крило?

Вісник. Я про праве не знаю. Мене тільки з сим післано.

Хмельницький. Добре. Дякую. До Богуна. Ех Богуне, Богуне!.. Забив ти мені цвяшок у тім'я...

Богун. А хіба ж тобі самому те в голову не приходило?

Хмельницький. Скажу правду—ні.

Богун. Але ж ти знав, пане гетьмане, що військо татарське неохочо, дуже неохочо йшло на цю війну.

Хмельницький. Ще б пак не знав! З-за чого й те підданство турецьке було затіяне.

Богун. І знав, що темні сили не устають рити під тобою?

Хмельницький. Але я вірив у свій вплив. Я кілька разів помічав, що ханові наговорять-наговорять про мене, а я прийду, скажу пару слів — і все знову повертається в мій бік.

Богун. От тому то я й кажу, щоб ти був там.

Вісник-козак. Пане гетьмане! Де гетьман?

Хмельницький. З правого крила?

Вісник. Так єсть!..

Хмельницький. Хто? Потоцький?

Вісник. Нема Потоцького.

Хмельницький. Розсердився на короля, що німців слухає. Отакі полководці в Речі Посполитій... Тут доля всієї держави рішається, а він губи надимає. І ми в сих людей були в рабстві двіста літ. Пху!..

Богун. А хто ж таки на правім крилі?

Вісник. Любомирський та Лянцкоронський. Праве крило на цей ліс оперлося, а на ліс ляхи надіються, що непроходимий; тому туди, на праве крило, нічого не дали.

Хмельницький зловіщо. Ну, нехай же надіються!..

Богун. А ще хто?

Вісник. Конецпольський, Сапіга...

Далекий гук гармати.

Хмельницький. О!.. Пшиємський уже розпочав. Зняв шапку, хреститься.

І все стало при цім першім вистрілі; всі поскидали шапки, мов церковний ход розпочався.

Хмельницький. Скачи ж ти, голубе, назад і кажи, щоб зачинали й наші. Джалалієві на словах скажеш, а Нурадин-Султанові оцей перстень передаси. Їдь же з богом... Та обережненько.

Богун. Як же ж буде, пане гетьмане?

Хмельницький. Ех, знаєш що, Іване? Чи добре я розпорядив чи зле, а треба вже того триматися. Бо як почнемо переробляти та плутати, то буде в нас таке саме безголів'я, як і в ляхів. Не буду я нічого міняти. Та й пізно вже. Бачиш—вариться вже пиво, всьому світові на диво.

Богун. То пошли хоч мене туди. Нехай хоч я буду на полі.

Хмельницький. Ти й будеш на нім, але показує булавою—через Лешнівський ліс. Прошу пана полковника до свого полку.

Богун понуро йде до коня. Потім, дико скрикнувши, скочив і понісся з шаленим тим криком та свистом.

Хмельницький до війська, що не перестає йти на заднім плані. Гей браття-молодці!.. Чого стали? Скорше, скорше!.. Чим скоріше обійдемо ліс, тим скоріше ляхів у гузир загонимо!..

— Гармата застряла, пане гетьмане!..

Хмельницький. Плечима, плечима!..

Вісник. Пане гетьмане!.. У короля нарада! Мабуть не розпочинатимуть ляхи бою сьогодні так само, як і вчора й позавчора.

Хмельницький. О, то було би погано. Тоді треба нам зачинати. Це сьогодні все треба скінчити. Біжи ж чим-дуж назад та кажи, щоб розпочинали наші, не дожидаючи ляхів. Головним чином — татари! Біжи до Нурадина або до Калги — кого здиблеш... Але біжи, скільки в коня духу є!..

Козак. Слухаю, пане гетьмане!..

Хмельницький услід. Але швидче!.. Швидче!.. До одного з прибічних козаків. А ти їдь і знайди полковника Гладкого. Кажи моїм іменем, щоби зараз розпочинав. До другого. А ти знайди полковника Громику й моїм іменем скажи, щоб розпочинав, ні хвилини не проволікаючи. До третього. А ти розшукай полковника Гурського...

Вісник. Пане гетьмане!.. Пане гетьмане!.. Бій розпочався..!

Хмельницький. Слава ж тобі, господи! Хто розпочав?

Вісник. Ярема! Мабуть сам на свою волю, без приказу короля вискочив. Бо сам із своїми 18 корогвами. Вдарив на табор.

Хмельницький до третього козака, що його посилав. Можеш не їхати... Далека гра гармат... все гуде... дрижить земля... О!.. пішло... пішло! Поможи ж нам, господи, владико сил і неба і землі... Відходить у бік і стоїть у нервовій безмовній молитві.

Вісник ще здалека кричить. Пане гетьмане!.. Пане гетьмане!.. По всій лінії бій!.. Рухнули татари!.. І Калга й Нурадин...

Хмельницький. А табор? Табор?..

Вісник. На табор б'є Ярема!

Хмельницький. Але чи стоять? Чи не розірвалися?..

Вісник. Тримаються... Добре тримаються...

Хмельницький. Слава ж господу богу... Слава ж господу богу... До війська. Гей, браття панове молодці, скільки сил поспішайте!.. Скорше!.. Скорше!.. І я з вами!.. Гей!.. Коня!.. Скочив на коня, трусить руками в повітря. Та поможи ж нам владико всемогущий!.. Та поможи ж нам!.. Гей!.. За мною!.. За мною, діти!.. За мною!.. Поїхав, вивіваючи булавою.

Вісник ошаліви. Пане гетьмане!.. Ярема розірвав ваш табор!.. Де гетьман? Побіг далі.

Військо неясним гулом реаґує; скоріше, скоріше біжать люди.

Вісник. Оправились наші... Знова зчепили табор... Все йде добре!.. Де гетьман?.. Хто бачив гетьмана?..

біжать тепер вісник за вісником з поля битви; товпи відкликаються на їх безпам'ятні крики.

Вісник. Середина пішла!.. Три піших регіменти, ґвардія королівська, німці!.. А перед ними польові гармати!..

Вісник. Джалалій стоїть, як мур! Проти нього йде сам король із чужоземними військами, але він стоїть!.. Як скеля!..

Голоси. Слава кропив'янському полкові!

Вісник. Праве польське крило битися не хоче! Стоїть на місці!.. Не здвигається!.. Гарматами надробляють!.. Мабуть побачили наших у лісі.

Вісник. Чужоземний якийсь полк пішов на поміч на праве крило. Викрили наших у лісі. Скорше на поміч!.. На по-міч!..

Вісник. Середина й ліве крило, як буря, натисло на наших. Гармати не дають нам жити!..

Вісник. Серед татарів пополох!.. Багато мурзів побито!..

Вісник. О-о-о!.. Біда-а!.. Біда-а-а!.. Брата ханського, султана Амурада вбито... Хан тікає... Рятуйте!.. Де гетьман?..

У безумних рухах шалу, з ревом вивалюються товпи селян, кричать щось безладно і в панічнім страху біжать... іще... ще... іще... Військо пробує їх зупинити, але все даремне.

— Пропало все!.. Зрада, зрада!.. Татари зрадили!.. Втекли!.. Всі!.. Поле оголилося... Зосталися ми на заріз!.. О-о-о!.. Рятуйте!.. Пропали!..

Хмельницький вибігає піший, без шапки, з шаблею в руці. Хто? Що?.. Куди?.. Як сміє?.. Назад!.. Стій, а то з гармат стріляти буду!..

Та де!.. Нічого не помагає — товпи минають і не помічаючи.

Вісник ранений. Хан зрадив... татари втекли... всі... нема нікого на полі берестецькім... Один Джалалій... Один тільки полк кропив'янський... проти всієї армії польської... І стоять... Як стіна стоять козаки... умирають... за Україну... от як... і валиться.

Хмельницький дико завив, ухопившися за волосся руками; нараз випростався мов пружина. Стійте тут!.. Чекайте мене!.. Я верну хана!.. Я верну його, хоч би там що!.. Коня мені!.. Коня!..

І не чекаючи коня, побіг. Джура за ним з конем. Кілька козаків кинулося за ним, але другі на них крикнули: „На місце!.. Він стояти велів“!..

І зупинився безконечний вуж з людських постатей. Поволі сцена наповняється сумними прибитими фігурами. Тихне далекий бій. Темніє. В тяжкім мовчанню стоять гармати, мов зачарозані віщим словом. Люди збиваються в одностайні сірі маси... То звідси, то звідти вирветься слово... хтось скаже— і замовкне...

— Що ж воно тепер буде з нами?
— Не знаємо... не знаємо...
— Вже й ніч надходить...
— А ми стоїмо...
— І що робити—не знаємо...
— Втратили ми ранок, браття...
— І день утратили...
— А придбали ніч...
— Темну ніч у непрохідному лісі...
— О-о-о!.. тяжко нам буде, браття!..

Починає накрапати дощ; тоскно шумить, і плачуть з ним осиротілі душі покинутих людей...

— Казав стояти...
— І чекати...
— Казав, що верне...
— І поведе...
— До бою...
— До побіди...
— До світлого щастя...
— І немає...
— Ні його...
— Ні бою...
— Ні побіди...

— Ні світлого щастя.
— О-о-о!.. тяжко нам буде, браття...

Дощ змагає; мокнуть люди; десь завив вовк—і серце стиснулося...

— Цс-с-с!.. Що се?
— Дощ шумить...
— І вовк виє...
— Мочать нас дощі...
— І вовки нас оточують...
— Хоч тримаймося купи.

А де-хто вже відкрадається.

— Ей!.. Куди ті пішли?
— Браття!.. Верніться!..
— Купи тримаймося!..

Ті, що відходять, винувато виправдуються.

— Та то ми по своїй нужді...
— Я зараз таки верну... я зараз...
— Як вам не сором на мене таке думати!.. Хіба я тікаю?
— Я тільки за шматочком хлібця...
— А я водички напитися...
— А я від дощу... Тут у вас дощ, а там сухо...
— Я зовсім і не думав передаватися ляхам... Звідки ви це?..

І відкрадаються, скривлено й у соромі, але йдуть.

— Рідіють наші ряди...
— Дивись, скількох з нас нема...
— Оце, мабуть, і нам пора...
— Що ти?
— Що ти?
— Що ти?
— А він же сказав...
— Стояти...

— А де сам, сам він?
— А чому ж його немає з нами?
— Він прийде, не бійся...
— Прийде, але пізно...
— Прийдеш, гетьмане, а в тебе немає вже війська!.
— Де твої полковники, гетьмане?
— Де старшина козацька?
— Де гармати і зброя?
— Де честь, честь наша? Немає.. немає! Плаче.

Свисгить тихо, злобним посвистом вітер по гіллях... І холодно, і самітно, і темно довкола.

— Браття!.. Стіймо хоч ми!..
— Мало нас, але стіймо!..
— Так... Стіймо! Твердо!..
— Стіймо й чекаймо!..
— Він же прийде...
— І поведе нас...
— До бою...
— До побіди...
— До світлого щастя...
— До вільної України...

Іще ильніший дощ, десь течуть потоки... заурчав далеко й понизько грім.. мряка оповила все.

— Темно, браття...
— Нічого не видно...
— Чи ми стоїмо ще, чи вже ні?..
— Пропали ми... пропали навіки!..

Криком розпачливим,

— Пропали... пропали... пропали... пропали!..
— Богдане! Де ти? Богдане! Богдане!
— Стоїмо ж!..
— Ждемо!..
— Де ж ти?..

— Веди нас!..
— До бою!..
— До побіди!..
— До світлого щастя...
— До вільної України!..
— Богдане!..
— Богдане!..

diminuendo

Свиснув вітер дужче... сипнуло дощем, як із жмені... буркнув незадоволено далекий грім... тьма..

З а в і с а

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА
ТЕТРАЛОГІЇ

ПЕРЕЯСЛАВ

НА 4 ДІЇ

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА 1

На бенкеті в патріярха Нікона

Патріярші покої. Гості в патріярха. Свіцькі й духовні. Більші люди вже розійшлися або розіходяться, зосталася менша братія. Тверезих мало. Та й сам хазяїн сильно під мухою.

— Ми всі тільки слуги царські.

Нікон. А я не хочу! Я глава церкви, а церква превише всього! Папу римського королі в ногу цілують,—о!..

Петро Михайлович Салтиков. Так оце ти гонобиш, аби й тебе в туфлю цілували? Ах, ти ж стерво!..

Михайло Петрович Пронський. Ах, Мікішка, Мікішка!.. Ах, Мікішка ти, Мікішка!..

Нікон. Donatio! Ти знаєш, що таке donatio? А я знаю!.. І введу!.. От будь я трижди проклят, коли не введу.

Салтиков. Не лайся, хамлюго! Ти ж патріярх.

Нікон. Я—папа! Східні патріярхи носили Воніфатьєв (царський духовник)... і до смерти мені пам'ятати треба, яка милость божа була наді мною, грішним, у пустині... А що ми їли, сказати?.. Траву, папороть і кислицю, вужівник і дягіль, дубові жолуді й давленину; з дерев соснових кору сушили та, з рибою змішавши, товкли, а все ж не уморив нас господь голодом.

Павел (митрополит крутицький). А бив він тебе, старець отой твій?

Воніфатьєв. Ой-ой-ой!.. Двічі що-дня був битий я в два времені. Навіть у св. неділю битий був двічі. Зраховано в мене за два роки на всякий день боїв тисяча чотириста

Місаїл (будучий єпископ коломенський). Та ти в нас відомий святий, що й казати! Як же!..

Аввакум. Що ж... Так мені бог дав, що я бачу таке, чого ви не бачите. Он раз жінка моя захворіла, і приїхав до мене сусідній піп, щоб її сповідати. Я пішов у церкву за требником. А там у притворі столик у мене стояв. Дивлюсь,— а він бісовським навожденієм скаче на місці на своїм! Ну, я не злякався, помолився, осінив рукою столик,—і перестав він скакати. Іду я до трапези, а тут інша бісовська гра. Мертвець на лаві в гробі стояв і, бісовським дійством, верхня розкрилася дошка, і са-

сей титул — і я буду носити. От тоді побачите, сволочі! Будете! Будете туфлю цілувати!..

Богдан Матвієвич Хитрово. Се ту, що ти, отче, на ній образ Христа й божої Матери носиш?

Нікон. Ношу! Хто мені може заборонити? Так римські первосвященники робили...

Пронський. Ах ти мужлан неотесаний! Туфлю йому цілувать, га? Та батько ж твій черепиць був, а мати татарка!

Нікон. Наплювать! А я—патріярх!

Федір Кузьмич Єлізаров. Патрія-хер, гага-га!..

Никифор Сергієвич Собакін. Кулак ти, от ти хто! З усіх уриваєш.

Нікон. А що дивитись? А ти не уриваєш у московському приказі?

Собакін. У тебе архимандрити й протопопи не вилазять із просвирні. Як кабальники роблять.

Нікон. Нехай роблять! Во славу божію, ха-ха!.

Собакін. Ти ж до голодної смерти людей у тюрмах держиш. й тридцять. А скільки ран і вдарів було менших на всякий день від рук його чесних—того вже й не рахую. Знаю тільки, що від ран великих ледве дихання в мені держалося, а се він, пастир мій, плоть мою сокрушав, а душу мою спасав.

Павел. І чим же він бив тебе? Руками чи може ще чим?

Воніфатьєв. А що в руках його святих прилучилося, тим і жалував мене, свою сирітку й малого птенця... Учив клюкою й остном[1] проболав, і поліном, що ним у жернові давлять муку, і пестом, що в ступі товчуть, і кочергою, що в печі вугілля гребуть, і поварнями, що їство варять, і рогатками, що рідину на хліби й проскури та на пироги в макітрах б'ють, щоб білі були,—і все те, аби душа моя темна світлою стала. І палкою, що ото ушат носять, з ноги моєї литку було вибито, аби ноги мої на послушання Христа ради готові були. Та що!.. Не тільки древом усяким, а й залізом і камінням, і за волосся дранням, і цеглою, і що прилуван ворушитися почав... Але я, богу помолившися, осінив рукою мертвяка — і стало попрежньому тихо все. Іду у вівтар, а там.. Ризи й стихарі літають, мов скажені, з місця на місце. Та й тут я не здрефіл: помолився, поцілував престол, рукою ризи благословив,— дивлюсь, а вони по старому висять. Отаке то буває бісовське ухіщреніе до нас.

Місаїл насмішкувато. Ти, отче Аввакуме, кажуть, і бісів виганяти майстер?

Аввакум со смиренієм. Не по достоїнству моєму, а по вірі приходящих.

Місаїл. А як же це ти робиш? Роскажи й нам...

Аввакум. Та як? Сльозами та водою покроплю, оливою помащу, молебна співаючи во ім'я Христове, — і сила божія одгоняшеть од чоловіка біси, і здраві биваху. Раз прислав до мене воєвода баб двох скажених. Ну, як звичайно, сам я постився й їм не давав їсти, молебнував, оливою мазав,— одно слово, як сам знаю,

[1] Осн або остен, польське ost, українське ость (звідси „остюк")—паличя гостро кінчаста.

Нікон. Га-га-га! Свербить? Свербить вам, що я з самої Москви маю 14 тисяч доходу в рік? Понімаєш ти? Понімаєш? Трясе.

Собакін. Та ну тебе к... Відчепись!

Нікон. Я буду дворець собі будувати! Щоб лучче, ніж у царя. Грошіє. А не стане—Альошка дасть.

Артемій Богданович Коминін стольник. Отче!.. Кажуть, що ти в дзеркало дивишся, як служиш...

Нікон серйозно. Ну, це вже, брат, брехня... єй-бо, брехня! Ах, і чого тільки про мене не говорять!..

Хитрово. Він же, як зустрічав раз царя в манастирі, то поначіпляв на себе стільки каміння дорогого, що хоч який бик, а не здержав,—довелося переодягатися.

Пронський. Лати б на нього та кольчугу.

Салтиков. Гарний би з тебе салдат був, Мікішка, а ти в патріярхи поліз.

Нікон. Га-га-га! Не! Патріярхом краще. А ти, мабуть, старообрядець, що мене не любиш! Ох, не люблять мене старообрядці! Ох, не люблять!..

Пронський. Знаєш? Оцей Мікішка — ух і штука ж!.. На обід чилося в руках його, чим рани дати і що тоді очі його узрять, — тим душу мою спасав, а тіло моє смиряв. Ото тоді власне пальці оці із суставів були вибиті, ребра й кості переломлені.

Говорить і далі.

Зюзін Никита говорив і перед тим. Хто книги священні виправив по старих списках? Патріярх Нікон. Хто єдиногласний уставив і благочинний спів?—Патріярх Нікон.

Неронов. Не кажи, чого не знаєш. Не ін бо хто сіє уставив, токмо іже возшедий до третього небесе Павел апостол. Та ще Златовустий Іван. Це вони повеліли явно всюди по вселенній співати єдиним голосом.

Зюзін. Ну, не в два ж і не в три. І не в чотири, і не в п'ять, а то і в шість, як у нас повелося, що в церкві співають речі не яко писані суть, але козлогласованія свого ради. „Сопасо, вомонє, імої, восєні, ізємі“—пху!.. Дух святий повелівае співати розумно, сірич не шумом і украшеніем гласа; а ми в церквах тільки глас украшали та знаменні крюки берегли, а що освященні річі стали до кінця перевернені проти друкованих і випробив. І баби, о Христі, цілоумні стали й здраві. Я їх висповідав, запричастив; живуть вони в мене та моляться богу, люблять мене й додому не йдуть. Прознав воєвода, що мені учинилися дочки духовні, розсердився на мене, хотів мене в огні спалити: ти-де вивідуєш мої тайни... А як ведьсу запричастити, не посповідавши? А як сповідати, поки біса цілком не одгониш? Біс—то ж не мужик: батога не боїться, а боїться хреста та води святої, та священної оливи, а від тіла Христового й цілком тікає. З бісом теж, брат, морока.

Місаїл сміється. Ловко ти... Так „духовні дочки“ кажеш?..

Аввакум. А що ж? Я й курочок так само сціляю. У воєводихи кури всі пересліпли й дохнути почали. Так вона, зібравши в короб, до мене їх прислала, щоб я помолився. Ну, я молебінь проспівав, воду освятив, курок отих кропив і кадив. А потім у ліс пішов, корито їм зробив з чого їсти, і його водою покропив, та до неї все й відісл в. І кури божим мановеніем сцілилися й поправилися по вірі її.

до себе закликає Гришку-юродивого, та після нього допиває з чарки. Се—щоб Гришка славу його розносив по Москві, що от, мовляв, який патріярх не гордий.

Матвіїв Артамон. Йому не по собі в сій кумпанії. То дрібниці. А от що, отче! Треба оглядатися на задні колеса. Бо може бути біда. Там не спустять, ого!.. Як тільки посковзнеться нога—кришка!

Нікон. Я Альошку во-тут держу! Во!..

Матвіїв. Як би не вирвався... Ти, отче, хочеш бути главою в церкві, а він хоче бути главою в державі. Як би вам не зіткнутися.

Нікон. Я Альошку во-ту держу!

Пронський. Мікішка скоро впаде. Голова в нього закрутилася — на дуже високу дзвіницю зліз. Він уже братією не величає не то єпископів, а й митрополитів.

Нікон. Я Альошку во-ту держу!

Салтиков. Дурак ти-и!.. Се ж на початку тільки він тобі так волю дав, бо наляканий був: держава в безпокойстві, війни, бунти, гільовщина, власть нетвердо стоїть. Ну, Олексій і розумно зробив, узявши саних древніх і нових книг—те нам байдуже. Та не тільки перевернені, але й словенському нашому язику, в нім же родихомся і священним писаніям учихомся — чужі, невластиві й супротивні.

Іосиф (єпископ астраханський). Ого, який з тебе богослов! Я й не знав.

Зюзін. А патріярх Нікон ці вигадки суєтославців і свавільників з церкви ізгнав і сотворив по преданію св. апостол і по богоносних отець правилах, і по церковних уставах, еже на користь всьому православному християнству, а єретичних отих вигадок богопротивних всяко ошаяватися й відметати велів.

Іларіон (рязанський архієпископ). Нашим попам та дякам единоголосіе не в моду, бо наші попи й дяки малограмотні. Як усі враз у церкві говорять,—хто там розбере, як він читає. А як тепер доводиться самому—от... і задумаєшся.

Сімеон (вологодський єпископ). Многогласіе того ради повелося, аби з церкви скоріше вийти. Прийшов до мене один священник і каже: „Нарікають паМісаїл. Штукар з тебе, отче Аввакуме, як я бачу... Та ще й штукар не малий...

Аввакум. Га-га-га!.. Я вмію! Ото приліз до мене раз чернець п'яний. Кричить: „Учителю, учителю! Дай мені царство небесне“... А це було години о 5 чи о 6 ночи: я з домочадцями канони говорив. А він кричить неотступно. Думаю—біда!.. Що робити? Покинув правило говорити, узяв його до хати й кажу: „Чого просиш?“ — „Царства, каже, небесного. І то—скоро, зараз, сю минуту“!.. „А можеш, кажу, пити чашу, що я тобі піднесу“? „Можу, каже, давай зараз. Чашу—можу“!.. От я велів пономарю лавку серед хати поставити й сокиру, що м'ясо рубають, покласти — вершити ченця хочу.

Сміх.

Аввакум. І канатний товсти-ий шелеп велів принести. Узяв книгу, почав одходну ченцеві читати, велів з усіма прощатися. Бачу—задумався... Велю йому голову на лаву класти, а пономар шелепом по ши-ий! По ши-ий! Кричить мій чернець: „Государ, прости й помилуй!“ І хміль зіскочив! Посла-

силу церкви собі в допомогу. А тепер, коли царська власть зміцнилася,—яка йому користь ділитися нею з попами?

Нікон. Я Альошку во-ту держу.

Матвіїв. Нетреба забувати, що коло царя ще люди єсть. Там і Соковнін із сином та з дочками, Милославські, Хованські.

Нікон. Наплювать! Хіба я не знаю, що Стрешнєв Семійонка собаку Ніконом назвав і благословляти її вивчив по патріяршому?

Матвіїв. А за ними підуть Барятинські, Мишецькі, Плещеєви, Львови. Цар спустить—так вони не спустять. Ти, отче, хочеш державу під церкву підхилити, а вони церкву під державу. Он Одоєвський хвалиться, що, вставивши в „уложеніе" манастирський приказ, приборкав уже церкву. „Тільки отой, каже, мужик на дорозі стоїть". І з'їдять.

Нікон. Подавляться! Одоєвський „Уложеніе", а я „Номоканон" — во! То бісовські закони Одоєвський попісав, яко новий Лютор, радсю антихриста, свого учителя.

Хитрово. А манастирський приказ таки буде!

рахвіяни: довго співаєш єдиногласно. Нам дома діло єсть. Та й свічкам великий розход". Я їм кажу: „Чоловіче, кажу, суетний! Прийшов єси до церкви молитися, так відкинь всяку печаль житейську, шукай небесних. Неможна оком одним дивитися на небо, а другим на землю. Так само не можна сластям і страстям служити." А вони мене—по пиці та волокти з церкви...

Неронов. І в ризах?

Сімеон. А що ж такого?

Павел (митрополит сарський). Приймає, ох, приймає, братія наша за єдиногласіє. . Он у Красній Слободі прикащик Протопопов священника бив до півсмерти ослопами за єдиногласний спів. І жінку попову бив.

Мефодій (єпископ мстиславський). Та воно що й казать... наша служба таки ловгенька. Предки наші брали устав з найсуворіших манастирів грецьких, а ввели в щоденний церковний обіхід для звичайних людей—от і... А тепер, при єдиногласії, як вистояти всю службу, так і ноги в тебе відіймуться, і спина буде, як перебита.

били ми йому трохи. Я дав йому чотки в руки, півтораста поклонів за епітимію велів класти. Поставив його пономар у білій свитці, манатью й клобук зняв та на гвіздок повісив. Я, ставши перед образ господень, в голос Ісусову молитву кажу й на коліна поклонюся, і він теж за мною, а пономар шелепом по спи-ині! По спиині! Та вже аж насилу дихати став,—так його уходокав пономар.

Регіт.

Авакум. Бачу я, що вже досить благодаті господньої,— в сіцця його й відпустив спочити, а двері не замикаю. Ех, як кинувся він із сіней та через забор та бігом! Понамар кричить у слід: „Отче! Отче!.. Манатью й клобук візьми"! А він: „Пропадіть ви к такій матері й з клобуком і з усім"... Не до манатьї, бач, стало...

Регіт.

Павел (митрополит крутицький). Ти, бачу, мастак других бити. А чи правда, що тебе самого прихожани лупили в Юр'євці у Поволськім?

Нікон. А я звелю своїм клірикам поплювати й прокляти велінія ті й закони.

Волошенінов (думний дяк). Возгордилися архиреї на царську державу. Вже царський чин і власть і обдержаніє хотять собі похитити.

Нікон. По правилу! Бо цар—то тільки єдин от уд церкви —і ні єсть, ні бути може яко глава. І нічтоже може діяти в церкві і єсть меншій, як посліднього чтеця чин.

Волошенінов. О-о-о!

Нікон. От тобі й о-о! На вуса мотаєш? Мотай, мотай—начхать! Все одно цар єсть і буде меншим архирея, бо господь равночесна собі архирея почте. Яко сонце і місяць! Сонце нам показує власть архирейську, а місяць—власть царську, яже ємлеть собі світло від сонця. Царіє помазуються від священическую руку, а не священики від царствія руки...

— А прежні патріярхи...

Нікон перебиває. Прежні патріярхи мені не указ! Прежні патріярхи були ними тільки по титулу, а на ділі були митрополитами,

Павел (єпископ коломенський). А тут іще проповідь уводиться, чого не було ніколи за наших батьків і дідів. Взагалі... Махнув рукою.

Логін (протопоп). А я, братці, скажу, що як там не як, а старинку негреба було чіпати.

Місаїл. Щось ти не так говориш, як раніше... Хіба патріярх Нікон сам почав виправляти книги? Ще ж митрополит Олексій перекладав Новий Завіт. А митрополит Кіпріян? А Фотій? А Максим Грек не сказав хіба, що наші правила не правила, а кривила, і що по таких книгах не славити бога, а хулити його. „Собезматерній Сину"... Та за таку молитву вже й вилаяти можна. А на Христа не говорилося хіба—„созданний і сотворенний"?.. Се на Христа-а!..

Іларіон. Ну, як уже Максим Грек виправляв!.. Махнув рукою. Він же навіть словенська язика не знав.

Місаїл. Зате грецький знав. А наші справщики і за Гермогена й за Іова ні того ні другого не знали.

Аввакум комічно. Ох, правда!.. Били та ще й здорово! Діявол навчив попів, мужиків і баб. Прийшли до патріяршого приказу,— а я там діла усі духовні вершив,—чоловіка з тисячу чи півтори їх там було народу. Витягли мене з приказу, давай бити серед вулиці батогами. А баби кочергами, рогачами... Били-били, гріх ради моїх, і кинули замертво. А воєвода з пушкарями прибіг, підхопив мене та на коні помчав до мого двору. І пушкарів коло двору поставив. А нарід і до двора приступає, і по місті молва велика. Найпаче ж попи та баби, що я їх востягав від блуду. Вопять: „Убити вора!.. І тіло псам у рів кинути". Бачу—біда. Та, оправившися трохи, в третій день ніччю, кинувши жінку й діти, Волгою сам-третій утік сюди. А тут на мене: як ти смів церкву соборну самовільно кинути? Знов мені горе!.. Але я все ж більше не пішов звідси і не піду вже...

Іосиф. Тут, значить, краще?

Аввакум. О, не в примір! Тут і з людьми спізнаєшся із ставними,

підвладними государеві. Досі архиреїв, мов дяків у приказ, призначала монарша власть. Собори церковні й скликав і розпускав цар. Діла на соборах вершилися тільки ті, які туди давала світська власть. На соборах тих сиділи й бояри, і дяки, творяще волю пославшого їх. Та й собор увесь скликався тільки по те, щоби ствердити готове вже рішення, приняте зарані в царських покоях. Силу мали постанови собору тільки тоді, коли їх затвердить цар, а бувало, що й не затверджував. Ну що-ж?..

Лазар (протопоп). А ваші теперішні так і зовсім нічого не знають.

Місаїл. Ні, не кажи. Хохли— то, брат, нарід учений.

Лазар. Хто? Ота сатана?

Місаїл. Не сатана, а Сатановський. І Славенецький... Учені голови! Розумні голови... Не то що ви, головотяпи!..

Іларіон. Ану, цить, отець!.. Що се там патріярх наш розходився?..

та й взагалі — багато краще.

Сімеон. Он-ба: у святі лишешся, а сам до багачів та високих людей лізеш.

Аввакум. Я не лізу, вони самі до мене лізуть. Я їх тільки лаю, коли заслужать.

Сімеон. Лаєш!.. А сам дивишся, як би ренським чи романеєю вгостили.

Аввакум зачеплений. Ми ренських та романей не шукаємо. І горілок

Хіба можна з тим усім миритися? Ні! Не можна! От я й не мирюсь... Хіба я не бачив, як ви над Йосипом покійним знущалися?

Неронов. З тобою разом..

Нікон. Як ви його публічно ображали, як самі вершили церковні діла, як слово „патріярх“ понизили, умалили й ущербили? І наді мною так думали? Дзуськи!.. Я вам не Йосип! Я хочу бути патріярхом по всій своїй волі! Щоби ні цар, ні бояри — ніта вин проціжених не шукаємо так само. І пива з кардамоном і медів лимонових та вишневих та білих усяких міцних. І на вороних у каретах не тішимося, як другі прочії... Сяде в карету, розтопирщиться, як пухир на воді, волосся розчеше, як дівка, й їде, пику виставивши, щоб черниці волухи-уніятки любили. Ех ти, мила голова!.. Де ти ум дів? Здружився з бісами, що в кареті з тобою їздять, та думаєш — і ладно? А препих який!.. І в соборну

хто аби не мішався до мене! Всі ви мусите тільки виконувати мою архипастирську волю! Йосип понизив власть патріяршу, а я превознесу її і поставлю рядом з властю великого государя, а навіть— вище її. Всі церковні діла мушу управляти тільки я, патріярх. Від мене, як від глави церкви, виходить уся власть, а де вона ще проявиться без моєї волі, там вирву я її з коренем! Не з дурного ума брав я клятву від царя й вас усіх, вступаючи на патріярший престол. Я знав, що роблю! І ви, всенародно мені поклявшися, мусите тепер мені коритися!

Хитрово півголосом. „Не за свой кус фатаєсся, а й тєм кусом ты, собака, подависся"...

церкву його, стерво, під руки ведуть, і на верх до царя під руки ведуть— фу ти ну ти!.. А чим ти полюбився цареві, сказать? Ухищреніем басень своїх та пронирством.

Кн. Дмитро Мещерський. Се ти про кого, отче Аввакуме?

Аввакум підморгнув. А ти не питай, князьок, а давай лучше вип'ємо...

Нікон. Що ти там бормочеш? Я зна-аю, що вам це все не подобається, що ви там проти мене нашіптуєте! Ти, Богдане, надієшся на Ганну Петровну, що вона царевича годувала? Не надійся, брат, не надійся!.. А ти, Неронов, на Мар'ю Ілінішну? А ти, Воніфатьєв, на своє звання царського духовника? Наплювать мені на вас усіх!.. Вертіли ви Йосипом і туди й сюди по своїй волі, так думаєте і мною так вертіти?

Воніфатьєв. А хто ж тебе, коли вже на те пішло, хто ж тебе й на престол возвів, як не

ми? З чиєї руки ти й патріярхом став, як не з нашої—га?

Аввакум. Я ж тебе наглядів, сукиного сина, а ти такий обманщик вийшов!

Воніфатьєв. А ти тепер нас і в Крестову не пускаєш? Так знай, що вміли ми боротися з Йосипом—зуміємо й з тобою! Ще ми від ласки царської не відбігли, ще й з боярами зь'язки в нас єсть, і широкі й міцні. Ще ж я таки духовник царський, мат-тері твоїй...

Неронов. Хто тобі позволив? З ким ти порадився, коли забороняв метанія по коліну та два персти? Ти знаєш на що ти посягнув? На Собор ти посягнув! Бо то Собор постановив нам два персти!..

Нікон. Наплювать мені на ваш собор!

—О-о-о!.. Усе духовенство аж не стямиться.

Аввакум. Ото так Никита Мініч!.. От врага випросили й біду на свою шию!

Нікон. Ви записку писали цареві про двоєперстіє? Писали? Тайно від мене писали, кажу? А знаєте, де ваша записка? Ось де ваша записка. Витягає з пазухи й шваркає на стіл. Ефект. Ага?.. Примовкли? Вам хочеться в совітники мені, у наставники,—а мені того не хочеться. Вам хочеться й далі правити церквою, як правили за Йосипа,—а мені того не хочеться.

Тиша.

Матвіїв. Се така вже розмова пішла, що мені пора додому.

Нікон важко дише. Стій, Артамоне.. я зараз... Знова сильно. Я знаю, що я роблю й куди я йду! І всіх, хто буде мені стояти на дорозі—всіх змету й сокрушу!.. Безсило до сусіда. Налий... я вип'ю... П'є. Ху!.. Артамон Сергєїч... не обіжайся! . Ну, гості дорогі! Сказав я вам, що я думаю й як буду йти, — вільно тепер вам судити мене й криво, й косо, і на всі боки. І вільно вам робити, як похочете: зі мною—так зі

мною, будеш друг мені й брат; проти мене — так проти мене, поміряємося в чеснім бою. Тільки в чес-нім! Щоб під ніжку не давати й ззаду не навалюватися. А тепер — давайте... давайте забудемо, хто що кому винен — і будемо пити. Всі ви мої гості дорогі, і всі ви для мене одинакові, як найстарший, так і найменший. У мене тут без місць, не як у царевій думі. Прошу випити! Гей, слуги! Наливайте! Князь Дмитро! Ти наймолодший і найвірніший — проси випити! Нехай не побрезгують... Гості дорогі!. Прошу!.. То само собою, а то само собою.

Пронський. Випить — чому й не випить з добрими людьми, а тільки...

Салтиков. А мені час уже й до двора. Дякую за хліб, за сіль...

Нікон. Ні-ні-ні!.. Я нікого не пущу!.. Як хто зараз піде, той, значить, хоче мене образити. Значить, він розсердився на мої слова. А я що? Я по простоті: що на умі, те й на язиці. Прошу, гості дорогі, кому що? А додому я нікого не пущу, так і знайте.

Хитрово. Ну, так давайте тоді пити всі, аж поки морди один одному не понабиваємо. Ей! Давай мені чару, яка там побільше!

Нікон. От люблю!.. От молодець Богдан Матвієвич!..

Іде частування, поклики, гомін.

Коминін. Все це добре, отче святий! А тільки одного я не похваляю — що ти все ж новини всякі вводиш, от... По-моєму так: до нас положено — і лежи воно так во віки-віків. Не наше діло пересувати речі церковні з місця на місце.

Аввакум серед своїх, неголосно. Бачили чортушко? Недурно ж мені в откровеніі глас був, що мерзок есть перед богом Нікон. Погубить він у Русі государеві люди душею й тілом, а хотящії його нові закони приняти — на

Де святі поклали що—там нехай і лежить. Церковная треба держати незмінно. А то... От двоєперстіє... То ж наш камінь віри! Всі святі отці знаменалися двоєперсно.

Нікон. Не бреши, аки пес. Що ти знаєш? Ти нічого не знаєш. Почитай Івана Златовустого, Григорія Двоєслова, Андрія Критського й інших отців церкви, то й довідаєшся, що древні християни хрестилися одним пальцем,— чуєш? Одним... І знаменували знак хреста на чолі тільки—отак-о. Поняв? Як же ти можеш говорити, що всі святі хрестилися тільки двоєперсно?

Коминін. Ну да... я того не знаю, але...

Нікон. То ж то й воно. І всі ви отак. Не тямите ні-чорта, а лізете в богословські діла.

Єлізаров. Ми знаємо, що Стоглав заповів: іже хто не знаменається двома персти, яко же і Христос, — да єсть проклят.

Нікон. А греки кажуть... страшнім суді будуть називатися ніконіяни, яко древні аріяни. Він же Христа не визнає, в плоть пришедшого, і воскресеніє його, яко юдей, криє. І хреста складання в перстах руйнує, і справжнє метаніє в поклонах відсікає. Заблудив у всім, яко Тармос древній. А нам, людіє, треба історгнути зле і пагубне його вчення, доки пагуба на нас не прийшла яка, або вогонь з небес, або мор, або ще що неподобне...

Даніїл протопоп. То правда. Усіх єретиків від віку єреси зібрав Нікон у свої нові книги: при хрищенню сатани не отрицаються; коло купелі проти сонця кружають; і церкви святять теж проти сонця; з образами та хрижами ходять. Що велить діявол—те й роблять його слуги.

Логгін. У хрищенську молитву написали: „Молимося тобі, господи, душе лукавий, яко помраченіє помислом наводяй"... О, бач? Чорта вже господом називають! І моляться

Павел, єпископ коломенський. Нам греки не указ. Греки — єретики.

Нікон. А від кого ж ти своє християнство взяв, як не від тих єретиків?

Павел коломенський. Тоді віра їх була чистою, а потім, після флорентинської унії та покорення турками, — поколебалася, іспроказившися махметовою прелестю. А ми — Новий Ізраїль, вибраний богом, і бог нас веде до великої будущини. А все те стоїть на правій нескаженій вірі.

Хитрово. Ти легше проти греків, бо патріярх уже й царя до них навернув.

Пронський. Ну, цареві тільки Костянтинополя хочеться.

Салтиков. А що ж тут поганого? Його ще Паїсій закликав до Царграду: приходь, каже, аки новий Моїсей, свободи нас від іга агарянського...

Нікон. А я — руський, і син руського, а віра моя — грецька.

Неронов. Та яка ж вона грецька, як ти й мови грецької не знаєш?

йому за те, що помрачає помисли.

Лазар. Апостоли й сім соборів святих отець і пастирі й учителі о святім дусі ісполнили святу церкву догматів, украсивши її, яко невісту, кров'ю своєю із Христом запечатали й нам передали. А оця антихристова чадь хоче розграбити ту церкву, і хрест із маковиць стягти трисоставний, а криж латинський поставити чотирикутний. І жертву перемінити, молитви й спів на антихристове лице перевернути. Угладжують діти батькові путь. Коли ще й не прийшов він, послідній чорт, то скоро прийде. Все приготовили предтечі його.

Аввакум. Ох! Собаки! І що їм старина та помішала? Хіба те тяжко, що блудити не велять старі святі книги? Дивиться на Нікона й півголосом крізь зуби. Блуди, собако! Блуди, одступниче, баб уніяток — тільки не займай старих святих непорочних книг пречистих. Подивись на рожу свою та на брюхо

Нікон. То інша річ...

Неронов. І нічого ти не знаєш! Противники твої кажуть тобі од писанія, а тобі й відповідати коротко.

Павел коломенський. На-ам грегеки не указ, от! Що вони знають? Вони нічого не знають. Древні їхні школи позакривали турки, учаться вони тепер у латинян. Древні рукописи їх теж турки попалили, а нові книжки виходять у Венеції або в Римі, з-під руки єзуїтської.

Матвіїв. Чудні ви люди, не в обиду вам будь сказано. І всі оті ваші грецькі, хахлацькі, польські правила, формули, догмати — все те ні до чого. Тут діло йде не про те, щоб вибирати—а як сказав блаженний Августин, як Аристотель. Не те виведе край наш на широку дорогу. Нам треба армію добру завести в себе. Флот!.. Дипломатів треба мати освічених, мануфактуру, фабрики, майстерні. Треба, щоби ізби наші стали просторими, вигідними для життя. Треба розумної розсвоє, окаянний! Як же ти в двері небесні пройти хочеш? Нуждно бо єсть царствіе небесне, і нуждники тільки восхитять його. Ти поглянь на святі образи, як добрі ізографи подобіє святих описують: лице й руці, і нозі, і вся чувства тончава і ізмождала від посту й труда і всякія скорбі. А ви тепер подобіє їх перемінили, пишете таких, як і самі: товстобрюхих, товстоп'ятих, ноги й руки, як стільці у кожного святого — гидко й дивитися. Але грозить рукою не оскудіє по словесі божому старе наше православіє молитвами св. отець! А ваше собаче ніконіянське умишленіє скоро ізвод прийме!..

Його хотять зупинити, але він уже нікого не слухає.

Аввакум. Не буде, яко мірсіна й кипарис, а в прут ізсохне і в прах розсядеться й провоняє, як мертвий пес! А любяй віру ніконіянську, буде яко Тармос-папа, законоположник римського стола—по смерті провоняв увесь і смрадом своїм увесь град огну-

ваги в свято—от чого нам треба. Не ченці та філософи виведуть нас на світло, а ремісники, комерсанти, інженери, офіцери. От хто нам составить велике Московське государство.

Павел, митрополит сарський. Тщета мирська. Нам треба духовне уладити спочатку, богу послужити, а потім уже про мирське дбати.

Нікон. А що, хіба погано я духовні справи уладив? Яке було нестроєніе до мене? Храмів мало, священослужителі — один гірше другого.

Хитрово. Кинь попу п'ять рублів, та й бий його, як пса...

Нікон. Тільки іменем були пастирі, а ділом — волці; тільки нареченієм учителі, а проізволенієм— мучителі. Коло Кремля п'яні попи цілими днями стирчали та лаялися та сквернословили. Бігали по вулицях, дівчат насилували, валялися по шинках, або йшли у розбій. А в неділю п'яні відправляли службу божу, белькочучи усяке поскудство перед сив та до іздохновенія призвів, аж поки Стефан у Тивер-ріку смрадне тіло не вверг. Отак і вас, законоположників нових, і з тобою, врагом, зверже послідній рід у Москва-ріку, і прах ваш, провонялих душ, лопатами загребуть!

Його зацитькують, бо він, не помічаючи, почав уже кричати й розмахувати руками.

Лазар. Перестань, отче!.. перестань!..

Логін. Не час іще, не час.

Даніїл. Се нічому не поможе. Нам треба гуртуватися й треба голову. Бо що ж ми вдіємо, самі протопопи?

Неронов. А от Павло коломенський—чим не голова? Треба його на свою руч перевести.

Аввакум. Не надійтеся, братія, ні на кого. Хіба не знаєте, які теперешні пастирі? Вони й так і сяк готові в одну годину перевернутися. Таких же вмисно й ставлять, як зем-

престолом. Що, не правду я кажу, га? І хіба не вивів я того всього?

Салтиков. Так то так, але тобі самому приклад треба давати смиренномудрія й скромности, а ти? Хіба ти баб до себе не водиш? Хіба ти багатств не збираєш?

Нікон. Я?.. Я — патріярх!

Салтиков. Ото ж то й воно, що патріярх. Ти б от краще подав приклад своїм єпископам, аби вони челяди стільки не тримали, не обтяжали прихожан. Казначей, хранитель дарів, духовник із діяконом, протопоп із цілим кліром, кілька дяків, два писарі, шість підпищих, ключники, економи, слуги, столярі, сторожі, воротарі, звонарі, — та чорт їх і перерахує всіх! А до того ще й баби в списку стоять, а яка їх робота—невідомо! І все те гризеться, сперечається, підлизується підкопується одне під одне! І все те живе, та ще й ситно живе, — з кого? Та все з тих же парахвіян. От куди треба тобі увагу звернути, а не на алилуйю.

ських ярижок: що їм велять — те й творять. Тільки в них і витверджено: о-сь, ґосудар... во-сь, ґосудар... добро ґосудар... Хоч пали, ґосудар, християн істинних, а нам — як прикажеш, так і будемо співати. Хоч ведмедя дай нам у вівтар, а ми раді тебе, ґосударя, тішити, аби тільки ти нам гроші та корми з дворця давав. Брюха в них товсті, як у корів, а о небесних тайнах не смислять, бо живуть по-скотинячому та тільки зідхають. А зідхає він тому, що довго до власти не допускають. А як докупиться великої степени — і зідхати перестане. Словом — духовні, а ділом — чорти. Все брехня й обман. І де там Христос? Ані близько! Тільки чортів полки, більш нічого.

Воніфатьєв. Помовчи, отче Авакуме!.. Ти підпив трішки — так сиди краще тихо...

Авакум. Помовчати? Добре, добре... я помовчу... Давай вип'ємо, отче! Наливай!..

Нікон. Дійде черга й туди, зачекай. А школу св. Андрія хто поновив? Я. Друкарню хто до порядку призвів? Я. Все я! Куди не кинь — я!..

Салтиков. Та ти вже, ти!.

Пронський. А он Ртіщев до Преображенського манастиря понавозив хахлів, так вони похлєще твого грека Арсенія будують.

Нікон. А!.. Хахли, хахли? О, то молодці!.. Я хахлів люблю. Учений нарід. У них не те, що в нас—піп і читати не вміє. Спитай його, скільки було апостолів, то й не скаже. А в хахлів — наука! А спів! О, красота! Я як виписав у Новгород із Київа півчих, так увесь Новгород збігався слухати. Сам цар приїздив!

Павел, митрополит сарський. Що й казати. Співати вони мастаки, се й я скажу. Наш хомовий спів проти їхнього не годиться, ні, не годиться. Це вже й я скажу, що не годиться...

Нікон. А благолєпіє яке в храмах у них! У нас — Воніфатьєв. Не вживаю я... і тобі раджу перестати.

Авакум. О! Я можу без кінця! Безконечное количество—і єще!

Воніфатьєв. Ну, пий та мовчи! А то краще йди додому.

Авакум. Додому? О, ні!.. Я ще з патріярхом побалакаю. Я ще із святим патріярхом побалакаю!..

Павел коломенський. Ну, і брати хахлів тільки для співу. А по-що ж

піп кричить скороговоркою, не переводячи духу, півча галасає без перестану у все горло ананайку, миряни балакають між собою, діти бігають по церкві, забавляються; а тут же зборщики з кружками ходять, юродиві верещать, кликуші кликають, старці лаються або вже, дивись, і битися завелись, а довкола миряни підштовхують та регочуться. І всім здається, що так треба, що інакше й бути не може.

Неронов. Що ж ти, отче святителю?.. Вже іноземців законоположення хвалиш і звичаї їх приємлеш? А перед тим від кого ж, як не від тебе, ми чули многажди, як ти говорив: гречани-де, і Малой Росії стратили віру. Кріпости й добрих норовів немає в них, спокійде та честь їх прельстили, своїм-де норовом роботають, а постійности в них не об'явилося й благости ні мало. Це ж не хто говорив, як сам ти.

Нікон. Що добре — те добре... На добре ніхто не скаже, що погане.

їм іще і власть у руки давати? А в нас таке вийшло тепер, що забирають у нас власть хахли,—от що погано. Он Борис Іванович тримає отця духовного тільки для прилики людської, а сам хахлів почав жалувати. А це вже видиме діло, що й сам туди ж уклонився, до таких же єресів латинських.

Лазар. А Ртіщев Федір Михайлович? Повен Андріївський манастир настягав хахлів. Навіть архидіякон у нього хахол. А про півчу й не говорити: і Тарнопольський, і Бережанський, і Биковський і чортовський і дьяволовський... Тридцять душ хахлів. А сам Федір Михайлович удень у дворці, а як вечір — і туди й туди...

Логін. Великий соблазн єсть у тих науках

Воніфатьєв. А я проти хахлів. То — благочестію ругателі й єресям водителі. Не зримо в них ні єдину од добродітелей, ні Христова смиренія не імуть...

Нікон. А ви смиренниї?!

Воніфатьєв. Тільки сатанинську гордість, а замість посту — многоядєніє і п'янство люблять.

Нікон. А ви трезвеці? Ха-ха-ха!.. Та ви й зараз усі п'яні.

Воніфатьєв. Замість єже ради Христа істаяти тіло — м'якість і буйство люблять, а хресного знаменія на лиці істинного покласти не хотять і сложенію перст противляться, яко вразі істини й ругателі. На колінях поклонитися господеві не хотять і, лжу покриваючи самосмишленієм, розум божественного писанія лукаво скривающе, своєвільно творять на прелесть безумним чоловіком.

Нікон. А й мелеш, старий чорт, сам не знаєш що! Зависники ви всі — і тільки. Темні самі єсте й малограмотні — от вам бісовських хахлацьких. Приходить до мене піп Хома. Посилає, каже, Ртіщев у Київ учитися дітей моїх духовних — Перфілку Зеркальнікова та Івана Озерова. А я думаю, що як вивчаться вони проклятій латині, то будуть від них великі клопоти. Як бути? Я йому кажу: ради бога не пускай, бо гріх на твоїй душі буде. А він: „Та я б радий, каже, не відпускати, так вони безперестанно із сльозами просяться"... От яка прелесть бісовська!

Даніїл. І сестру ж свою Ртіщев за собою тягне, Ганну Михайлівну.

Авакум. Михайлівну? Та то ж патріярхові новопредані сосуди — Хведір і Ганна. Ганна — Ніконова манна. Ох, і попоморочив же, сукин син, людей! Цар його на патріяршество кличе, а він наче не хоче, мрачить царя й людей. А з Ганною по ночах укладаються, як чому бути. А то отой іще Павло

і досадно дивитися на людей освічених, розумних. Слухайте, братія! Ей, ви!.. Помовчіть там! Слухайте, що я буду казати. Бігають до нас посли від Хмельницького, просяться черкаси під царську високу руку. А царева висока рука боїться.

Крутицький, Ганни Михайлівни любий владика, підпазушний пес борзой...

Павло коломенський. Укротися, Авакуме...

Авакум. Мовчу, мовчу!.. Мовчу...

Коминін. Чого ж вона боїться?

Нікон. Дурак! Війни боїться! За царя Михайла набили нам поляки морду—страшно, щоб і тепер не наклепали.

Пронський. Начхать нам тепер на поляків. Ми сами з усами.

Салтиков іронічно. А як же! У нас тепер не голови, а полковники! І Яган Краферт і Олександер Краферт! І Леслі Джон, і Гутцан Юрій!.. Вони тільки глянуть на поляків,—то ті так і розбіжаться.

Пронський. Не бійсь, не бійсь! Поляків не так страшно, як своїх. Поведемо чернь на зовнішню війну, так вона бунтів вщинати не буде. А то бач що було? І в Новгороді, і в Пскові, і в Москві.

Нікон. Так як же? Приймаємо хахлів під високу царську руку?

На розспів кілька п'яних голосів.

— Приймаємо!

Нікон. Ну, ладно! Так я буду царя натпрутпрускувать. Давай вип'ємо, чуєш?

Салтиков. А як хохли з нами злучатися хотять? Чи там зостануться, чи до нас сюди перейдуть жити?

Нікон. А чорт їх знає!.. Ей, Михайло! Що оці послідні посланці хохлацькі говорили? Богданович з товариші. Ти ж був в ответєх?

Волошенінов. Та був же... Що ж, вони одне товчуть: б'ємо чолом, щоб царське величество для православної християнської віри над нами умилосердився й-звелів прийняти під свою государеву високу руку. Під королевською рукою вже вони бути й з іншими іновірцями злучатися та єднатися не хотять.

Неронов. А я противник тому. Не слід розпочинати того діла, бо користи з нього я не бачу жодної, а тільки кров християнська йме проліятися всує. А потім—хіба такі великі справи так рішаються, по п'яному ділу?

Нікон. А хто ж буде рішати? Дума боярська? Чи може земський собор? Як ми тут рішимо—так і буде. А для приліку, передамо се і в думу боярську, а може й собор для комедії скличемо.

Воніфатьєв суворо. Треба спочатку церковний мир установити, бо без того не матиме кріпости війна. Навпаки, за премноге прогнівання владики істиного бога велія погибель і тщета буде. Треба перше з ворогами церкви брань сотворити, а потім на іноплеменників іти.

Нікон. То само собою, а то само собою.

Бутурлін. Пушки стріляють однаково і при двоперснім і при троєперснім знаменії...

Воніфатьєв. Не блюзни, свине! До Нікона. Ти думаєш, ми не знаємо, чого тобі хочеться? Патріярхом всея Руси хочеш бути!

Нікон. А хоч би й так! Хіба це не слава буде нашій церкві? Хіба це убиток? Хіба як козак Єрмак Тимофієвич поклонився цареві московському несходимим Сибіром, то се погано вийшло для Московської держави?

Єлізаров. А тепер другий дурак-козак кланяється Україною несходимою... Правильно! А нам що? Бери — і не толкуй.

Собакин. Дареному коню в зуби не заглядають.

Бутурлін. У них там Машкі-канашкі—ех, хараші!.. Єй-єй, поїду воєводою в черкаси! Вже ж і поживу власть!

Коминін. Нам, служилим людям, воно, звичайно, добре: більше воєводств, скоріше люди вперед будуть вилазити. Та й підживитися можна, бо хахол—дурак.

Неронов. Патріярх ні про що й ні про кого не думає, тільки про себе. Як що вигорить його діло—він стане ще сильніший. А не вигорить, поб'ють нас поляки—моє, скаже, діло сторона: то військо погане було.

Воніфатьєв. Хочеш поширити свою власть, аби подвигнути її над властю государською. Подав рівноапостольний благочестивий цар наш тобі волю, а ти зазнався, усякі руганія твориш, а йому, государю, кажеш: я-дє роблю по євангелію та по отчих преданіях.

Нікон. А хіба ні? Я окрім євангелія, нічим не суджу.

Неронов. „Окрім євангелія"!.. Посоромився би говорити... У св. євангелію написано: „любіть вороги ваша і добро творіть ненавидящим вас", а тобі хто й добра хоче, так і тих ти ненавидиш. А які клеветники та щепотники, так тих ти любиш і жалуєш. Хто тобі кого огласить напрасно, хоч за п'ятьсот верст, хоч за тисячу—і ти віру ймеш. То ти протодіякона Гришку й інших, що тепер у Крестовій у тебе радники,—ворогами божими й руйнувателями закону господнього називав, а тепер—то в тебе добрі люди. Досі ти нам приятелем був, а тепер на нас повстав, людей мучиш. Старця соловецького велів бити—та ще коли? В хресний день! Хіба це діло? Усі від тебе терплять скорбі, біди й розор. Страх від тебе усім. Твої посланники паче царевих страшні суть, і ніхто з ними що глаголати не важиться. А кая тобі честь, що вся-

кому страшний єси і що звуть тебе звіром лютим? Твоє святительське діло—Христове смиреніє подражати та його, пречесного владики нашого, святу кротість. Того ради й святитель ти, щоб усіх немощі носити, а не бити та мучити. Того ради й глава наречешся, аби о благих помишляти, а ти—що робиш?

Нікон. Та ти розкольник, я бачу! Єретик!

Неронов. А то що єсть єресь наша? Кий розкол внесохом у церкву, що гудиш так нас? Не знаємо в собі й сліду єресів яких, ніже розкольства.

Авакум підбадьорює час-від-часу. Так його, так, стервину! Печи йому, печи! Дошкуляй!.. Піддавай пару! Заганяй його на слизьке! А втомишся—я підіймуся. Я йому покажу кузькину мать!

Неронов. Аще ми розкольники й єретики, то й усі святі отці наші, і всі царі благочестиві, і всі патріярхи святіші—такі ж суть. Аще во православії нашім, і в старих святих книгах, і в догматах їх хоч єдина єресь і хула на Христа бога обрящається й на церкву його—раді ми за них покутувати перед усіма православними християнами. Але нема... Не-ема-а!.. То ти єси богоотметник і єретик, і тошно тобі буде на Христовім суді, але вже тоді не пособиш собі ні мало чим!..

Авакум. Так його! Так його!..

Нікон. Та як ви смієте? Та я вас!.. Я вас ізгоню пріч з Москви всіх!..

Неронов. Ізгоняй! А час прийде—і сам з Москви поскочиш божим соізволєнієм. А мовчати ми не будемо! Бо як будемо мовчати—зима прийде на нас, а в оному віці яку відповідь тоді дамо владиці нашому Христу?

Авакум. Так їх, так!.. Ех, як би мені волю! Я б вас усіх, як Ілля-пророк, перепластав в один день. І, чаю, не осквернив би рук своїх, а освятив. Ох, Тита би второго Юспісіяновича на ввесь ващ

„Новий Єрусалим", де Неглинна-ріка тече!.. Нехай би любодійцю ту потряс би та хміль вигнав! І вас би, проклятих єретиків, прогнав би у степ, ко Ізмаїлу, предавши, яко греків, туркам і кримським татароз'ям, а в будущий вік у преїсподній тартар усіх із жидами за одно. Та не втечете від праведного Христового суду. Не втече-те-е!.. А тоді й ми вже натішимося над вами... Тоді як захочемо, так і осудимо вас во Христі. Усіх вас, собак, під начал нам віддасть, дайте срок!.. А ми вже наступимо вам на горло во Христі Ісусі... Не втечете!.. Будете в мене в руках!.. Видавлю я з вас сік-ат!

Нікон. Забув ти, хаме, де єси? Забув, перед чиїм лицем стоїш?

Авакум. А ти не величайся, дурак!.. І величається, грязь худая. Нема ж тебе ні в що, коли чого господь не создасть. Лицемірством і лжею покрит єси, братоненавиденням і самолюбством одіян. Мнишся щось бути, а кал і гній єси, відусюди воняєш, і душею й тілом. Тобі б із собаками та свинями жити в конурах, бо й вони смердять так само, як і ти. Тільки вони по єстеству, а ти — від слаболюбства свого. Хіба ми не знаємо тебе, як ти кудесити та баб блудити навчився, аж поки оце до чортів не попав в отамани, яко кінопс волхвуючи? Але пропадеш скоро, і пам'ять твоя з шумом погине!

Нікон. А-а-а!.. Он як? Буде знати цар!.. Буде знати цар!.

Авакум. А що твій цар? Завів ти його, собака, за мис і ум відібрав, розказивши. На переносі туманить: і благочестивішого, і тишайшого, і самодержавнішого государя нашого, такого-сякого, сухого-немазаного, більше всіх святих од віку. А той і вуха розвісив, і дметься, наче й справді святіше його нема. Через оцю гординю цар і волю тобі дав, а ти, з діяволом во складу,—що захочеш, те й робиш, вся горняя

долу повертаючи. Бо ти єси анцихрист, число звірине— 666... І два роги в звіря: один побідитель Микита по алфавиту, або Нікон; а другий—пособитель Олексій, яко пишеться в книгах: ріжки тоненькі, у космах як у баранця, добродітель знаменує, льстя житієм видаючися добрим, а сам—бодий церкву рогами.

Страх напав на всіх. Хто тікає, затуливши вуха, хто сидить з виряченими очима, хто обурюється.

— Він не в своїм умі!.. Заткніть йому пельку!.. Він, п'яний—що з п'яного візьмеш?.. Тікай від гріха!.. Отиді від зла і сотвори благо!

Авакум уже все забув. То цар ваш п'яний, а не я! Зіло бо пряно вино вживає. Нарядно в багряницях їздить та з золотої чаши попиває, і не проспиться, безперестанно п'ючи кров свідків Ісусових. А ви святим його називаєте: „помолимось о державнім святім государі царі"... Від віків не чувано, хто б себе в лице святим велів називати, хіба Навуходоносор Вавилонський. Так за те ж бо й довелося йому, безумному: сім літ походив биком по діброві, траву жеручи та плачучи. А то й приступу не було: „Я—бог. Хто мені рівен? Тільки той хіба, що на небесі. Він—там володіє, а я—тут"... Отак і тепер, близько до того.

Галас подвоюється, але все покриває голос Авакума.

Авакум. Але прийде час, що ми, гонені, будемо радуватися радістю неізглаголанною й прославленою со Христом. А ви, мучителі, ревтимете в жупелі вогню. А тоді ми запитаємо вас і царя вашого: а де ж столові довгі пироги? Де меди солодкі й горілка проціджена із зеленим вином? А чи є під тобою перина пухова та возглавіє? А євнухи чи опахують твоє здоров'я, аби мухи не кусали великого государя? Ах ти, бідний і безумний царишко!.. Де ж твої світлоблистающії ризи й упряження коней? Де златоверхі

палати? Де сади й прегради? Де багряноносна порфіра й вінець царський, бісером та камінням дорогими устроєний? Де світлообразні ринди, оруженосці, що яко янголи перед тобою попархували в блищащих ризах? Де всі заводи й затії пустошного віку твого, що ти про них упражнявся невостягновенно, зоставивши бога й ідолом бездушним служаще? Так пропадай крізь землю! Годі тобі християн мучити! Давно тебе чекає матиця вогню. Любив мед і вино пити, жарені лебеді та гуси та рафлені кури їсти—оце тобі в те місце жару в горло!

Нікон. Гей слуги!.. Стрільці!.. Беріть!.. Хапайте!.. Бийте його в мою голову!..

Авакум. А-а-а! Обізвався, кобель борзой, шиш антихристів?! Обізвався, прелагатаю, богоборче? Одщепився єси од Христа і пречисту ікону богородичну з престола зігнав, шпинок турецький! З-під бочки тебе тягли, іродового сина! Батько твій сиром'ятну шкуру сулив та яловичі чоботи!.. Підожди—пізнаєш орлений кнут та липову плаху!.. Геть від мене ви, костельники, невродяне-безчинники! .

Завіса

КАРТИНА 2

В покоях у царя

Царський покій. Інтимна нарада

Морозов. Треба з освіченими людьми водитися. Інакше засміють.

Цар. Ну? Сміються?

Морозов. Сміються... Нашу хліб-сіль їдять та з нас же й сміються.

Цар. Ну-у?.. Як же? Де?..

Морозов. Та всюди. Бачив ти, цар-государ, гармату батюшки твого царя Михайла?

Цар. Ну?

Морозов. А на ній латинський напис бачив?

Цар. Не додивлявся. А що в нім?

Морозов. Там стоїть: „Великий предводитель усіх росіян".

Цар. Ну?

Морозов. Так от там дві буквочки місцями переставлено: замість russorum поставлено ursorum.

Цар. Ну?

Морозов. І замість „повелитель усіх росіян", вийшло — „повелитель усіх ведмедів"...

Цар. Ну?..

Бутурлін Василь Васильович. От, сукин син!.. Це ж у насмішку.

Прозоровський Семен Васильович. А видиме діло.

Морозов. А по книжках по своїх що́ вони пишуть.

Цар. Ну? А що таке?

Морозов. Отой Олеарій, що приїздив за часів батюшки твого, так той прямо написав, що ми — скоти й більше нічого.

Цар. Ну-у?..

Морозов. Бояри, каже, звикли виробляти всякі паскудства й хвалитися тим привселюдно. Не цураються навіть, каже, содомського гріха. І хто в них натворив найбільше всякої мерзоти, той вважається за молодця, їхні співаки про такого пісні складають, і скоморохи публічно все те показують. А найгірше, каже, що все те робиться перед дітьми.

Цар. Ох, правда тому, правда!.. До Нікона. Пам'ятаєш, отче, отого... як його... архимандрита, що в церкві, під час служби божої, свого піддякона... того... Ах, ах... У церкві! Подумати тільки!.. Під час служби божої!.. Ах, ах!..

Нікон. А оце я дістав вістку, що на соловецького ігумена ченці теж показують.

Цар. На отця Бартоломея? Нікон киває головою. Ох-ох-ох!.. Та що ж це таке? І що тут робити?

Морозов. Просвіти треба. Учених, розумних людей побільше.

Цар. Ну, що ж я пороблю? Що ж я пороблю? Я ж не перестаю укази посилати найсуворіші: щоб до церкви ходили що-дня в піст, щоб у неділю ніхто нічого не смів робити...

Ртіщев Федір Михайлович. Робити забороняєш у неділю, а горілку можна пити і в неділю, і в понеділок, і по вся дні живота.

Цар широко всміхнувся. Що ж, горілку... То вже таке діло... От узять мене: сам я не п'ю, а люблю, ох, люблю, грішний чоловік, іноді вашу братію підпоїти та дивитися, ха-ха!.. Інший такий втішний.

Пушкін Григорий Гаврилович. Так ти, цар-государ, звели привести до себе соборного діякона Якима. Він звичайно пропивається до-гола. Оце я його зустрів, — соборні книги тяг у кабак. Дуже втішний у хмілю.

Цар. Ну, що ж... хто чим заражон... А краще хіба, як отой протопоп вологодського собору Федір, що зібрав шайку розбійників та грабив по дорогах, а в неділю службу божу відправляв?..

Нікон. Бали та бали, а діло стоїть. Про діло треба говорити.

Цар. Ага, ага!.. А про яке ж діло хотів ти говорити, цар-государ?

Нікон. Та все про тих же про хахлів. Чому ти їх водиш, цар-государ? Просять вони й молять милосерного в троїці славимого бога й пречисту богородицю й усіх святих за милостиве твоє здоров'я, аби милосерний у троїці славимий бог милость свою подав і повернув би серце твоє цареве, аби ти, вели-

кий государ, пожалував, велів би їх, козаків, прийняти під свою пресвітлого царського величества високу руку в вічне холопство, а козаки тобі, праведному государю, вседушно раді служити до кінця днів живота свого.

Цар тре чоло. От... нав'язалися на мою душу оті хахли!..

Нікон. Кримський хан давно до них, до гетьмана, полковників і козаків присилає, щоб їм, козакам, бути йому, кримському хану, в підданстві.

Цар. Ну-у?

Бутурлін. І від турського царя був у гетьмана посел і дари многі привіз, і гетьман ті дари прийняв. А писав турський цар грамату, щоби гетьман із військом Запорізьким був під його, турського царя, рукою. А гетьман того турського посла відпровадив до Умані в тій думці, що як буде твоя государева милость — будуть черкаси під царською твоєю високою рукою; а ні — будуть черкаси слуги й холопи турського. Бо їм без царя не бути, а окромя турського — дітися ніде.

Пушкін. Хмельницький уже говорить: бачу я, каже, що государської милости до себе не діждусь; не відійти мені бусурменських невірних рук. За мої согрішення приводить мене бог обладану бути невірному царю.

Цар. І жалко мені їх, тих черкас, але ж бо й страшно. А що як би помирити їх з поляками?

Рєпнін Борис Олександрович. Думаю, що з поляками миру в них отнюдь не буде для того, що многажди вони, поляки, з ними, козаки, наперед сього мирилися, і про що між ними на миру договір був, то вони, поляки, на правді своїй не стояли, православну християнську віру розоряли, і жінок, і дітей, і сосущих младенців побивали, щоб православну християнську віру до основи розорити.

Морозов. Та... „сосущі младенці"... Тут справа стоїть ясно. До нашої власти приходить величезна

земля, родюча, чорноземна, з великими річками, лісами, степами, містами, селами, мільйонами підданих. З того всього можна сподіватися величезних доходів у царську казну, величезної армії з народу того. Вони битися привичні, вони нас будуть обороняти від татар. І від того всього відмовлятися?.. Та історія назове нас безглуздими людьми, коли ми самі, власними руками, відкинемо багатство, що само нам у руки лізе. Помоєму, тут думати довго не приходиться. Цар Іван збільшив Московське государство несходимим Сибіром, без якого ми себе тепер і не мислимо, а цар Олексій перейде в потомство тим, що придбав для Московської держави благословенну Україну, що без неї себе не мислитимуть наші потомки.

Цар. Так страшно ж... Війна, а грошей немає...

Бутурлін. „Йон достанєть"...

Нікон. Накласти ще який податок—і гроші будуть.

Цар. Нарід збіднів, поля не засіяні, тяглим людям сутуга.

Пушкін. Ну, мало ще ти, цар-государ, робив для них! Вже у чім, у чім, а тут ти зробив стільки, що дай бог усякому. Вже скоро в усьому царстві не буде неораних земель.

Цар. Ну?

Пушкін. Єй-єй. Орють і орють, за милу душу.

Бутурлін. І людей прибуває. Он узяти хоч би Москву. Віриш, — разів у три або в чотири стало більше народу.

Цар. Ну?

Бутурлін. Єй-єй.

Цар. Треба би, треба перепис учинити.

Матвіїв. А наші ж стародумці кажуть, що гріх перепис робити.

Цар. Ну?.. Чому?..

Матвіїв. А бог, кажуть, розсердився на Давида, коли він послав Іакова переписати нарід ізраїльський.

Цар. Ах ти ж боже мій!.. І все вони вигадують, все вигадують...

Прозоровський. Вони кажуть, що й з мушкетів стріляти гріх.

Цар. Ну?.. А то чому?

Прозоровський. Бо в св. письмі нічого про мушкети та про порох не говориться.

Цар сміється. І вигадають же!.. І вигадають!..

Нікон. А все ж, цар-государ, рішай.

Цар відтягає. А як там у нас... на південних границях?

Ртіщев. Доносять, що турський цар з французькими людьми не в миру, а бій-дє в них буде нинішнім літом.

Цар. Ні, я про тих... про татар, про калмиків... Як? Спокійно?..

Ртіщев. Калмицькі воїнські люди й звіроловщики їх з-за Волги на Кримську сторону наче перелазили: на степу гулєбщики й козаки з верхніх городків через їх калмицькі шляхи переїздили й звіроловщиків їхніх у степу бачили.

Цар. А низові воєводи що доносять?

Рєпнін. Та-а... Як слухати все, що вони доносять, то й мозгами помішатися можна. Один доносить, що Хмельницький ляхів загонних людей побив чоловіка із сімсот. Другий, що була у ляхів сойма, а на тій соймі була між короля й панства рознь за черкас: король з черкасами битися буцім-то не похотів, панство за те на короля встало. Тоді він, король, одався на їх панську волю.

Бутурлін перебиває зі сміхом. А один воєвода писав, буцім короля поляки вбили вже за те, що стояв за православну християнську віру. А вибрали собі королем польської віри Ракочого.

Рєпнін. Да... Так от ніби король, подавшися на їх волю, посилав наймати людей у шведські німці.

І шведський король прислав людей своїх 20 тисяч піших та 12 тисяч кінних людей у збруях. Та король же польський до гетьмана Хмельницького посилав від себе з тайним письмом простого мужика, зашивши лист в одежу. А писав до нього, гетьмана, аби він думку їх польську знав і оберігався, а він-де, король, іде на нього, гетьмана, неволею — для панства.

Матвіїв. Яка то єрунда все!..

Морозов. Хіба ти не знаєш наших воєвод? Пише все, хто що намолов, аби більше написати, щоб роботу видно було.

Цар наче аж з яким підозрінням. А що ж це ви тільки самі?.. Наче змовилися... А Ордин-Нащокін де?

Нікон, переглянувшися де з ким. А хто ж його знає, де він... Та як же, царю, буде з тими хахлами? Або так, або так.

Цар. Боязно...

Прозоровський. Тобі боязно, а полякам так і більше того.

Цар. Ну?

Прозоровський. А як же!.. Вони страх бояться, щоб з тобою, государем, розвраття не вчинити та війни б твоєї царського величества на себе їм з черкаси за одно не навести. Говорять навіть: буде що великої неволі — і віддати Смоленськ для того, щоби твоє царське величество черкас до себе прийняти не ізволив.

Цар. Ну-у?

Прозоровський. Єй, право!

Цар. Значиться, полякам розор, як ми приймемо черкас?

Прозоровський. Розор пуще смерти.

Цар зідхнув. Ну, тоді... доведеться...

Нікон хреститься. Слава ж тобі, умудрившому великого государя!

Цар. Тільки от південна границя мене непокоїть.

Прозоровський. А там же по черті вали: Білгородський, Яблоновський, Усердський до Ольшанського. А від Ольшанського знов до Нового Черкаського Острогу, а від Острогу до Коротояку.

Морозов. Та от треба справитися, чи ввесь той вал міцний, чи нема порожніх місць. А як де недороблено, то на кількох верстах чи саженях, і в якому місці, і чому не дороблено. І де недороблено, то яким кріпостям бути: чи валу, чи надолобам, чи засіці.

Нікон за спиною царя комусь киває пальцем за двері; показується чиясь голова; Нікон щось шепоче; голова киває кілька разів, потім щезає.

Цар. А так, так... Треба, треба!..

Морозов. А українним воєводам написати, аби передивилися дітей боярських і стрільців, єсті і неті. Вибрати з них кінного й оружного й пустити по домах, сказавши государів указ, аби на государеву службу були готові.

Цар. Ох, затіяли ми... Таково то спокійно було гарно...

Морозов. Та й взагалі в пограниччя писати треба, аби всіх служилих та жилецьких людей, і затинщиків, і воротників, і ковалів передивилися налице.

Ртіщев. Воно й без війни не вадило би переписати статею дітей, братів, племінників, зятів, унучат, і хто в кого сусіди й половинщики. Там же — ах... Ми ж ніч-чого не знаємо! І скільки там служилих людей, і де вони — чи на вістях, чи на вартах, заставах чи в стоялих острожках, чи коло зелейної казни на караулах — ніч-чого не знаємо! І хто помер, хто народився...

Матвіїв. То правда. Живуть наші воєводи, як удільні князі. Як хотять — правлять, і нікому жодного обрахунку не дають. І не знаємо ми, ні скільки у них доходів неокладних, скільки з судних справ

пошлинних грошей, скільки в житницях яких хлібних запасів, скільки наряду, зелія пищального й гарматного.

Цар. Ох, трудно правити державою!..

Прозоровський. Ще ж треба не забути новиків, що поспіли в службу, та недорослів, що в урочні роки в службу не поспіли, послати в міста без усякого мотчання. І щоби дітей своїх дворяни і братів і племінників, і внучат, що в службу поспіли, а государевим жалуванням, помісними й грошовими окладами не верстані і в службі ні в яких чинах не написані,— і вони б про тих про всіх сказали в правду, один по одному, не покриваючи. А хто би утаїв, а після сищеться — тим у государя бути в опалі й жорстокій карі і ссильці, а дітям тим ні в якій службі не бути.

Цар. Ох, і затіяли ж ми!.. А може би той... га?

Нікон. Що ти, цар-государ! Тепер уже пізно. Ми вже й грамату приготовили... Я хотів сказати—приготовляємось писати. От треба її вислати й бірючам прокликати не по один день, аби всі, і поміщики й вотчинники однолично на государеву службу зовсім були готові й нічим не віднімалися.

Цар. Ага... Ото писали, що в литовській стороні мор. Як же туди йти війною? Не можна...

Бутурлін. То пустяковина. У місті Гадячі — є таке місто в литовській стороні — воров двох жінку та дівку сискали та й поставили на правьож. А з правежа вони й повинилися: морове повітря на люди напускали вони ж.

Цар. Ну-у?

Бутурлін. Єй-єй правда! Спалили їх — і морове повітря унялося.

Цар зідхнув. Павза. А зєлья в нас стане?

Прозоровський. Зєлья треба багато. Як-не-як, а з фунта пороху виходить тільки по 12 прямих мушкетних зарядів.

Цар. Ну-у?

Прозоровський. А потім на всякі інші розходи. От як мушкети запотіють або замокнуть, то їх треба вистрілювати. Буває, сам порох замокне, сила убуде, треба пересушувати та перекручувати, аби завжди був у силі.

Цар. Ех, нема краще, як гарний лук ядринською!.. Ага, було забув... А що це Крафферт скаржився, що пушечні станки прислані не по пушках: одні великі, другі малі. І фітіль не вареної вірйовки, каже, прислали та й гнилих вірйовок багато. А тепер, каже, треба збирати з городів котли та золу—ті вірйовки варити та робити фітіль. А майстри, кому фітіль робити, кажуть, що то скоро не виспіє, бо дні й ночі студені, скоро фітіль не висохне.

Рєпнін. Цар-государ! Про що ми говоримо? Та хіба ж це зараз війна чи що? Ще ж я поїду до Польщі, може Польща, почувши біду, поробить козакам такі уступства, що вони й не захотять до нас приходити.

Цар. А правда, правда!.. От як би...

Бутурлін моргає Рєпніну. Поляки загналися; жодних уступок вони не зроблять. А як би зробили та втік з-поміж пальців такий ласий шматок—були б ми вічні дурні.

Цар. Тобі все шматки ласі... Встає. Ну, що ж... Приймаємо черкаський нарід під нашу високу государеву руку.

Нікон. Буді тако.

Цар іде, всі схилилися в поклоні. Зупинився. Треба ще скликати думу боярську. Як вона рішить...

Цар пішов; усі випросталися і... голосно зареготали.

Завіса

КАРТИНА 3

Дума боярська в Золотій Палаті

Шереметьєв Василь Петрович. Прежні великі роди князів і бояр многі без остатку минулися. І нині же від тих родів, що бувають у боярах, а в окольничих не бувають — скільки зосталося? З княжих родів Одоєвські, Прозоровські, Хілкови, Рєпніни, Воротинські, Буйносови, Пронські — це все Рюриковичі. А з Гедиміновичів — Голіцини, Трубецькі, Хованські. З татар — Урусови і з Кабарди Черкаські- - от і всі. А з некняжих фамілій — ми, Шереметьєви, Морозови, та Салтикови та Шеїни — от і всі. Гине земська сила... А з менших родів, що бувають і в окольничих, хто ж? Із князів Рюриковичів — Довгорукі, Львови, Лобанови, Волконські, Барятинські, Ромодановські, Пожарські, а з Гедиміновичів — Куракіни. А з некняжих родів Бутурліни, Стрєшнєви, Милославські, Пушкіни, Плещєєви, Сукіни, Ізмайлови — от і всі... Гине земська сила.

Кн. Трубецький Олексій Никитич. Здорово, Василь Петрович.

Кн. Юрій (Софроній) Олексієвич Довгорукий до Григорія Пушкіна. Ну що? Може ще будеш бити чолом на нас?

Кн. Дмитро Довгорукий до Степана Пушкіна. Попеклись? Збили спскомину?

Кн. Тьомкин-Ростовський Михайло Михайлович. А в чому річ? Я сиджу дома, то й не знаю нічого.

Юр. Довгорукий. А це як сиділи ми з царем, так вони, оці двоє, учали лаятися, а потім били чолом государю, що їм менше нас бути не мочно. Ну, ми тоді учали бити чолом государю о безчесті, що вони нас тим збезчестили.

Тьомкин. А що ж сказав государ?

Дм. Довгорукий. А що ж сказав? Те, що й треба було.

Ю. Довгорукий. Сказав, що Пушкіним менше Довгоруких бути мочно, бо батько оцих, Гаврило, був меншим дяді нашого рідного, князь Василя Довгорукого. А Іван Бобріщев-Пушкін був у Брянську

Кн. Хілков, Іван Андрєєвич. Що й усі воєводи в нас не ангели, але такого, як цей, і не видано ще було на Русі. В усіх государевих ділах і в запаснихта грошевих зборах чинив налоги й продажі великі для своєї бездільної користи. На службу виганяв не по черзі, а по взятку. Стрільців і пушкарів посилав по повіту для істцових справ ніби, а властиво теж для користи для своєї.

Дмитро Петрович Львов. Не може того бути!

Хілков. Братів своїх позбирав на посади не по государеву указу й не по граматі, а по своїй волі. На Різдво йде ніби славити по слободах, а то не славити, а насильством грабити, що тільки в кого в дому побачить: і мед, і гуси, і кури, й ососки наче з вотчинних своїх кріпаків брав. Хліба збирав четвертей до 500 і більше, окрім того, що в кого насильством узяв.

Дмитро Петрович Львов. Та що ти кажеш?

вич. — Що ти тут таке сумне оповідаєш?

Шереметьев. Та от журюся, що древліх родів стало мало.

Трубецький. Мало, мало, що й казати. А ті, що зосталися—сваряться між собою. От тільки ми ще з тобою не местнічалися, правда?

Шереметьєв. Що ж? Нам з тобою по отечеству родителів наших бути мочно, а тільки ж... ти чужоземець.

Трубецький нахмурився. Трубецькі не іноземці, а старий рід чесний, і при прежніх великих государях російських чесні бували.

Шереметьєв. Та я пожартував. Ми на вас не чолобитчики.

Трубецький. Ну, і ми ж з вами в точних товаришах ніколи не бували. Відійшов холодно.

Бутурлін Василь Васильович сміється. Ромодановськимзімною тягатися коротко. Як на іменини цариці був у царя стіл, князь Іван бив на мене чолом, а я просив об обороні. І по царському указу дяк Волошенінов об'явив князь Івану, що не достало йому в отечество до Бутурліна, а за безчестя велено посадити його в тюрму. І сидів князь Іван у тюрмі три меншим батька нашого князь Олексія.

Дм. Довгорукий. А за безчестя посадили їх у тюрму з наказом, що і впредь Пушкіним у всяких государевих справ з Довгорукими бути мочно. От вони тепер і пришипилися, сидять тихенько.

Тьомкин. І охота ото вам тягатися вічно? Те й діло чуєш: у князь Юрія з Козловським Григорієм Афанасьевичем; у князь Юрія з Волинським з Михайлом Петровичем: у князь Юрія із Щербатовим із Костянтином Осиповичем; у князь Юрія з Барятинським із Федором Никитовичем; у князь Юрія з Охотіним-Плещеєвим із Олексієм Петровичем...

Юр. Довгорукий. І се ти, князь Михайло, говориш не делом. Я ні на кого не бив чолом. Я нікого не займаю, а що люди на мене кидаються — я в тім не винен.

Григорій Пушкін. А сам не сидів тиждень у Путивлі в тюрмі за Василь Петровича Шереметьева? Думаєш, не знаємо?

Юр. Довгорукий. Я Шереметьеву не містник. То вийшло ненароком, що я написав

Хілков. Те, що чуєш. А ще ж усякого животинного й грошевого, і рухлядного, і вина, і меду—та чого попало. А в кого непрожиточного взяти нічого—жінок і дочок безчестив, наругаючися й понужаючися над бідними, бив, у тюрму садовив. І від того насильства й грабежу людям жити не в міч стало. Податки, грошеві збори, крупи й сухарі збиравне проти государевого указу, а з чиненням у тих зборах продаж великих людям, відписів не даючи, бо то брано воровськи й насильством удвое. Государевих указів і грамат людям не оказував, що й якого збору брати на обіхід держави. А як у донську посилку велено було зробити дощаник і прислано смолу, скоби й цвяхи звідси, з Москви, та дозволено з кабацьких і таможенних доходів узяти двадцять рублів, — так він людям дощаника того робити не дав, а наймав плотників сам, а з людей ще збирав гроші насильством — рублів сто, а то й більше. І таким умислом обійшовся дощаник людям рублів півтораста або й більше. Оброчні гроші, а з торгових людей з клітей,

дні. А як у вербну неділю у патріярха був стіл,— знов князь Іван захарахорився й не пішов до столу. Тоді вже цар-государ указав видати мені князь Івана головою. А як у царя був стіл для патріярха, то князь Івана вже там не було, а був князь Василь Григорич. І коли цар пішов із собора, князь Василь бив чолом на мене. Цар відмовив, а за безчестя велів доправити з князь Василя грошову пеню в 350 рублов. Регоче.

Князь Яків Куденетович-Черкаський. Та сі Ромодановські звикли всчинати місця там, де й не указано, і тим государеву ділу чинять многе мотчання. І все б'ють не в свою версту. Ото князь Іван колись бив на Салтикових, —і сидів у тюрмі; а оце колись і між собою помістничалися: князь Григорій Григор'євич бив чолом на князь Юрія Йвановича. Сміхота одна. Ну, і посидів у залізах князь Григорій.

Князь Олександер Іванович Лобанов-Ростовський. Се местнічество—зло велике для руської землі. Потоцькому тільки про Одоєвського. Я сам пізно дістав вістку, що Василь Петровичу сказано бути, як новоторжському намісникові, нарівні з Одоєвським. І ти, Гришка, не крякай.

Кн. Іван Іванович Лобанов-Ростовський до Рєпніна. Ну що? Їдеш до Польщі в послах?

Рєпнін. Їду неначе, а неначе й не їду. Плутають щось.

Лобанов. А що в тебе з Куракіним було?

Рєпнін. Нехай цар-государ собі як хоче, а з Куракіним бути мені невмєстно.

Кн. Іван Андрієвич Хованський підбіг, затарахкотів. Куракін? Куракін? І ти, брат, на Куракіна? Оце здорово! Мені не прийшлося... Щастя його... А то би я йому... Куракіни. Великі птиці, подумаєш. Хованських рід тільки в боярах буває, а Куракіни бувають і в окольничих. Ну, та ладно... Я йому, тому Гришці...

Рєпнін. Та ти про кого?

Хованський. Як про кого? Я про Гришку Кура...

Рєпнін. А я про Федора Семеновича.

лав, полиць, а з гончарів з горнів збори собі брав. З рибаків із сітей, і з снастей, з неводів і з пустомісних вершів, і з удиць більших, і з жерлиць, і з менших уд; і ріку безправно віддавав в оброк, гроші собі беручи. І землю дарував приятелям своїм і порадникам без грамат. І п'яний з братами волочився по місті й по слободах, побиваючи людей, жінок безчещучи, дівицям поругаючися й посміхаючися, а малих дітей побиваючи до крови. А в літню пору, з братами своїми ходячи на яструбців, хліб толочив. Людей собі безчинно на двір брав денничати: дрова рубати, воду возити, стайні гребти. А в сина боярського в Агапа Петрова ніс об'їв увесь геть зубами так, що той Агап лежав від зубного того с'ядєнія на смертній постелі довший час, а коли й піднявся, то став калікою безносим навік. І у стрілецької жони об'їв на руці перст геть.

Дмитро Петрович Львов. Та що ж це—звір який в образі людськім чи як? І управи на нього ніякої нема?

Скільки справ для того руйнується, переволікається, одкладається й зовсім гине. Скільки часу, грошей, здоров'я — ай-ай-ай!..

Хованський. Про Хведора? Пху, чорт!.. А я й не знав! Ну та все одно. Побіг.

Лобанов сміючися. Тараруй і єсть...

Хілков стискає плечима А от бачиш, — не знаходиться.

Заборовський, розрядний дяк. Входить. Стукає об стіл; присутні затихають. Государ-цар і великий князь Олексій Михайлович всєя Русії указать соізволив— нині сидіти всім без місць, і нікому нинішнім розрядом нині і вперед не рахуватися, і в случаях не подавати і нікому нікого тим не дорікати.

Гомін. Одні задоволені, другі ні, але галдять усі.

Кн. Семен Петрович Львов. Нехай цар-государ як собі хоче, а я нижче Мілославських не сяду. Що таке Мілославські? Ніщо, а ми 25-те коліно Рюрикове.

Морозов. Ти не єрунди. Тобі можна бути менше Мілославських, хоч ти й 25-го коліна.

Львов. А я голову свою на плаху покладу, а менше Мілославських не буду.

Хованський. Я проти Куракіна. У мене єсть на нього чим бити чолом. Нас не можна мішати з Куракіними. Наш рід тільки в боярах буває, а в окольничих не буває. Іван Никитич! Чого ж ти мовчиш? Вступися за честь роду Хованських.

Прончіщев Іван Афанасьєвич. А я все одно буду бити чолом на Ордина-Нащокіна, коли він насмілиться сісти вище.

Кн. Іван Семенович Прозоровський. Ну, і будеш в наказанії. Яка користь?

Прончіщев. І п'ять раз буду в наказанії, а не перестану вступатися за честь свого роду.

Головін Василь Петрович. Не буду! Не буду! Не буду! Не буду! Не буду! Не буду!

Ілля Данилович Мілославський. Що ти заладив, як птиця папаґал? Чого не будеш?

Головін. Не буду нижче Рєпніна сидіти! Не буду!

Мілославський. Голова!.. Його тітка рід-

Собакін Никифір Сергієвич. Хоч я й сидів у тюрмі за Хворостиніна, а все ж мені краще вмерти, ніж під князь Федором сидіти.

Кн. Іван Васильович Хілков (дядько Йвана Андрієвича). Дурієш... Пам'ятаєш, що було, як цар мочитись[1] ходив?

Кн. Горчаков. Плєщеєви нехай умиються. Чи наш рід порівняти чи їхній?.. З нашого роду й Козельські князі й Перемиські.

Іван Андрієвич Мілославський. Тобі ж об'являли вже, що всегда тобі можна бути менше Плєщеєвих безсловно.

Горчаков. Нехай хоч і двадцять раз об'являють, а я буду своє.

[1] Мочитись — погружатись в Іордань.

Кн. Іван Никитич Хованський. Ти сам її порушуєш гірше всяких Куракіних.

Кн. Іван Ромодановський. Цар обидив мене, але я й до смерти самої не перестану твердити, що нижче Бутурліних нам не бути.

Князь Олексій Михайлович Львов. І охота тобі ото бити лобом у стіну! Дістав раз, два, три—ну й годі.

Ромодановський. До смерти буду! До самої смерти!

Кн. Іван Васильович Хілков до Ф. Ф. Волконського. А й ти бив на нього на Ромодановського чолом? З якої речі?

Кн. Федір Федорович Волконський. Та-а... мені аж сором. Я чому бив? Мене підговорили, що буцім у Леонтьєвих було підписано чолобитну на Ромодановських, ну я й... А загалом я на ті речі мало звертаю уваги.

І. В. Хілков. А все ж, що тобі сказали?

Волконський. Сказали, що то Ромодановським не докір, і щоб того нікому в случаї не ставити.

на, батькова сестра, царицею була, а ти хто?

Андрій Львович Плещеєв. Б'ю чолом на Хілкових! Слухайте, бояря! Б'ю чолом на Хілкових! Щоб усі чули!..

Львов Василь Андрієвич. Б'єш чолом не в перший раз, і все не по ділу. Вже й битий ти був батогами в підкліті, в тюрмі сидів,— і все тобі мало?

Плещеєв. Бояря! Люди думні! Слухайте. Чести нашій поруха! Бояря!..

Кн. Іван Федорович Волконський. Бач, як він розоряється! А Плещеєви з нами бували. А б'ють чолом на Хілкових. Як би нашому роду від того порухи не було.

Кн. Данила Єфимович Мишецький. Я з Хілковими бути готов, і на них не б'ю чолом, але менше Плещеєва мені бути не можно: родителі наші служили по Великому Новгороду в дворянах, а дід Плещеєвих служив у архієпископа з батьком д'яка Лутохіна з Семеном. А Ілля Плещеєв був у Порхові в губних старостах, а інші їх родителі були в денщиках у воєвод і в недільщиках. Так нам, князям, з ними сидіти?

Милославський. Ну, і сидітимеш, коли тобі хочеться.

Кн. Тимофій Іванович Щербатов. Тільки не садовіть мене коло Рєпніна, бо я його буду в морду бити. От побачите!

Кн. Семен Андрієвич Львов. Ну, що ж. Сидів раз у тюрмі, і ще посидиш, коли тобі така охота.

В. В. Бутурлін до В. В. Мещерського. Ну, а ми з тобою, князь, не будемо більше сваритися? Га?..

Кн. Міщерський сміється. Я більше не буду. То мене навмисне підустили.

В. В. Бутурлін сміється. То то... Я, брат, того не люблю.

Ів. Анд. Хілков. Я попробував один раз бити чолом на Василь Борисовича, але мені доказали, що батько мій був безсловно з дідом і дядьком князь Василя з Федором Івановичем та Іваном Петровичем. І присудили мене, раба божого, в тюрму. Так от з тих пір я й не мєстнічаюся вже.

Кн. Федір Семенович Куракін. Велике зло в нашій землі

Кн. Олексій Іванович Буйносов-Ростовський. Бутурлін колись попробував бити чолом на мене, але в той же день мав указ, що бояри приговорили його та його брата Тимофія на три дні в тюрму за безчестя Буйносових. Ми ж Рюриковичі, не хто будь...

Ні! Нехай мені государ щот дасть.

Кн. А. Н. Трубецький. Та вже дав же раз тобі щот государ: батогами був битий у розряді, і в тюрмі сидів. Якого ж тобі іще щоту? Ох, і чудні ж ви люди, як я на вас подивлюся тільки...

оце местнічання. І всі його бачать, і всі від нього терплять — а от... Пора, давно би пора всі оті розрядні книги спалити раз назавжди, щоб і пам'ять про це местнічання загинула.

Хілков. Колись може так і станеться.

Стольник. Государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всєя Русії.

Стає тихо.

Входить цар; за ним, бесперестанно кланяючися, Афанасій Іванович Матюшкін.

Цар схвильований. А я ж тобі казав, щоб усякому кречету по чотири осор'ї пускати, опріч тих, що з ними на землі валятися стануть. Та коршака по двічі всякому кречету первосліпа. І щоб ставок п'ятьшість зробив, а більше того, поки я не скажу, не пускати, тільки вабити.

Матюшкін кланяючися. Так усе й робимо, цар-государ... так уже й робимо...

Цар. І тіла б у кречетів не убавлювати, а доходити сквернами та воденинною. А як побачиш, що засидяться чи позабудуть здобич, так ти б Адареві й іншим, що поспіли й поспіють кречети, пускав у суботу ввечері по одному коршаку. А буде вам там помислиться, що запускається справа від суботи до суботи, так ви подумайте там з Василем та з Петрушкою Хомяковим, і що надумаєте — так і зробіть. Я вже на вас кладуся в усім: як краще — так і робіть. Ну тільки як вашим небереженям Адар чи Мурат, або Булат чи Стріляй, чи Лихач або Салтан умруть, так я вас усіх кнутами перепорю. Чуєш?

Матюшкін. В животі й смерти бог волен, батюшка-цар, а ми що можемо, те робимо. Муратові

вже лекше, і Алаю й Салтану. А от сибірський кречет Колмогор та Севський сокол заболіли, але маємо в бозі надію, що виходимо й їх.

Цар. А Сальяна ісклобучечили?

Матюшкін. Уже.

Цар. Вам би в вабило класти та вабити. А в Боярині та в Біляї та в Ковачі буде толк? Будуть живі?

Матюшкін. Будуть. А Нечай уже до вабила добре летить.

Цар. Клади йому в вабило й пускай. А як Олай поправиться, — промишляй ним над молодіжжю челігами Лихачем, Салтаном і Ногаєм. Усміхнувся доброю посмішкою. Ну йди!.. Матюшкін поклонився й іде. А кречетів наших ік дикому не промірюй, чуєш? Своїх готов. Услід. А челігами й нашими й своїми промишляй і на дике напускай, щоб молодіж не остербла, чуєш? Щоб їх вваляти в молодіж. Ей-ей! Афанасій Іванович! Прикажи в Коломенськім Петру Жидовському орлят і качок, щоб ніхто не їздив та не травив качок і орлаків. Микитини, сокольничі Івановича, нехай їздять та травлять соколи на Тоболах, а від Тобол по Угріши, а в Коломенському і отнюдь не їздити. І в Голєнищеві прикажи прикащику патріярхову, щоб берегли орлаків і всяких птиць. І про Хвильські та Хорошівські болота прикажи Петрунці Жидовському, щоб беріг орлаків, і ніхто б туди не їздив.

Матюшкін. Слухаю цар-государ... Все буде зроблене. Пішов.

Цар. Ей-ей ей!.. Афанасій Іванович!.. Афан... Сушило! Сушило купи таке ж, як у Семеновськім. І звели поставити в Коломенськім на потєшному дворі в кречетові. І чулани перенеси проти того ж, що і в Смоленськім. І запасів усяких половину із Семеновського перевези в Коломенське на потєшний двір. А гроші на сушило візьми в дяка в Івана Федорова.

Матюшкін. Буде зроблено, цар-государ...

Цар. Слухай, слухай!.. Для бога й для мене—будь в совєті й любові з Василем. Бо як ви бога й мене не послухаєте—будете ви прокляті і в сей вік і в будущий. Матюшкін розводить руками. Та ти не розводь руками, а роби, як я велю. Бо ти мене знаєш? Матюшкін кланяється. То ж то... Усміхнувся доброю усмішкою. Ну, іди... Матюшкін поклонився й вийшов. Ху-х!.. І нараз помічає бояр. Обводить поглядом нерозуміння, мов дивуючися,—чому тут не соколи, кречети, челіги, а ті ж самі обридлі пики, нечесані бороди, хитрі погляди двоємислені. Ах... я й забув!.. Ну... сідайте, бояри... Бояри мнуться, кахикають у бороди. Уп'ять міста? А я ж казав дякові оголосити, що нині буде без мєст. А ви знов зачинаєте? То моя воля для вас нічого не значить?.. Та коли ж вони, оці прокляті міста, підуть у вічне іскорінення?.. Бояри мої ближні, бояри мої лучші, розумніші! Сядьте хоч ви умисне ззаду всіх, аби інші, на ваше смиренство дивлячися, востягалися від того мєстнічества проклятого. До Морозова. Борисе Івановичу! До Черкаського. Якове Куденетовичу! До Прозоровського. Семене Васильовичу! До Тьомкина. Михайле Михайловичу! До Шереметьєва. Василю Петровичу! До Трубецького. Олексію Никитовичу! Чести вам від того не убавиться, а душу мою ви заспокоїте. Сядьте, прошу вас, ззаду всіх. А я піду, щоб і очі мої не дивилися на ваші мєстнічання, та спори, та роздори. Іде. Коли всядетеся—пришлете до мене кого. Пішов.

Павза; бояри ні в сих, ні в тих; не знають, що робити: такого ще не бувало ніколи, і в розрядних книгах подібного не значиться.

Морозов сміючись. Ну, що ж, бояри? Давайте сідати. Виконаємо волю батюшки-царя. Господи, благослови! Сідає ззаду всіх.

Черкаський. Ззаду, так ззаду. Хіба не все одно?

Прозоровський. Що ж, — нехай менша братія хоч раз спереді посидить.

Тьомкин. А я такий, щоб і зовсім місць не було.

Шереметьєв. Нас від того не убуде.

Трубецький. Переднього все одно не зробиш заднім.

І все це з усмішечкою, як забава. Але тут трапилося щось несподіване: бояри нараз усі полізли назад і почали сперечатися вже не за передні, а за задні місця. Вийшло теж местнічество, тільки навиворіт.

Ілля Милославський до Львова. Чого ти лізеш назад, князь Семене Петровичу? Ти ж ніяк не хотів нижче Милославських бути, а тепер сам назад сідаєш?

Львов. Де хочу, там і сідаю. Без міст нині.

Рєпнін до Головіна. Аж тепер ми з Василь Петровичем помиримося, правда?

Головін. Не бувать між нами ніколи згоді.

Рєпнін. Та чого ж так? Адже ж сидиш тепер вище мене, радіти б...

Головін. І се єсть пакичести моїй поруха.

Рєпнін. Тобі не вгодиш. І нижче сядеш — чести поруха, і вище сядеш—те ж саме. Я вже не знаю, куди мені й діватися, єй-право... До Щербатова. Ну, а ти, князь Тимофій? Чого насупився? Сідай. Дивись, скільки передніх місць, —

Іван Андр. Хованський. От плутанина!.. Чорт і розбере... Я тепер і не знаю: чи мені Куракіна вперед пускати, а чи нехай ззаду?.. І вигадає ж цар-батюшка... Єй-ей, нічого не розберу. Хоч би хто порадив... до сусіда. Як ти думаєш? Той одмахується рукою.

І. В. Хілков. Сідайте Плещеєви вище Хілкових. Се все одно, що в бані на вищу полицю злізти... Сідайте, сідайте.

Ртіщев до Матвеєва. Дивись, ніхто напереді сідати не хоче. Давай ми напереді сядемо. І з собою ще кого більшого візьмемо. Щоб поплутати усіх тих місників. До Хілкова. Князь Іване... Князь Іване! Ходім наперед. Наші чолобитчики тоді зовсім з панталику зіб'ються й сядуть, де попало.

Іван Ромодановський. А я хоч так, хоч так, а все одно вище Бутурліна сяду.

Орднн-Нащокін кланяючися Прончищеву. Змилуйся, пожалуй, Іване Афпасьевичу, сідай впереді...

Прончищев. Смійся, смійся! Смійся...

Хворостинін. Зівжди буває так, що хворостина по собаці ходить. Ну, а буває й так, що собака на хворостину ляже...

Собакін. Та ще й помочиться.

Кн. Данило Степанович Великого-Гагін до кн. Івана Петровича Пронського. А я все одно буду на тебе бити чолом.

Пронський. Бий! Благо чоло мідяне. Мене тим все одно з місця не здвигнеш. У мене звичай тяжкий, та й старий я перед тобою. Слу-

ніхто й займати не хоче. Лафа!..

Щербатий. Не лізь, а то в морду дам.

Гр. Сем. Куракін до Репніна. Ти як—у великих послах до Польщі їдеш?

Рєпнін. Та в великих же.

Гр. Сем. Куракін. То ж то я й дивлюся, що довго тебе відсилають...

Хілков. Ходім. Я такий.

Ів. Андр. Хованський. Ей! Ей! Кому місце? Із перекупа без наддачі. Дешево, дешево... На тамгу яку поміняти можна...

Фед. Сем. Куракін. Ей ти, тараруй. Перестань людей смішити.

І. А. Хованський. Я те як дам тарарую!.. жу государям сорок літ, а літ із тридцять своїм набатом хожу, а не за чужим.

Гагін. Твої предки з дяками розрядними випивали, тим то дяки й винесли вас коє за випивку, коє по свойству...

Пронський. І то ти, Данилко, своровал і за те ответ держати будеш. Не зарікайся і в татенній тюрмі сидіти.

Морозов стукає. Бояри! Посідали? Можна йти просити царя-батюшку? От до чого дожилися: царя на свої збори закликаємо. Не цар своїм думним людям велить зібратися, а вони його, як слугу, до себе кличуть. Сором нам, бояри, сором!.. І як тепер іти? З якими очима? Кого посилати?

Стольник входить. Цар-государ і великий князь Олексій Михайлович всєя Русії.

Бояри встали; цар проходить, сідає на своє місце; з ним дяк Алмаз Іванов.

Алмаз Іванов. Бояри, окольничі й думні дворяни! Государ цар і великий князь Олексій Михайлович всєя Русії жалує вас — велить сісти для государевих великих дєл без мєст.

Бояри сідають; тільки де-які, найзавзятіші, не перестають стояти.

Алмаз Іванов шопотом щось питає у царя, той кивнув головою. Алмаз читає[1]. В прошлих годєх присилав до государя-царя і великого князя Олексія Михайловича всєя Русії запорізький гетьман Богдан Хмель-

[1] Де-які, так би сказати, технічні слова (в роді „православної християнської віри й святих божих церков") вимовляє одним духом, от як дяки—замість „Господи помилуй" кажуть: „осп... осп... осп..."

ницький, і все військо Запорізьке посланників своїх многіжда, говорячи, що пани Рада і вся Річ Посполита на православну християнську віру грецького закону й на святі божі восточні церкви возстали й гонення учинили велике, і їх, запорізьких черкас, від істинної православної християнської віри, в якій вони здавна живуть, почали відлучати й неволити до своєї римської віри. І церкви божі запечатали, а в інших — учинили унію. І всякі над ними гонення й поруганя й злості нехристиянські чинили, чого й над єретиками й над жидами чинити неможна. І вони, черкаси, не хотячи благочестивої християнської віри відбути і святих божих церков у руїні бачити, і бачучи себе в такім злім гоненні й недолі, призвавши до себе в поміч кримського хана з ордою, учали за православну християнську віру й за святі божі церкви проти них стояти. А у царського величества милости просять, щоб він, великий государ православної християнської віри, викоренити й святих божих церков зруйнувати гонителям їх і клятвопреступникам не дав і над ними умилостивився — велів гетьмана Богдана Хмельницького й усе Військо Запорізьке прийняти під свою государеву високу руку. І в тому великому государевому ділі, як бояри окольничі й думні люди скажуть?

Мовчання. Скоса поглядають один на одного. Встає Ордин-Нащокін.

Юр. Довгорукий смикає його за полу, сичить. Куди ти лізеш, дурак? Діло вже рішене—що ж ти суєшся? У Алмаза вже й грамата написана.

Ордин-Нащокін. Хоч є й старші й мудріші від мене, але що ніхто не обзивається—скажу я. Може не в лад я скажу, бо, зачуваю, діло вже рішене, але совість моя велить сказати, що не треба нам брати черкас. Нарід то свобідний, вільнолюбивий. Он не подобалося їм під польським королем—ба, яку

вони кутерму підняли! Вся Річ Посполита захиталася, та дивись, як би й не впала. А що як і у нас їм не подобається? А не подобатися може... ох, може!.. Недурно ж наша молодь, побувавши за кордоном та лизнувши трохи тамошнього життя, там і зостається, назад не хоче вертатися. Так от, кажу, як черкасам що в нас не подобається, — чи не підіймуть вони й у нас тут такої ж самої заверюхи, як підняли в Польщі? А як це станеться, то чи не буде нам від того дуже та ще й дуже погано? Он Польща та й то з ними не справиться, а Польща не переживала такого лихоліття, як ми; Польща спокійно розвивалася в той час, як ми сходили кров'ю й мало-мало не погинули зовсім. Та й ворогами Польща має самих тільки черкас — і то з ними не справиться. А нам, як черкаси проти нас повстануть, буде не в примір тяжче. Раз тим, що ми слабіші від Польщі, а друге тим, що підуть проти нас тоді не самі черкаси, а й поляки. А війна проти таких двох ворогів може зломити нас. От що я хотів сказати по чистій совісті перед лицем государя.

Мовчання; цар щось шепнув Алмазу.

Алмаз читає. Про гетьмана Богдана Хмельницького й про все Військо Запорізьке бояри, окольничі й думні люди приговорили: щоб великий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович всєя Русії ізволив того гетьмана Богдана Хмельницького й усе Військо Запорізьке з городами їх і з землями прийняти під свою государеву високу руку ради православної християнської віри і святих божих церков. Бо пани Рада і вся Річ Посполита на православну християнську віру й на святі божі церкви возстали й хотять їх іскоренити. І ради того, що гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорізьке присилали до великого государя-царя й великого князя, Олексія Михай-

ловича всея Русії бити чолом многіжда, щоб він, великий государ, православної християнської віри іскоренити й святих божих церков зруйнувати гонителям їх і клятвопреступникам не дав і над ними умилосердився, велів їх прийняти під свою государеву високу руку. Та й по тому ще довелось їх прийняти, що в присязі Яна-Казиміра короля написано, що йому в вірі православній сущих остерігати й обороняти й ніякими мірами самому не тіснити й нікого на те не попущати. А як він тої своєї присяги не здержить— і він підданих своїх від усякої вірности й послушенства чинить свобідними. І він, Ян-Казимір, тої своєї присяги не здержав, і на православну християнську віру грецького закону повстав, і церкви божі многі зруйнував, а в інших унію вчинив. І щоб їх, черкас, не відпустити в підданство турському салтану або кримському ханові, бо вони стали тепер присягою королівською вільні люди,—і по тому по всьому приговорили: гетьмана Богдана Хмельницького й усе Військо Запорізьке з городами й з землями— принять.

Мовчання. Цар устав, устали й усі. Цар щось шепнув Алмазу.

Алмаз. А для більшої кріпости сих многоважних литовської й черкаської справ великий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всея Русії самодержець, указав учинити собор. А на соборі бути: великому государю святішому Нікону патріярху московському і всея Русії, і митрополітам, і архієпископам, і єпископам, і чорним властєм, і боярам, і окольничим, і думним людям, і стольникам, і стряпчим, і дворянам московським, і дякам, і дворянам, і дітям боярським з міст, і гостям, і торговим і всяких чинов людям.

Цар іде; всі застигають у поклоні.

Завіса

КАРТИНА 4

Земський собор 1653 року 1-го жовтня в Грановитій Палаті

Повно людей різного стану: Нікон, митрополит Крутицький, Селівестр, митрополит Сербський Михайло, архімандрити, ігумени з усім священим собором; бояри, окольничі, думні люди, стольники, стрільці, московські жильці, дворяни з міст, діти боярські, гості, і гостинної й суконної сотні і чорних сотень і дворцових слобод і інших усяких чинів люди й стрільці.

Дяк читає грамату. Видимо, давно вже читає. Всі мов одубіли, сидять. Хто вирячив очі та бореться з дрімотою; хто таки й дрімає вже; на всіх обличчях тупість утоми; зрідка хтось закрехче, або сплюне з засмаглих уст. Цар сидить непорушно, як статуя; зрідка закриває очі від утоми.

Дяка то чути, і можна розібрати слова, то не чути, лише гудіння, але він не сміє читати скоріше. Ніхто його не слухає, в усіх одна дума — та коли ж, нарешті, ся мука скінчиться.

Алмаз Іванов. А будє їх государ прийняти не схоче — і великий би государ його царське величество для православної християнської віри і святих божих церков за них оступився, велів їх помирити через своїх государевих великих послів, щоб їм той мир був надежний; а собою вони з поляки миритися отнюдь не хочуть, бо поляки в правді своїй не стоятя

. . . . . .

великим послам боярину й намісніку Великопермському князю Борису Олександровичу Рєпніну-Оболенському з товариші про той мир королеві й панам Раді говорити велено, ... щоб король і пани Рада те міждоусобіє заспокоїли і з черкаси помирилися й православну християнську віру грецького закону не ганяли й церков божих не відбирали, і неволі їм ні в чому не чинили, а учинили б мир по Зборовському договору; і котрі церкви обернені під унію,—і ті б церкви віддали б їм назад .

. . . . . тоді ради православної християнської віри великий государ таку поступку учи-

нить—тим людям, що в його государевім імені в прописці об'явилися, ті їх вини велить їм віддати . . . . . і Ян-Казимір король, і пани Рада і те діло поставили ні у що, і в миру з черкаси не захотіли бути і, хотячи православну християнську віру іскоренити, пішли на них війною при них же, великих послах . . . . . і у них на соймі приговорено впрямь: що їм православних християн грецького закону, котрі живуть у Короні Польській і в Великім Княжестві Литовськім, побити й церкви божі зруйнувати, щоб віра грецького закону щезла.

. . . . . І государеві великі посли, бачачи їх упертість, говорили їм з великим вичетом в палаті і до карет ідучи з усі люди голосно . . . . . що великий государ, його царське величество, такого їх безчестя більше терпіти не буде, і послів про те до них уперед посилати не буде, а велить про ті неправди писати в усі государства до великих государів християнських і бусурменських. А за православну християнську віру й за святі божі церкви, і за свою государеву честь стояти буде, скільки милосердий бог помочи подасть . . . . . і пани Рада на жодну міру не зійшли ж і сходства не показали, і в усьому відмовили, і тих государевих великих послів відправили без діла . . . . . а нині писав запорізький гетьман Хмельницький з посланцем своїм Лавріном Капустою, що король з військами своїми на Україну йде, і вони, не хотячи манастирів і церков божих і християн у мучительство видати, б'ють чолом, щоб государ пожалував—війська свої післати до них велів. А буде він, великий государ, і нині їх, православних християн, не пожаліє, як вони в нього, государя, з плачем милости просять, а іновірці їх поб'ють і під себе візьмуть, то вони волю їх чинити по нужді будуть . . . . . .

. . . . . а в гетьмана людей багато, а ще до нього хотів бути кримський хан з ордою, а де-які татари вже й прийшли і стоять під Білою Церквою . . . . . та до гетьмана ж прислав турський салтан до обозу в Бірки післанця свого, зовучи його до себе в підданство, і гетьман йому в тім відмовив, бо надіється на государеву милість. А буде государ його не пожалує й прийняти не велить, а він кличе бога в свідки, що про те в государя милости просив багато, а він, государ, його не пожалував... А Литовський гетьман Родивил казав: як що ми з військом запорізьким не справимося, то помиримося з ними й підемо на государеву землю війною. І по тому всьому цар повелів, і бояри приговорили: гетьмана Богдана Хмельницького і все військо запорізьке з городами і з землями — прийняти. А стольники, і стряпчі, і дворяни московські, і дяки, і жильці, і дворяни ж та діти боярські з міст, і голови стрілецькі й гості, і гостинної й суконної сотні й чорних сотень і дворцових слобід тяглі люди й стрільці про государеву честь і про прийняття гетьмана Богдана Хмельницького і всього війська Запорізького — як скажуть?

Всесильний сон заволодів більшою частиною присутніх; після останніх слів дяка, нараз настала тиша, яка збудила багатьох, Хто сам не прокинувся, того штурхає під бік сусіда; чухаються. не можуть зрозуміти, де вони.

Стольник бере грамату, що йому через руки передав дяк. Ми, стольники, за честь великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича всєя Русії будемо стояти і проти литовського короля війну вести. А гетьмана Богдана Хмельницького для православної християнської віри й святих божих церков пожалував би великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всєя Русії по їх челобиттю велів їх прийняти під свою государську високу руку. Передає листа.

Стрілецький голова. Ми, служилі люди, государську честь учнемо з литовським королем битися, не щадячи голів своїх, і раді померти за їх государську честь, а гетьмана... І т. д. як вище; потім передає лист.

Купець. Ми, торгові, всяких чинів люди, за государську честь головами ж своїми раді померти. А гетьмана... І т. д.

Завіса тихо опускається під цей сонний гомін.

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА 1

По нараді перед підданством Москві

Подвір'я Суботівського будинку. Щойно скінчилася нарада, скликана Хмельницьким у справі приєднання до Москви. Старшина розіходиться; дехто прямо тікає, а ті, що затримались, балакають голосно, схвильовано

Яненко Павло, полковник київський. Ей, ти, чуєш? Семене! Куди ж ти тікаєш? Та зачекай бо! Разом будемо їхати.

Половець Семен, білоцерківський полковник. Ну вас ік чортовій матері із вашою радою й нарадою! Не хочу я нічого—дайте тільки з душею втекти.

Яненко затримує. Та підожди ж бо, який таки й гарячий.

Половець. Щоб я під москаля став підвонючого? Щоб він наді мною верховодив? Та скоріше Дніпро вверх потече! Скоро!

Зеленський Михайло, полковник брацлавський. Що це справді за чортовіння! Це не рада, а кошача тічка. Позбирав гетьман самих москволюбів та своїх прихвоснів — оце й рада називається. Так можна що хоч постановити!

Носенко Йван наказний ніженський. Хитромудро гетьман робить! Ой, хитро-мудро!..

Зеленський. Богуна нема, Сірка нема, Гуляницького нема, Джалалія нема—нікого нема з тих, хто міг би яке слово сказати.

ріше в мене волосся на долоні виросте.

Яненко. У гарячій воді тебе мати купала. Та підожди, от який... Що ж ти — думаєш, Хмельницький дурніший нас із тобою? Все ж таки він знає, що робить, і голову на плечах має.

Половець. Він знає, що він робить, а я знаю, що я роблю. У нього голова на плечах—і в мене голова на плечах, і згоди своєї на злуку з Москвою я не дам—от тобі й усе.

Яненко. А що ж робити? Ну, що робити, скажи? Оце ж іще свіжі рани Жванецької виправи не загоїлися від зради від татарської— так доки ж нам оце на ласці татарській бути?

Половець. Краще на ласці татарській, ніж на ласці московській. Татарам, як наші діла направляться, то наб'ємо морду та й усе; а з москалем тільки зв'яжися, то й не рад будеш.

Сахнович Грицько, полковник миргородський. А я кажу, хоч до чорта в

Носенко. Е, як би ж то Богун був! Той би не змовчав так, як ми...

Зеленський. А чого ж ви мовчали?

Носенко. Що ж...наше діло маленьке... ми люди малі...

Тетеря Павло, полковник переяславський. Рада скінчилася, постанову зроблено — в чім річ? От приїдуть посли московські...

Карпо Трушенко. Уже й їдуть...

Пободайло Степан, полковник чернігівський. Он бач! Ще рада й не скликалася, а посли вже їхали. І справді нема про що говорити. Тепер оце ще може відбудеться кумедія всенароднього голосування, як що гетьман схоче. А не схоче, то й без того обійдеться. Все одно— кінець.

Веремієнко Опанас. Та чому кінець? Чого кінець? Який кінець? На кого кінець? Чому каркаєте, як ворони?

Подобайло. Україні... Україні кінець, браті-

зуби, аби від ляхів подалі. Хоч до чорта в зуби.

Положний Матвій, наказний білоцерковський. Та вже краще до чорта, ніж до москаля. Тату, каже, тату, чорт лізе в хату. — Нехай, синку, лізе, аби не москаль.

Воронченко Яків, полковник Прилуцький. Ех, хе-е!.. Щось, я бачу, панове... мабуть, гетьмана ми не переговоримо. Мовчали ж на раді? Мовчали. Отак і далі мовчатимуть. Одні зі страху, а другі будуть тішити себе надією, що гетьман і це нове підданство зуміє обернути на пожиток і славу Війська Запорізького.

Кобиляцький, піхотний полковник ніженський. Та й я бачу, що толку не буде. Мабуть таки доведеться нам у московське ярмо лізти. Ходім, братця! Шкода говорити.

— Справді. Айда, панове товариство!

— Кашу без нас заварили — без нас і докипить.

Богданович-Зарудний, суддя військовий. Ей, панове!.. Панове!.. Та куди ку! Усьому Війську Запорізькому.

Веремієнко. А що ж, по вашому, Україна сливка чи що. Узяв, проковтнув та й облизався? Вже ж її не так то легко й проковтнути.

Подобайло. У москаля глотка здорова, не подавиться.

Веремієнко. Єдналися ж ми вже й з турками, і з татарами, і з Ракочим, і з Молдавою, і з Волощиною, та ніхто нас, богу дякувати, і не проковтнув.

Попович Іван, наказний чернігівський. Та ти все ж не те говориш: то ж таки Молдава та Волощина, а то — Москва.

Виговський Данило. Та слухайте ж, слухайте, дядьки! Ця ж музика мало не п'ять літ тягнеться. Ви ж про це знали? Знали. Говорили? Говорили. Радили? Радили. Згоджувалися? Згоджувалися. Так про якого ж іще чортового батька вам балакати?

Іван Нечай. Зрештою, ще ж рада буде, можна буде ще говорити.

ж ви?.. Стійте!. Порадьмося!

— Та що там радитися?

— Радилися ви вже без нас.

— На що ми вам іздалися?

Богданович розводить руками. От так у нас і завжди. Б'ються як леви, вмирають як герої, а найважніші речі збувають чим будь: якось само уладиться... Скавучатимуть же потім, лікті собі гризтимуть, а от щоб обсудити, подумати, приміряти — того нема.

Бугаченко Михайло, полковник паволоцький. Е, що там міряти, пане добродію. Давно вже й без нас усе повиміряно, і толкувати нема об чім.

Богданович-Зарудний. Як то нема об чім? Як би не було об чім, то ви б оце не толкувалися зря. А чого ж ви оце тепер гаркаєте на гетьмана? Чого дулі з кешені показуєте? Узяв би кожний та й сказав би на раді те, що тут говорить, при всіх, при гетьманові—може б воно, дивись, і вийшло.

Зеленський. Зяті забалакали...

Д. Виговський. Що ти зятями попрікаєш? Що ти зятями очі колеш? Як маєш кращу раду — кажи. Чого ж ти там мовчав, а тут пащикуєш?

Зеленський. А того я мовчав, що неправильна рада. Самі ви, зяті, та прихвосні московські, та наказних позбирано, невідповідальних, а справжніх полковників нема.

Дворецький Василь, наказний київський. А як наказні, так що? Не люди вже? Такі самі як ви, з того ж тіста. Як вас чорти поперехапають, так ми ж на ваше місце станемо.

Іван Виговський проходячи, шорстко. На раді не було, пане полковнику, ні московських, ні чиїх інших прихвоснів, а були ті, хто хотів прибути, кому лежало на серці добро громадське. Вибору не було, сповіщалося всіх,—то ви можете провірити по канцелярії. Хто захотів—

шло що. А то на раді мовчок, а вийшли з дверей—і такий і сякий гетьман. От як би я, мовляв, був гетьманом... той приїхав, а хто не був ласкав—його на те воля, і дорікати тут нема кого й нема за що. Пройшов; згодом пройде назад.

Завадський, полковник стародубський. Ніхто так не каже, а що невидно нам, аж ніяк невидно, чого це мусимо в ярмо московське лізти.

Богданович. А чого ж то вам уже й невидно? Преці ж говорилося?

Завадський. Мало чого говориться!

Носач Тимофій, обозний генеральний. А воно й без того видно.

Завадський. Вам видно, а нам — ні.

Носач. І вам видно. Виправа волоська нас підсікла, не що.

Явтух Пішко, бувший наказний київський. То правда. Маючи перед собою одного ворога, не слід було нав'язувати собі на шию другого.

Воронченко. Не наше, не українське діло — на чужі землі позіхати. Ніколи нам з тим добре не бувало. Се противно духові народу нашого.

Носач. Ми ж проти короля пішли таки в добрій силі, але як виділив гетьман на поміч Тимошеві дванадцять тисяч війська та як порозставляв залоги по містах і містечках, — що ж... татарів стало більше, ніж нас, і з-під Сатанова ми мусіли тікати не тікати, а щось похоже... І опинилися в такім стані, що ні Сучави боронити ні з королем битися. А татари бачуть таке діло — давай ясир брати. Люди кленуть, козаки кленуть. А в Білій Церкві вже посел сидить турецький; що ж ти, каже, пане гетьмане, водиш нас із підданством, а сам турецькі землі пустошиш? А король веде переговори з усіма останніми державами, аби на нас давали військо—і дають. Седмигородський князь вислав 12 тисяч війська, Молдавія

вислала Йонашка Купара, перкалаба хомимського, з військом на поміч. Навіть до кимликів вислали поляки послом Станислава Шиманського, просити союзу, аби кимлики вдарили на татарву, обіцяючи за це 50 тисяч дукатів.

— Обіцянка-цяцянка...

Носач. Дарма. Але з усього видко, що Польща не спить, що вона таки добре готується до війни з нами. А Лупул прибіг та благає гетьмана дозволити вербувати військо на відбиття державства свого,— і гетьман дозволяє, хоч знає, добре знає, що цим іде проти волі султана. Отже на турецьку поміч втрачається всяка надія. А султан домагається присяги,—а як ти її зложиш, коли ввесь нарід проти? Ну? Куди ж діватися?

Залізна логіка обставин змушує всіх замовкнути.

Мізко, на прізвище „Дубина". Та хоч би хто інший а не москаль... А тож як тільки подивишся на нього, то прямо аж з душі верне.

Богданович. Темні, грубі люди, що й говорити.

Тетеря. З ними й не розбалакаєшся. По-нашому не вміють, по-польськи не втнуть, по-латині—на що вже мова, що її всі освічені люди на всім світі вживають, а москалі—ні бе ні ме. „Да што, да каво",— ото в них й увесь розговор.

Лаврин Капуста, отаман суботівський. А от я, братчики, як їздив до Москви, от була мені халепа... Приходить до мене пристав мій, а з ним другий якийсь, боярин чи що, я там їх не дуже розбирав. Пики серйозні, понадималися. Виступає отой другий наперед і каже: „Цар Осудар Вєлікі Білой і Чорнієй Русі Самодєржца і Облаадатель, тєбя, судар, пріятеля своєго просіт завтра на білужино колєно і лебедиє гузно"... Не знаючи я тої їхньої політики, маркотно

мені стало. Думаю собі: що за мода запрошувати на коліно та на дупу?.. А ще до того не знаю, що воно за бєлуга. Вже хотів був відмовити,—нехай теє гузно цар-батюшка сам із'їсть, але якось утримався. Правду кажуть, що той тільки мудрий, хто терпеливий. Дякую, кажу, за царську ласку, що мене так велить запрошувати, але я людина проста й присмаків отих усяких та спеціялів не дуже вживаю. Я таки буду, але як би ласка ваша дати мені чого простішого з'їсти, а ті спеціяли нехай уже вам, панове, зостануться... А пристав мій, спостерігши, що я на те зморщився, каже: ти, каже, не турбуйся, бо то тут такий звичай. От у вас просять на шматок хліба, а преці ж там буде усячина—так і тут. А коли вже разом кличуть на обидві ці страви—це знак, що буде великий бенкет... А я кажу: а що ж то за звірина така бєлуга, що має такі спеціяльні коліна?—Каже: то риба, каже, з ріки; а має в собі одно місце так смаку доброго, як жодна інша риба не є смашна. А сама є того смаку, що осятрина. А що та штука, яку з риби вирізають, є округла й так її дають на стіл, тому її називають коліном... Питаюся я ще: а чому ж то на гузно запрошують, а не на голову, а чи там на крило або грудину?—Каже: бо та штука є найсмачніша в лебедя.. Я кажу: тоді б краще вже на цілого лебедя просити, а не на саме ж таки гузно. І у каплуна, скажім, купер смачна річ, а ми ж на купер не просимо, а тільки загалом на каплуна... Такий уже, каже, тут звичай.

Сміються полковники.

Карчовський. Ну що ж, ти їв те гузно?

Капуста сміється. Пристав мій, Полікарпович, каже: всюда, каже, ворона говорить: ка-ка-ка!.. У вас просять на каплуна, а дають гузно, а у нас просять на гузно, а дають лебедя...

Конимовський. Бач, чортів москаль—умів відповісти.

Капуста. А горілку яку вони там п'ють, так і хай же ж їм чорт! У них така вважається за найкращу, яка найгірше смердить. Оту простуху бридку, що вадить її й попахати, не то пити, а вони попивають, та прихвалюють: „ох, слажкоє ж вінко осударскоє"... Було як обідаємо з тим приставом, то він усе собі з одної пляшки налива, а мені з другої.

Гнило. А що ж він тобі наливав?

Капуста. Петерцименту, брат ти мій, не чого. Романея в них називається. А я ж того не знав, і здалося мені що він п'є кращеньке, а мені налива гіршенького. От, думаю собі, яке грубіянство московське. Ну, гаразд, собі думаю, я ж таки покуштую, що ти п'єш. От трапилося раз, що налив собі Полікарпович, а бере іншу пляшку і ллє мені, а я тим часом за ту. Він до мене, вириває, а я навхильки,— аж то ота смердюха бридка. Пху ти, матері твоїй чорт!.. Тоді я йому кажу: „Я розумів кажу, тебе, що ти сам ліпшу п'єш, але тепер маю тебе за політика, коли ти мені ліпшої, ніж собі наливаєш"... Засоромився він дуже, але за те вже від того часу не вистерігався більше. Все, було, кричить: Мітюшка-а!.. Давай вінка осударскаво"... Та брик чарку-другу, та аж по пузі себе гладить: „ах, как же, сударь, славно"!.. А там так славно, що коза верещала б, як би їй ґвалтом до рота налляв...

Сміх. Виходять Хмельницький, Виговський Іван і Золотаренко Йван.

Хмельницький осунений. Хто?

І. Виговський. Боярин Бутурлін...

Хмельницький. Який? Василь Васильович?

І. Виговський. Так. Потім окольнічий Алферьєв і думний дяк Лопухін.

Хмельницький. Сміється, полковнички? Веселенько?

Зеленський. Весело, пане гетьмане, та не дуже.

Хмельницький. Нема про що говорити: рада була, все закінчене... Он посли вже їдуть. Помовчав. Я зі своєї угоди з Москвою тайни не робив. П'ять літ о тім говорилося й писалося, посланцями пересилалося. Хто цікавий — попросіть пана писаря, він вам цілу скриню паперів, листів та документів покаже. Цар зволікав, вагався, ми намагалися, перли. От тепер і цар згодився, і рада старшин згодилася,—чого ж вам ще?

Зеленський. Та ми нічого й не говоримо...

Хмельницький. Пакти всі наші будуть прийняті, Україна зостанеться при своїм уряді, при своїх законах, суді, праві вибору; привілеї ні шляхецькі, ні духовні, ні міщанські, ні стану козацького не будуть порушені, — чого ж вам ще?

Носач. А що як те все — тільки на словах?

Хмельницький. Реєстр збільшається до 60 тисяч, а головне, головне, — цар виступає з військом і йде на ляхів. В тім усе...

Мовчання; хтось зідхнув.

Хмельницький. Край наш у руїні, люд знесилений, голод грозить. Уже не стає людям сили боротися, вже тяжко набрати військо. На орду нема надії: Зборів, Берестечко, Жванець показали... А се ж одна віра.

Богданович. Віра-то одна, пане гетьмане, але... не лежить душа до москаля. Чужі вони нам люди. Ми нарід лицарський, свобідний, а Москва...

Хмельницький. Але звідки такі думки? Чому? Чому нічого подібного не говорилося, коли ми заключали договір з татарами, коли ми приймали зверхність султана турецького? Здавало би ся, там мусіла бути ще гірша неволя, бусурменська, тим більше, що

ми й бачимо вже в ній і сербів, і болгар, і греків, і волохів, молдаван. І от тоді ви нічого не говорили ні про ярмо, ні про кінець, а тут... Я не можу того зрозуміти.

Богданович. А от бачиш, пане гетьмане... Тоді не говорилося, а тепер говориться—значить, щось єсть.

Хмельницький. Але що? Що?? Се ж не доказ— „душа не лежить". Політика річ така, що на душу мало уваги звертається, куди там вона лежить. У мене он до татарів душа не лежала, а мус...

Ів. Виговський. І потім... от ви, панове, говорите і так і так. А маси?.. А маси давно вже сказали своє слово, бо нарід сотнями, тисячами, та де,— десятками тисяч іде, іде, мов ріка пливе — куди? Все в ту ж Москівщину, під „білого царя", як вони кажуть. Ми тут розмовляємо, чи лежить чи стоїть душа, а там ростуть села, слободи, міста. Ми універсали шлемо, сторожі ставимо, щоби не обезлюднювався наш край, а нарід нас не слухає, і йде, іде...

Носач. Е-е, пане писарю!.. Що роблять темні люди, то ще нам не указ. Нарід он і проти короля постати не хотів: „то наш найясніший тато", каже... Отак і тепер. Переселяються. А куди, в які умови,— він не знає, і вперед не заглядає ані трохи. Звичайно, батюшка-цар манить: ох, пожалуйте!.. Ми з вас ні податків, ні налогів, нічого брати не будемо. Батюшка-цар не дурак. Порожні його землі заселяться; татари то прямо на Калугу та на Орел ішли, а тепер хахлов будуть спочатку різати. А нарід того не бачить, а нарід не знає, що з ним буде через сто — та де!— через 50, через 20, навіть через 10 літ. А буде таке, що ще, дивись, Польщу не раз ізгадає. Добре було під Польщею,— ну тільки під Москвою, думаю, у сто раз буде краще.

Ів. Золотаренко. Щось ти, я бачу, за Польщею дуже плачеш.

Носач. Польщу я ненавиджу так, як і ти, але в москалеві я бачу більше лиха, ніж у Польщі.

Хмельницький. Небезпеки від Москви не більші, які були й при інших союзах. Зрештою, досить іще в нас є сили, аби боронити своєї незалежности. Тому жодних статей я й не пишу, — не хочу в'язатися. А як цар захоче на нас лапки покласти, — кинемо його к чортовій матері, як кидали й інших союзників. Я на цю злуку дивлюся, як на тимчасову й коротку. А от що мені дивно й з ума мені не сходить. Пригадую оце, як ви саркали на мене за союз із татарами. І басурмени ж то вони, і нехристи, і кров нашу п'ють... А Турція?.. Що я мусів пережити, поки довів вас до союзу з Турцією? А підданство ж було вигідне: султан потверджував нам усі наші вільності, віри нашої не чіпав, жодних данин від нас не вимагав, опріч служби військової, як і ми від нього, бо то був воєнний союз. Так куди-и там! І приступу нема... То ж нехристь, собака, а ми православні, ми з іншого тіста зліплені... Та от тепер сам собою ламлеться й союз з татарами і союз із Турцією. Маєте вже повелителя хрещеного, необливаного... Помазаного, посмарованого... Білого, розпро-білого батюшку-царя. І вп'ять вам недогода. Вп'ять не так зробив Богдан Хмельницький! І переступив — не так, і недоступив — не так. І як роздивився я, так просто ви самі не знаєте, чого хочете. Стає у вас глузду бачити мої помилки, а не стає тямки додивитися: а може ж там хоч крихітка істини є? Умієте нарікати, а коли при кожній важній події я питаюся вас: вкажіть же, вкажіть мені іншу дорогу, — ви ховаєтеся один за другого. Так коли ж так, то нетреба мені ні рад ваших, ні порад, — все одно я з того мудріший не стану. Буду робити, як сам знаю, бо однаково вам не вгоджу. Отак я й роблю зараз. Визнаю, що нам тепер тільки дві дороги: одна — назад до Польщі, у ярмо, під кан-

чуки поміщицькі, а друга — союз із Москвою, московська армія нам у поміч, знищення лядської сили; а що далі буде — побачимо. Може, навіть союз із Польщею для знищення могутности Москви... Тому — кінець розмовам. Бояри московські їдуть до Переяслава приймати Україну, — прошу панів полковників до Переяслава. Пішов.

КАРТИНА 2

Переяславська „рада"

Двір гетьманський у Переяславі. Ніч. Чути, як скрипить сніг під ногами вартових. Голос трубки. Перекликання вартових. Знова тихо.

Хмельницький виходить; кожух тільки накинутий на плечі. Що це зі мною?.. Заключав я сотні договорів, сотні трактатів, списував тисячі пактів,—і ніколи не чув нічого особливого. Чому ж тепер?.. Чому я тремчу весь, і в середині в мене похололо, як перед смертю, і наче земля тікає з-під моїх ніг?.. У чім річ?.. Ох!.. Невже вони, усі вони правду кажуть, а я один помиляюся? Тільки чому ж я того не розумію? Чому їм дано розуміти, а мені—ні? Я ж напружую всі сили свого мозку—і нічого не бачу. Тьма переді мною... Мабуть, я втратив ясність розуміння... мабуть, кинув уже мене янгол мій, що вів досі через усі пропасті, через усі страхіття... А-а-а!.. Чому ж я не знаю нічого?.. А-а-а!.. Чому ж я не знаю? Перед другими вдаю, що все мені ясно, все просто, а сам нічого не знаю, не знаю, не знаю, не зна-аю, не зна-аю!.. Шарпається. Нараз дико скрикнув.—Гей!.. Хто тут є? Горілки!.. Щоб зараз мені!.. Сю хвилю!.. Ей ти, вартовий!.. Чуєш? Горілки мені! Та чого ж ти стоїш, проклятий?..

Вартовий. Я на варті... мені невільно...

Хмельницький. А-а!.. Ти на варті? Тобі невільно? Тобі невільно? Тобі невільно? Невільно? Тобі

невільно? Хапає за горло й душить; потім кинув, козак захитався й упав... Що се?.. Братіку... голубчику!.. Що з тобою? Кидається до нього. Слухай!.. Очумайся!..

Вартовий. Нічого... нічого... се ви мене... придушили трохи...

Хмельницький. Придушив... придушив... А я ж вам добра хотів, щастя, свободи... а замість того—попридушував, повидушував, позадушував. А оце вже, мабуть, веду на останню шибеницю, бо щось скорбує моя душа, тягне мене всього, місця собі не знаходжу... Як Каїн, блуджу оце дворищами й не знаю, що мені робити. Хоч би вистрелив мені хто в лоба...

Вартовий. Що ви кажете, пане гетьмане!.. Та бійтесь бога!.. Ви краще пішли б спочити, а то ж завтра...

Хмельницький затуляє йому рота. Цс-цс!.. Не кажи нічого про завтрашній день, бо завтра, отут на оцім дворищі, станеться щось страшне: гетьман Богдан Хмельницький продаватиме Україну! Приходь купувати, козаче... Недорого візьму. Ох, удар мене шаблею, щоб я почув біль, щоб я кров свою побачив, і вона б отверезила мене! Удар мене шаблею, козаче, удар мене шаблею!..

Вартовий. Та що ви, бог з вами, пане гетьмане!.. Це вже ви таки... Підіть ляжте та засніть добре. Я б оце провів вас—так на варті ж...

За ворітьми голоси, порскання коней, якийсь сильний гомін. Потім тричі стук у ворота. Вартовий скидає рушницю по-військовому.

Вартовий підходить. Хто там?

Голос. Зовнішня варта.

Вартовий. Гасло?

Голос. Переяслав.

Вартовий. В чім річ?

Голос. Люди до гетьмана.

Вартовий. Які можуть бути люди серед ночі?

Голос Богуна. Се я, Богун, полковник кальницький. А зі мною чернець із Київа, посланець отця митрополита.

Вартовий. Але ж ніч бо... Гетьман спить. Чекайте до раня.

Богун. Я не можу чекати до раня. Завтра вже буде пізно. Я мушу зараз бачити гетьмана.

Вартовий. А я не можу нікого пустити в двір.

Богун. То піди збуди гетьмана...

Вартовий. Я не маю такого права.

Богун. Ну, піди своєму старшому скажи, чи чорту чи дьяволу, а тільки пусти мене до гетьмана. Ти ж знаєш, що я Богун.

Вартовий. Я знаю пана полковника, але ж бо й службу знаю.

Хмельницький пильно слухав; тихо. Пусти його... пусти!..

Вартовий здивовано поглянув на гетьмана, але пішов і відсунув засов. В'їздять Богун і чернець на стомлених, умилених конях.

Хмельницький козакові. Візьми коней.

Вартовий заперечуюче похитав головою.

Богун. Він на варті! Молодець, молодець! Я сам відведу. Повів коней за будинок.

Хмельницький. Хто ти?

Чернець. Се не має значіння. Я приїхав від отця митрополити...

Хмельницький. У якій справі?

Чернець. Чули ми, о. митрополита й усе духовенство київське, що ти, пане гетьмане, посилав чолом бити до царя, аби віддати Україну під цареву руку. Правда цьому?

Хмельницький. Ну?

Чернець. То мені поручено сказати тобі, що митрополит наш з усім собором бити чолом цареві у тім, аби бути нам під царською рукою, не посилав і посилати не буде, а живемо й житимемо ми, усі духовні люди, самі собою, ні під чиєю властю.

Хмельницький. Як то ні під чиєю? Були ж ви під королем, тоб-то під королівською властю, а тепер будете під царською.

Чернець. Під королівською були, а вперед під чиєю велить бог бути не знаємо, — тільки не під московською.

Хмельницький. А то ж чому?

Чернець. А тому, що Москва нам не підходяща. У них усе інше. Ми своїх священників і епископів вибираємо вільними голосами, а в них епископів призначає цар і скидає цар. У нас священники вільні громадяни, а там на попів накладено податок, духовні особи там підлягають суду свіцькому, там священника вільно заарештувати, різками, знявши рясу, одшмагати, а то й повісити. А що найважніше — замість нашого одвічного отця в духу святім, цареградського патріярхи, наставлять нам московського. У нас митрополія тепер незалежна, наш митрополит має титул екзарха, а діставшися під владу московську — мусить утратити самостійність; буде мусіти, як і всі московські митрополити, відбувати седмиці та резидувати при патріярсі; втратить титул і ознаки: убрус на троні хресест на митрі, бо московські митрополіти носят тільки клобук. Але ми свого отця духовного, патріархи Костянтинопольського не відступимося, і ніщо нас від нього не відстрашить. Віру свою ми взяли з рук патріярхів цареградських, то ж і далі під ними бути хочемо. До них нас і право боже право природнє прив'язало... От... Важко дихає. А те ще взяти. От, припустім, Москва захопить частину України. А

що ж буде з тими православними, що зостануться під Польщею? Хто буде їм заступником і оборонцем? Хто задержить їх при правій вірі? Ніхто. Вони поволі будуть католичитися й для нас пропадати. Таким чином, ми будемо змушені відрізати від себе половину прихожан, половину дітей духовних і віддати їх на загладу. Те ж саме і з землями церковними, що зостануться під Польщею: церква їх утратить безповоротно. Половина дібр, половина маєтностей, половина доходів мусять відпасти. І що ж замість того ми дістанемо в заміну? Неволю, втрату прав, втрату самостійности і ще, і ще, і ще — самі втрати. Ну? Ясно тобі тепер, що нам нерука єднатися з Москвою.

Хмельницький. Політика велить.

Чернець. Нас ваша політика не обходить. Ми дбаємо про духовне.

Хмельницький. Про духовне.. Хе-хе-хе-хе... про духовне... Про земельку більше..

Чернець. Зрештою, — що там багато говорити? Ти нас не питався, коли писав до Москви, — не будемо й ми тебе питатися, виганяючи Москву.

Хмельницький. То я вас змушу.

Чернець. А ми будемо битися з тобою.

Хмельницький. Ого! Цікаво тільки — чим.

Чернець. Землею! Водою! Хрестом святим! Образами чудотворними! Угодників печерських виймемо з могил і поставимо перед твоїми гарматами, — стріляй у святих господніх, а москалеві коритися не будемо.

Хмельницький. А я вас змушу.

Чернець. А ми підемо до короля його милости й будемо казати, що нам під Москвою бути неможна, що ми того ніколи не хотіли й тепер не хочемо. Нехай король збирає військо та йде визволяти нас, а ми будемо і з Києва і з інших міст московських людей вибивати, бо хочемо бути під королівською рукою, як і раніше.

Хмельницький. А-а-а! — під королівською рукою! А чи давно ж ви, панотчики, стогнали, що вам тяжко під ляхами, невиносимо, бо вони гноблять релігію святу православну? І тут же зідхали: Ах, Москва!.. А-ах Москва-а!.. Москва єдиновірная, Москва єдиноутробная, Москва радость нам подаю-ущая!.. А тепер, бач якої заспівали? Ну, та добре... Королем грозите? Та поки там діло до короля дійде — я роздавлю вас і змушу робити те, що мені потрібно. Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся. Іди, ченче, та скажи своєму митрополитові, аби готовився царських послів прийняти, щоб їм у всьому годив і слухався, бо так велить політика. І горе вам буде, коли ви мимо вух пустите це моє слово. Дістану я вас у ваших хлівах отих золотоверхих.

Чернець. Блюзниш, гетьмане! Не знаєш, з ким у боротьбу йдеш. З богом самим ти боротися задумав!

Хмельницький. А хоч і з чортом! Нас тепер нічим не злякаєш.

Чернець. Гляди, гляди!.. Бог карає невидимо, і не взнаєш ні дне ні часа, в онь же кара господня на твою голову впаде...

Хмельницький. За те буду знати й день і час, коли попадають ваші голови. Геть, ченче, поки ще я не в гніву великім! Іди й не роззявляй рота, коли життя тобі ще не обридло.

Чернець задкує перелякано.

Хмельницький. А ти чого стовбичиш та тільки очима блимаєш? Теж прийшов проповідь мені читати та повчати? Багато вас тут учителів, — не знаєш, кого й слухати.

Богун. Я хотів тільки запитати тебе — чи при своїм ти умі?

Хмельницький. Я ще при умі, а от чи ти при умі — того не знаю, хоч і багато дечого знаю.

Богун. А що ж ти знаєш? Кажи вже напрямці.

Хмельницький. А те, що Богун хвалився гетьмана Хмельницького скинути, а самому на його місце сісти.

Богун. А ти тому вірив? Хмельницький мовчить. Ну? Чого ж мовчиш? Вірив? Хмельницький мовчить. Кажи, вірив тому, що Богун може тебе вбити з-за вугла, або може отруїти, чи ще там як? Вірив?

Хмельницький. Ну, що ж! Вірив. І тепер вірю. Але не боюся тебе. Приятелів у мене мало, а ворогів — без числа. Одним більше, одним менше — ріжниці не робить.

Богун. Ну, так слухай же!.. Кленуся тобі всемогущим богом, ранами Христовими, головою матері моєї й своєю власною головою, що ні ділом, ні словом, ні думкою навіть не сягав ніколи по твою булаву. Я можу не згоджуватися з тобою, не все мені подобається в тобі, не всі твої вчинки я розумію добре, — але вважаю тебе, одного тебе, спосеред усіх нас здольним гетьманити в такі страшні й відповідальні часи. А коли я говорю неправду, то нехай мене громовиця господня вб'є на сім місці. Щоб я не діждав світасонця бачити. Нехай шабля оця вихопив шаблю, шваркнув її об землю й наступив ногою гадюкою стане під моєю ногою й ужалить мене смертельно, коли я сказав хоч слово неправди!

Хмельницький сверлує поглядом; набрав у груди повітря й дуже зідхнув. А коли так, то поцілуймося, братіку!.. Щиро тричі цілуються. Сідай же, братіку, хоч отут на колоді та розкажи мені, що пригнало тебе до мене оце серед ночі?

Богун. Я прийшов відвести тебе від союзу з Москвою.

Хмельницький. Неможна, братіку, неможна. Загналися ми в куток.

Богун. Нема ніякого кутка. А коли ми в кутку, то ворог наш іще в більшому. Жванецька виправа придавила ляхів більше, ніж нас. На короля нарікають, що мав стільки війська, а стояло воно дурно, і справу довелося рішати все так же само—грошима. Та й що то, кажуть, за король, що сам кожного разу лізе в поле та тільки Річ Посполиту безпотрібно на шанц виставляє: то під Зборовом уперся з усією Радою й Сенатом у саму середину козачества, аж окупом довелося рятуватися; то оце під Жванцем. Гроші пішли, а козацтво однаково не заспокоєне, і нова війна на носі. Стільки мільйонів витрачено, стільки податків, вербунків, стільки крови вилили,—а як були в матні, так в матні й зосталися, і ні вибороти ні купити спокою не могли. Король хоче бути сам усе, рад старих досвідчених жовнірів не слухає, а сам військового досвіду не показав. Булави великої нікому не дає, сам хоче гетьманувати,—а який з нього гетьман? У поле вивів тільки 30 тисяч, а податків зібрав на 50—а решта де? На шпіонів було дано польному гетьманові 40 тисяч, а справу було так поставлено, що й сам король і вся Річ Посполита опинилися у великій небезпеці. А військо цілий рік нічого не робило, серпень і вересень під Глинянами та Кам'янцем стояло,—а хан прийшов тільки в листопаді. А чому військо коронне не злучилося з литовським? А чому король вмішався в волоську справу й обороняв усякі інші народи, тільки не Річ Посполиту? Це ж запитають, усе запитають на сеймі! А що як шляхта не дасть своєму королеві податків? А що як короля скинуть? А Януш, який виразно заявився проти? А воєвода ленчицький, що аж рокошем грозить? Як це все, по твоєму, нічого не означає? А ти перелякався та під московське крило лізеш? На війні, брат, не тільки той побіждає, хто має більшу силу, а й той, хто має більше терпіння.

Хмельницький тяжко задумався, а Богун аж не всидить.

Богун. Армії в поляків так як і нема. Там же, опріч піяцтва, гульні й розпусти, нічого не бачиш. І не диво. Бо там є частини, яким держава не заплатила жолду не за минулу чи передминулу четверть, а за 10, за 15 і за 20 четвертей!.. Більше 15 мільйонів довгу. Ну?.. А платити нічим, а салдати бунтуються, грозять; дисципліни жодної; поєдинки щодня, під вікнами короля вбивають людей. А шляхта грошей не дає: деякі воєводства цілком одмовилися платити, а ті, що й ухвалили дати, дають менше, ніж сказано. Поборці шахрують немилосерно; їх вішають, стріляють, висилають кадук, але це справі не помагає. Містечка цілі беньовано за неплатіж, а се тільки більше роздратовує людей. І от на оце все знова війна, знова податки, знова посполите рушення. Береш те все на увагу?

Хмельницького наче аж придавило те все.

Богун. А недорід? Весна ж і початок літа нічим не різнилися від зими. А далі—тумани, вітри великі, вихори з дощами холодними, слоти, приморозки, гряд, громи. Ріки вилляли в Польщі, Висла стала рівно з берегами. Через дощі ні сіяти, ні орати. А там пішли хвороби різні: віспа, одра, дименици, фебри, гарячки, квартанки, пухлини утроби, запалення усякі, кров з уст і з носу, біль голови, шлунку й нарешті бич господень—чорна смерть. Нікому вже ховати мерців. Земля Хелмська, воєводства Краківське й Сандомирське скоро вимруть зовсім. У Кракові стоїть на вулицях, не підіймаючися, гнилий туман, і люди бродять у ньому, не бачачи одне одного. І ввижаються їм у тому тумані всякі несотворені речі: то чорти верещать видимо на вулицях, аж поки отці бернардини не вибіжать та не закленуть їх порядно. То похід смерти ввижається з духами покійних людей і звірят

довкола, а сама смерть у чорній плахті їде на возі, запряженому парою волів. А по селах морову дівицю бачили: ходить по багнах та цвинтарях і голосить... Перелякані люди шукають спасіння в молитві, наповняють костьоли, моляться зі слізьми; навіть жиди до костьолів ходять,—а чорна смерть ще гірше ґрасує. Бачачи, що не помагають костьоли, почав нарід тікати в ліси, тулитися в пущах, ховатися в звірячі нори, обходячи один одного здалека. Міста запустіли, порожні будинки стоять отвором, а звірі бігають по вулицях і гризуться за трупи. Бо замість людей, що з міст пішли до лісів, з лісів до міст поприходили звірі, стукають у повибивані вікна та виють день і ніч. А хто й зостався у місті—нічим не різнився від звіра: натура людська здичіла, не стало вже ні родства ні приязні, люди пошаліли й кинулися до передсмертної розпусти, відправляючи її по тих же костьолах, де перед тим молилися. Голодний люд палить, грабує. Збройні банди гультяїв волочаться по краю, нападають на двори шляхецькі й костьоли. Жовніри самовільно кидають обоз, лучаться з тими розбишаками й палять маґнацькі двори,—се ми, кажуть, заражене повітря чистимо. Люблін, Каліш, Ченстохова, Уйсьце, Кенти вигоріли вже вкінець. Горять воєводства Краківське, Сандомирське, Познанське, Каліське, Серадське, Ленчицьке, Плоцьке, Мазовецьке, Пруси, земля Добржинська... А грабарі, що ховають мерців, розбивають мертвякам голови, беруть мозок і смарують ним двері й вікна заможніх людей... Ну? Пощо тобі Москва, коли ти маєш таких союзників?

Хмельницький устав, пройшов кілька кроків у схвильованню. Так і нам же нема з чим боротися... А Москва військо дасть. Військо, розумієш? Військо цар пришле на Україну.

Богун. Військо на Україну? А розумієш ти, що значить чуже військо на своїй землі? Розумієш, що

се означає, коли по селах, містах і містечках розсиплються ворожі полки, поставлять залоги, почнуть будувати кріпості в самім серці України й завтра ж переходять на сторону ворогів?

Хмельницький застогнав

Богун. Ага? Стогнеш? А чому ж рішаєш, як божевільний? Чому не віриш у свою силу і в силу свого народа? Бо ти раб, хоч доля винесла тебе на вершину власти. Ти боїшся сам себе, своєї величі. Ти не розумієш волі свого народа й границь сили його, а тому шукаєш, вічно шукаєш союзника, стінки, на яку міг би оперти рабську свою спину. Не стоїш гордо й мужньо, а шукаєш очима, де б сховатися за чиї потужніші плечі.

Хмельницький. А виправа волоська? То ж було сміливо...

Богун. А про виправу волоську правду тобі сказали товариші-полковники: недобре йти чужу землю обороняти, а свою під ноги метати. Безпотрібною була вся ота твоя волоська виправа.

Хмельницький. Тому що програлася. А як би виграла...

Богун. Так само. Краще було б ті сотні голів, що полягли у Волощині, кинути на Польщу та ослабити її настільки, щоб нетреба було Москви.

Хмельницький. Що ж Москва... Це союз такий, що сьогодні він є, а завтра нема.

Богун. О-о-о!.. Як би ж то так!

Хмельницький. А чому й не так? Стало сили в нас відірватися від Польщі — стане відірватися й від Москви.

Богун. Як би ж то!.. Польща спорохнявіла, а Москва — се молодий дубок. Зрештою, ти може й відірвав би, але ж ти не вічний, прийде смертний час, доведеться віддавати булаву в інші руки, а тоді що? Чи стане у твого наступника тої сили?

Хмельницький. Я ще не збираюся помирати...

Богун. Дня смерти не знаємо, особливо на війні... Ох, гетьмане, не роби того кроку! Подумай тільки, куди пхаєш Україну? Се ж посиплються зараз сюди до нас бояри, окольничі, стольники, стряпчі, пристава, зборщики, шпики, доносителі, „слово і дєло ґосударево“... Почнуть „батожьями драть“ і „біть плєтьми нещадно“, ніздрі вивирати, клеймити печеним залізом... З шаленим поривом. О, Богдане! Схаменися! Кому хочеш—тільки не Москві. Падає на коліна. Заклинаю тебе богом живим, матір'ю божою й нашою Матір'ю Україною — схаменися! Не піддавайся Москві! Не піддавайся, бо інакше краще б тобі не родитися на світ.

Хмельницький увесь тремтить, закрив лице руками. Братіку, не рви мого серця... Вже кінець... вже неможна назад, неможна, неможна, неможна!..

Богун з колін. То ти твердо рішився, гетьмане?

Хмельницький. Твердо.

Богун. І не відступиш від своєї думки?

Хмельницький. Не відступлю...

Богун. І це останнє твоє слово?

Хмельницький. Це останнє моє слово.

Богун скакує. Так знай же, Богдане, що ми тебе поставили на гетьманство, — ми тебе й скинемо.

Хмельницький. Отак ти присягався?

Богун. Я присягався й присягаюся, що не копав під тобою для себе, але присягаюся, що зроблю все, аби скинути з гетьманства ворога України. Бо ти — ворог України! Тягнеш її в безодню... Кров'ю нашою торгуєш! Свободу нашу продаєш! А ми не дамося! Згинемо всі, а будемо боротися! Проти ляхів, проти москалів, проти таких московських прихвоснів, як ти, проти світу цілого! А ти пропади пропадом, собако, аніж мав би занапастити Україну! Хапає шаблю й кидається на Богдана.

Хмельницький. На безоружного?

Богун шалено. Так бери шаблю, проклята душе, і бийся зі мною.

Хмельницький. Гетьманові України не пристало із полковниками своїми шермицерію заводити. Бийся на раді зі мною словом. Ти хочеш добра Україні—і я хочу добра Україні. Але ти йдеш одним шляхом, а я йду другим. Ти кажеш—ліпше погинути, ніж іти в ярмо, а я кажу — ліпше випробувати всі шляхи, всі засоби, всі зброї перше, ніж погинути. Іншої дороги я не бачу, а тому... Гей!.. Бийте в дзвони! Трубіте в труби! Скликайте раду! Бийте в дзвони!.. Біжить.

Завіса

Сильний звук труби, йому відкликається другий, далі ще, ще... Бевхнув дзвін на переяславському соборі, потім на інших церквах. Ударили тулумбаси. Дзвони, сурми, крики людей, а гомін росте. От бухнула тричі сигнальна гармата, заторохкотіли дужче барабани, шаломаї засвистіли, заповнилася площа переяславська гудящим народом; крики й лайка, і стогони, і прокльони. В повному світлі дня.

Підіймається завіса.

— Не хочемо під Москву! Не хочемо-о!..

— Так і кажіть, браття, нема нашої волі..

— Богун, Сірко, Гуляницький, усі полковники—ніхто не хоче присягати.

— Брацлавська старшина не захотіла й їхати до Переяслава.

— Кропив'янці й полтавці теж не захотіли приїхати. „Ми за котів, кажуть, душ продавати не будемо“...

— Що се таке — силою нарід на раду заганяють? Такого іще не бувало в нас! А як я не хочу йти?

— Мало чого не хочеш! Не хочеш, то попросять.

— Не бунтуй людей, ти!

— Гетьман ліпше за нас розуміє діло.

— Як гетьман, так і ми.

— Він наш батько. Йому ми повірили нашу

Піп. Нам з москалями не по дорозі. То люди темні, малограмотні. І духовенство в них темне, розуміється тільки на букві закону та на обряді, а духа християнської віри не розуміє. Візьмім що хоч, от нехай хрищення. Ми христимо без ріжниці — або обливанням, або окунанням. Здорова дитина—можна й занурити, а квола, ледве дихає—ми її обливаємо, і не вважаємо,

— За яких котів?

— А за соболів отих, що ними Москва нашу старшину перекуповує.

— Тиша, на що вже приятель гетьманів, а й той сказав: умру, а зістану козаком.

— Кажуть, збирає людей, на гетьмана йти хоче...

— Цс-с!.. Тут вуха є...

Жінка голосить. Ох, у неволю московську йдемо!.. Тягне нас гетьман, бодай його перша куля не минула.

— Мовчи, бабо, а то посіпаки почують, то лиха не обберешся...

— Чого там—мовчи?.. Не мовчи, бабо! Силою нас гетьман гонить.

— Не хочемо царя! Не вибираємо царя!..

— Ох!.. А я так не знаю, що й думати, що й гадати своєю головою...

— Думай—не думай, все одно нічого не вигадаєш.

— Тікати? Так куди ж його й тікати?..

— Тікаймо, поки москалів не нагнато по всіх селах.

— А чого вони вже такі й страшні оті москалі?

— А ти їх бачив?

— Та доводилося.

— А я так і жив серед них і переконався, що краще з гадюками жити, ніж із ними.

долю, нехай він і розпоряджається.

— Ваш гетьман вас у прірву пхає, а ви того не бачите.

— А ти звідки такий узявся мудрий?

— А канчуків гетьманських не коштував?

— Видимо, що не доводилося, що так сміло пащекує.

— А то в нас недовго: поляпай язиком ще трішки—то й дістанеш.

— То в вас у Переяславі за вільне слово вже й канчуками б'ють? А я й не знав. З якої ж бо це пори?

— Ану, хто там ближчий, затуліть йому губу.

— То в вас уже й губу затуляють?

— А що ж, як та губа чорти-батька-що верзякає не до діла.

— І будеш приймати присягу! І будеш!

— Присягу? Я? Перед ким? Перед московськими попами? А зроду-віку—ні!.. Та я краще...

— І будеш!.. Все одно будеш!

Протопоп. Остання руїна, остання нужда має на нас прийти. Будемо ходити в рогожах, попам'ятаєте моє пастирське слово. Недурно ж сказано, що москаль у личаках ходить та й усіх у личаках водить. Будемо й ми в личаках ходити.

що від того святість таїнства порушилася. І як до церкви дитину принесуть, то ми позволяємо занести її в церкву, особливо, як зимою або у дощ. А в москалів—боже спаси... Поставить на паперті й поки катехізації не відчитає, поти до церкви не пустить.

— Та чому ж то? З якої причини?

Піп. Бо воно нехрищене... А християть не інакше, тільки занурянням, яка б там дитина не була. А як розсердиться піп на кумів, що мало дали, то в холодну воду умисне занурить дитину, та ще й подержить трохи, аби застудилася. Оце вони називають правим хрищенням. А наше й за хрищення не вважають. Он їхній собор 1620 р. постановив же, щоб усіх православних християн, які прибувають до Московщини з України, усіх щоб перехрищувати.

— Та ну-у?.. Що ви кажете?

Піп. Те, що чуєте. Я правду кажу.

— Усіх?

Піп. Усіх.

— І духовних?

Піп. І духовних і свіцьких—усіх.

— Ой-ой-ой-ой!.. Як нехристів...

Ідуть козаки. Обличчя похмурі; видимо, роблять те, до чого не лежить їх душа. Провадять перед собою якихось людців, відпихають передні ряди й ставлять отих приведених.

— Ов!.. А це ще що таке?

— Оттака ловись! Нас випихають, а когось іншого ставлять.

— Оце так рада! Оце й я розумію, що рада! Справжня, народня!

— Оце вже цілком по-московськи! І як же таки зразу й навчилися...

Козаки.

— Та хто там вас відпихає?.. То місця трохи треба... Місця...

— Посувайся назад, а то я тобі...

— Відійди добром, чуєш? А то по зубах упіймаєш.

— Такий приказ вийшов... Що ж, братіку, поробиш...

Виходять стрільці під проводом Артамона Матвєєва. Ці так прямо луплять бердишами по головах. „Ас-саді!.. Ас-саді назат!.. Ас-саді, каму ґаварю?.. Ас-саді, не то честью буду тібя прасіть!"

— Чого ти б'єшся? Дивись, а то як грякну!

— Братця... Кривда нам діється! Гетьман із старшиною москалям запродалися!.. У московську неволю нас затягти хотять!.. Не даваймося, браття!

Матвєєв. Ей... Свяжітє-ка етава бунтовщіка вора!..

Стрільці в'яжуть.

— Люди добрі!.. Та що ж це?... Серед білого дня... Люди добрі!.. Заступіться!..

— Оце стрільці їхні. Я бачив, як вони їхали. Та в бороди снігу понабивалося, страшню-учі!..

— Диви-диви, які коротви!

— Чотири штуки аж.

— А що то на них понамальовано? Звірі якісь чи що?..

— І не розбереш.

— А наш полковник назустріч виїхав. І козаків душ шістсот.

— Так пишно зустрічали?

Не дайте!.. Не пускайте!.. Панове товариство!..

Стрілець. Іді, іді! Ми вот тєбє покажем!

— А ти думав, як?

— Неначе й не по заслузі трохи...

— То не нашого ума діло.

Ідуть московські посли. Непорушно поважні. Стають; задами одштовхують занадто цікавих. Тут же казанський преображенський архимандрит о. Прохор, рождественський протопоп о. Андреян і багато інших московських попів та діяконів.

— О-о-о!.. Глянь, глянь!.. Оце посли московські!..

— А я бачив, як вони й їхали..

— Ну-у?

— Їй-бо, бачив. Повиверталися, як кабани годовані, у санях, кожухами понакривалися, — ї-їдуть! А саней, саней—без кінця... Прямо без кінця.

— То ж „великі посли“ називаються.

— І попи оці за ними слідком. А на шиях у коней хрести теліпаються...

— Та що ти кажеш?.. Хрести?..

— Їй-бо, правда!

— А на бісового батька їх так багато приперлося сюди?

— То ж, мабуть, перехрищувати нас у свою віру будуть.

— Так оці цапові бороди нами володіти будуть? Так я тоді забіжу, хто й зна куди, що й мати не знатимуть.

— Москаль здавна панує, бо, бач, завжди неправдує.

— Дивіться! Наглядайтеся на своїх панів... Будете їх ще в руку цілувати.

— Що там у руку!.. Бери нижче.

— Вискребуть вони ще вам спини московськими батогами.

— Не діждуть!..

— Чого там не діждуть? Уже діждали.

— А глянь, Миколо, який у того ніс червоний, аж просинюватий.

— То від квасу...

Москаль штовхнув задом.

— Ну-у?..

— От тобі й ну! У них така вже постанова, що всіх у свою віру перехрищують.

— Коли так, так ну їх під стонадцять копанок кінських чортів!

— Та там уже що хоч кажи, а бути нам під їхньою рукою.

— Ще баба надвоє ворожила!

— Ні, вже на одно, братіку, на одно.

— А коней бачив, що вони вели гетьманові в дарунок?

— Бачив.

— Ну що? Гарні коні?

— Коні гарні, нема що казати.

— Гарні коні. Особливо там один, пробілуватенький.

— А за кіньми карети царські.

— А за каретами великі сани шкурами накриті, бачив?

— Бачив. Тільки лиха його година знає, що воно у тих санях.

— А ото ж ті соболі, що ними Москва нашу старшину купує...

— Ти, брат, не штовхайся, а то як штовхону, то забудеш, як і мак цвів.

Москаль подивився, як на червяка.

— Ого, поглянув!..

— Подарував, ха-ха!..

— Не зарікайся, Семене, ще в нього й панщини робити.

— Ей, чого ви там нарід бунтуєте?

— То все лядські недоїдки.

— А ви прихвосні московські...

— Ляхи їх з'їли та й виригали.

— Бо затверді ми були на ляцькі зуби. А от вас як москаль із'їсть, то проковтне геть із тельбухами чисто.

— Подавиться!

— Ого! Поглянь на оцього пузатого. Він тобі й вола проковтне, а не подавиться.

— Та геть із ними під три чорти!.. Що вони тут будуть нам голову морочити? Дивись ти!.. Гетьман із старшиною врадили—не дурніші від тебе були.

— Хоч би подивитися, які там ті в чортового батька соболі.

— А скільки вам заплачено за такі ваші слова?

— За які слова?

— А за оці самі. Вже ж недурно ти горлянку дереш.

Виходить старшина козацька, але її мало; полковників тільки двоє (Тетеря та Сахнович), дехто з військової старшини, а то наказні та полкова.

— Дивись!.. Чого це так старшини мало? От тобі й раз!..

— Не всякому, брат, охота.

— Чудна якась ця рада! Я такої ще й не бачив зроду.

— Не рада це, а...

— Та вже лучше й не кажи...

— Нема ж нікогісінько... От так штука!.. Я думав, що старшини напреться більше, як людей, а воно бач, не дуже...

— Щось то не так із цією радою...

— Чого там не так? Рада—як рада...

— Це вам досадно, що не ви самі верховодите. Ба як звикли!

Три гарматні вистріли; дзвони на церквах. Входить гетьман, з ним Юрась, Ів. Виговський, дехто з близьких. Товпа вітає гетьмана, але якось ніби з привички більше.

Хмельницький схвильований, але замкнений у собі; повів булавою. Батьки й браття!.. Була колись вільною наша Русь-Україна й не знала пана над собою. Та богові було вгодно, що втратили ми свободу, стали невільниками панства польського. І випили ми свою чашу повно, аж стало нам того забагато. Рвонулися ми до свободи, усіма силами рвонулися, але віки неволі не минають дурно. Стало в нас сили, аби відірватися, але чи стане, щоб удержатися?.. Браття мої! Вашою волею став я гетьманом України, вашою волею тримаю берло власти в руці—ваша ж воля буде й відібрати сю булаву в мене. Але поки стою я на

ції високій стражниці—видно мені довкола. І бачу я, що все ще держиться Польща, все ще міцна вона—занадто, мабуть, довго годували ми її власними соками. Все ще може двигнути 50, 80, а то й усіх сто тисяч війська, може опертися на силу остінних моцарств. Ми теж можемо виставити таке ж військо, але нам се дістається дорожче: мусимо напружувати всі свої сили, кидати сім'ю, кидати поля неораними... Наші села пустіють, молоде, найздоровіше покоління наше вигибає в безперестанних війнах, і не в силі вже козацькая матка напхати ненаситну пельку війни. А й ми ж хочемо жити, як люди, орати свої поля, учити своїх дітей... Хочемо—і не можемо. Що ж робити? Одно — знайти міцного союзника. Кого ж? Брали ми хана татарського, брали турецького султана—не виходить нічого. Хто ж іще? Швеція далеко. Седмигородія, Молдавія, Волощина—малі люди. І зостається один—великий і самодержавний цар московський. Сильний, могутній, одної віри з нами. Згоджується він прийняти нас під свою високу й милостиву руку, а для того прислав оце до нас сюди повномочих своїх послів. Так от—чи волите стати під царя московського, православного?

Гробова тиша.

Хмельницький. Цар православний, одної віри з нами. Не бусурмен, не католик.

Повна тиша...

Хмельницький. Нам буде добре під таким царем... Не то що під католицьким королем польським.

Але тиша... І лякливо переглядаються сторонники Москви; сам гетьман навіть ніби стерявся, хоч нічим того не показує.

Рятувати становище хоче Бутурлін.

Бутурлін чеканно. Божією міластію вєлікай ґасударь, царь і вєлікай княсь Алєксєй Міхайлавичь, всєа

велікіа і Малиа і Бєлиа Русіі самадєржєц, Масковскай, Кієвскай, Владимірскай, Навґароцкай, царь Казанскай, царь Астраханскай, царь Сібірскай, ґасударь Псковскай і вєлікай княсь Тверской, Юґорскай, Пермскай, Вяцкай, Балґарскай і іних, ґасударь і вєлікай княсь Новаґорада, Нізовскія зємлі, Чернігавскай, Різанскай, Полацкай, Растовскай, Яраславскай, Бєлаазьорскай, Удорскай, Абдорскай, Кандінскай, Вітєпскай, Мстіславскай і всєа сєвєрниа страни павєлітєль, і ґасударь Івєрскія зємлі, Карталінскіх і Ґрузінскіх царєй і Кабардінскія зємлі, Черкаскіх і ґорскіх князєй, і іним многім ґасударствам і зємлям васточним і западним і сєвєрним отчічь і дєдічь і наслєднік і ґасударь і абла-адатєль—жалуєт вас, черкаских людей, пад сваю високаю і прєсвєтлаю руку прінять.

Спочатку тихо, потім дужче — голоси протесту.

— Не хочемо!
— Нема нашої волі на те!..
— Чорної ради хочемо!..
— Справжньої...
— Не сміє ґетьман сам рішати!..
— Він продався за соболі.
— І старшину і ґетьмана москалі підкупили.
— Ґеть із москалями!..
— К чортовій матері їх!..

І гинуть у тому ґаласі необ'єднані голоси передніх рядів.

— „Брехня!
— Ґетьман правду ґоворить.
— У тебе чортма нічого і не було ніколи, то тобі в смак воювати, а в мене земля, худоба, жінка, діти...
— Ми хочемо спокою.
— Досить уже воювати — навоювалися...
— Ідемо за ґетьманом: як він скаже, так і буде...

Але гетьман робить знак—і козаки, наїжившись списи, відтісняють протестантів далі, далі й навіть геть зовсім. Крики подвоюються.

— Що се таке?
— То нас із ради виганяють?
— Не йдемо!
— Тримаймося, браття!
— Нас одурити хотять.
— Не поступимося!
— Бий їх!..

Богун вбігає. Стій! Куди це ви гоните людей, як бидло?

На хвилину козаки зупинилися, але нетерпеливий жест Хмельницького — і козаки випирають протестантів

Богун. Так от яка тут рада? Так от до яких штук пускається пан гетьман? А ви, задурені люди, невже не бачите, що робите? Невже ви втратили вже совість і честь та будете отут купкою оцією рішати за ввесь нарід, за всю Україну? Це ж не жарти тут затіялися! Це ж доля наша тут рішається! Люди добрі! Мовчіть! Нічого не відповідайте гетьманові й боярам, а скличемо раду, увесь нарід. Усіх запитаємо: чи хочете, люди, неволі, гірш бусурменської? Чи хочете в переддень побіди потоптати прах предків своїх, насміятися з тіней борців за свободу? Нехай скаже ввесь нарід. Увесь... Тоді—схилимо голови в ярмо й підемо в каторгу московську. А доти — нема нашої волі на те! Так і кажіть: нема нашої волі на те!

— Що він там патякає?
— Назад до ляхів тягне!
— То його ляхи підкупили.
— Ліпше в пекло, ніж до Польщі назад.
— Та бий його! Що на нього дивитись!

Богун вихопив шаблю. Ану, підступися, кому життя не миле! Се я до ляхів тягну? Я? Богун? А хто ж

іще з вас був у стількох боях із ляхами, як я? А хто з вас стільки ран має від лядських шаблюк, як я? Сліпці нещасні!.. Вас дурить гетьман разом із цими москалями, а ви, як барани, ідете, куди вас женуть.

Бутурлін. Штой та ти, Івашка, варавскія рєчі ґаваріш. А за непачєстья таково будєш батоґі біт нєщадно, даби хули на свєтлая ґасударєва ліцо нє кладивал.

Богун. А не діждеш ти, хаме, аби мене твій цар батогами бив! Бачите, люди, яка вас доля чекає? Гей, схаменіться!.. Гей, не занапащайте матері України! Гей, не беріть гріха на душу!..

Гетьман дає знак. Козаки підштовхують, підохочують людей. Ті кричать:

— Та що ви його слухаєте?
— Бреше, недоляшок проклятий!
— Не вірте йому: він від ляхів сто тисяч узяв.
— Віримо гетьманові.
— Так, як гетьман говорить...
— Його правда!..
— Гетьман — наш батько, його слухаймо.

Богун. Так будьте ж ви прокляті!.. Проклинаю вас прокльоном землі й води!.. Проклинаю вас сльозами всіх будучих поколінь! Проклинаю вас прокльном усіх тих, хто стогнатиме, згадуючи сьогоднішній день... Ви вбили свободу й щастя України!.. Будьте ж ви прокляті, прокляті, прокляті, прокляті! Вириваючися, ввесь у крику: Гей, браття! Хто незгоден? Хто любить рідний край і волить битися за нього? За мною! За мною! За мною!.. Побіг.

І навіть із цієї підібраної товпи вириваються частина і, розмахуючи шаблями, прочищає собі дорогу услід за полковником.

І довго ще не тихнуть крики:

— За вільну Україну!..
— За свободу Українського народа!..

Товпа порідшала і стоїть у важкім, прибитім мовчанню, понуривши голови.

Хмельницький, збліднувши, беззвучним голосом питає. Так от... чи волите... під царя восточного православного?..

Тихий стогін, мов вітер осінній по листах, пройшов товпою...

. . . . . .

Десь один голос сказав:

— Волимо!

І обірвався.

. . . . . .

Бутурлін голосно. Вот і харашо! Вот таперічя ти Багдашка, значіт, царскай халоп. Б'є Хмельницького по плечу.

Обличчя його й усіх послів розтягаються в непорушну широку маску усмішки...

. . . . . .

Гетьман ридає, закривши лице руками...

. . . . . .

За сценою бамкають передзвін на похорон.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Під Москвою

Чигиринський замок.

Сцену переділяє рухома середня стіна з дверима. Тепер її відкинуто направо.

Канцелярія... Звичайний канцелярійний рух і гомін. Там щось диктують, там щось рахують. Старшого мабуть нікого нема, бо поводяться вільно, сміються, жартують. Один з писарчуків припадає то вухом, то оком до дверей і підслухує.

Писарчуки між собою:

— Ну й Москва-а!..

— А що? Знова щонебудь?

— Це таке, що й від бусурменів такого не бачили.

— Наробили ми собі клопоту з Москвою, то таки правда.

— А що ж, власне, сталося?

— Та що сталося? Нічого не сталося. Таке щодня стається, і кінця й краю йому нема.

— Попали до пекла. Гірше татарщини.

— І в чім же все-таки річ?

— Та це справа козака Стоцького. Забрали в нього москалі жінку, двох дочок і свояченю,

— Як забрали?

— Та так, як забирають? Їхали через село—і забрали... Два роки він їх шукав і нарешті напав на слід — опинилися вони в Бельофскам уєздє в князя Горчакова. Бився-бився—не може видобути. Кинувся

він на останнє — написав цареві. Так оце йому цар відповідь прислав.

— Прислав таки? Ану, прочитай!

— Та я по-їхньому не дуже... „От царя і великого князя Алексєя Михайловича... ну се... ага ось... — І ти би, воєвода, послал от себя в деревню Горчакових, веля привесть козачью жену, дочерей і свояченицю да распросить їх. Буде они не вийшли в замужество, то отдать їх Стопскому, з уплатою князям Горчаковим, за жену і дочерей по 20 рублей, і за свояченицю 15...

— Дивись ти!.. Та за що ж іще платити?

—розводить руками. Татари хапали наших людей і просили потім викупу, оце теж саме.

— Але ж то ти вже знав, що то бусурмен, а се ж...

— А се—гірше бусурмен.

— Вони нас і за людей не вважають, ми для них—гірше бидла.

— Поклонський полковник, як відходив від царя, то писав: „Я, каже, думав, що ця війна буде на увільнення пригнобленої Руси, як від государя християнського, а воно таке ж луплення, як і від татар бувало. Коли ми цареві з доброї волі піддавалися, то золоті слова нам на паперах подавано, а замість того залізні кайдани на ноги понадівали, жінок наших і сестер обезчестили, доми божі зруйнували, чого ми й від поган мало бачили. Отак, замість кращого, у гіршу неволю попали... Москва недостойна, щоби вона нам служила, а не то ми їй“...

Яків Львовець. Поживляються від Москви, а Москву ще й лають.

— Хто поживляється? Хто?

Михайло Гунашевський. Може я, скажеш?

Львовець. Та ти, власне.

Гунашевський. А ти бачив?

Львовець. А не ти Івану Фоміну передавав грамати турецькі? Задурно ти це робив, чи як?

Гунашевський. То пан писар... і то Фомін дав панові писареві 40 соболів...

Львовець. А ще ж три парі добрі. Не перепало з них тобі тим часом? Ага, мовчиш?

— Знає кішка, чиє сало з'їла!

Гунашевський. Що ж... Хіба я один?.. Он Левко... Ще молоко на губах не обсохло, а й той поживлявся...

Левко. Де? Що? Коли? Я нічого й не знав і не знаю...

Гунашевський. Та-а!.. А як Стрєшнєв та Брєдіхін приїздили,—не давав ти їм списувати листа гетьманового? Не давав?..

Левко. Так то ж... Там того діла на копійку... Та я вже хоч у канцелярії служу, а от Семен...

— Цс-с-с!.. Усі шархаються по місцях.

Погорецький начальственно оглядів усіх. А ти чого заглядаєш? Як ти смієш до гетьманського покою заглядати? Преці ж там можуть бути які важні секрети. Щоб я того більше не бачив. Сам припадає оком до дірки; хтось пирснув. Що пирскаєш? Що пирскаєш?

— Та от... Нам не велите, а самі...

Погорецький. Що „самі"? Я по ділу. От приїхали сотники зі скаргами на Москву, так от—чи пускати їх чи ні.

Входять сотники: Петро Прядченко — могилівський, Корній Андрієнко—чауський, Василь Сулима—могилівський, Микита Чорномаз—могилівський, Олександро Козловський—горський, Василь Дрозденко—заболоцький, Петро Василевич—бординицький, Андрій Конюшевський,—городенський, Іван Войтехів—святозерський, Гнат Слизький—черницький, Яцько Опанасенко — улановський, Кіндрат Прокопів — рогозинський, Дмитро Опанасенко—білявицький, Гаврило Шмойленко—черековський, вербейський, пропойський, Ілля Зазерський—чечерський, Сергій Проневський—меженський і смолянський, Кузьма—акулинський; Харитон Жуковський і Харитон Зубів. Всі обурені, гомонять, жестикулюючи.

— Та чого там—„не пускати“!

— Як це так—„не пускати“?

— Нам уже до гетьмана й дороги нема?

— І тут, виходить, не знайдеш правди!

— Та що ви його слухаєте, писарчука?.. Ходім, та й уже!..

Погорецький. Але ж у гетьмана можуть бути важні діла.

— А наші діла так уже й неважні?

— А для нас наші діла важні.

Погорецький. Так не може ж гетьман усе кинути, усіх повиганяти, а розмовляти тільки з вами.

— Та що на нього дивитися! Ходім до гетьмана й каюк!

— Посувайсь, Іване! Що ми тут будемо стовбичити?

Виговський з дверей. Що то за ґвалт? Прошу тихо бути. Що то за люди?

П. Василевич. Пане писарю! Ми, сотники полку Нечаєвого. Кривда нам діється від москалів. Жити нема як. Б'ють нас, грабують, у неволю забирають.

А. Конюшевський. Або вистріляти всіх москалів ік чортовій матері, або самим геть піти, бо більше терпіти не сила.

Виговський. Цс!.. Цс!.. Цс!.. Чого кричите?

І. Войтехів. Та тут, пане писарю, ще й не так закричиш. Тут уже до того дійшло, що далі й нікуди.

Г. Слизький. Бач, не з дурного ж ума ми всі покидали свої сотні в такий час.

Виговський. Оце й погано. Гетьманові се не сподобається.

Д. Опанасенко. Та вже чи подобається чи не подобається, а ми мусимо бачити пана гетьмана й говорити з ним.

Г. Шмойленко. Без того не підемо.

Виговський. Ви б краще написали...

С. Проневський. Пане писарю! І ти чоловік не маленький, та й ми, слава богу, не діти. Ти нам очі не замилюй, а йди і скажи гетьманові, бо інакше відкинемо тебе в бік—і підемо самі.

Виговський здвигнув плечима, пішов.

Кузьма. На письмі, бач, йому дай!.. Знаємо ми ці письма! Як попаде в канцелярію, так і буде лежати років зо два.

Х. Зубів. Найкраще перо—оце. Вдарив по шаблі.

Виговський на дверях. Гетьман просить.

Сотники йдуть.

Стіна відхиляється, закриваючи столи писарів.

Покій гетьмана.

Хмельницький втомлений. Що скажете, панове сотники?

— До вашої милости. Великі й нестерпимі обиди, руїну й немилостиве смертне убийство терпимо від москалів.

— Усяке мучительство немилосердне поносимо.

— Змилуйся, ясновельможний пане гетьмане! Рятуй нас!

— Нехай до кінця нас не доводять. А то...

— Вони ж із домів жінок і дітей наших забирають.

— Усе добро беруть. Нічим не гребують.

— Голови січуть неповинним людям.

— Сотників навіть, товаришів наших убивають.

— Ми не можемо більше терпіти! І не будемо!..

— Або зроби лад, пане гетьмане, або ми самі зробимо.

Хмельницький поморщився. Кричите всі заразом, а я нічого не розберу. Говори хто один.

К. Прокопів. Усіх нас болить, пане гетьмане, усі й говоримо.

Я. Опанасенко. Нема нам життя від москалів — от у чім річ.

Хмельницький. Чиї часті у вас стоять?

В. Дрозденко. Князя Івана Борисовича Рєпніна та Григорія Дашкова.

К. Андрієнко. Рєпнін воєводою могилівським у нас, а Дашков — мстиславським воєводою.

Хмельницький. Що ж вони вам там роблять?

І. Зазерський. Пане гетьмане, словами того описати неможна.

Хмельницький. А преці ж...

Зазерський. Та от узяти хоч у мене в Чечерщині... З церков дзвони забирали — от до чого доходило. Та що! Мертвих викопували! Олешня, Журавичі, Березівка, Рента — спалені, люди побиті. В Ренті в козака Безрукого забрали троє коней, а жінку почали мучити, аби сказали, де яма.

Хмельницький. Яка яма?

Зазерський. А наші люди з приходом москалів хліб, усе добро в ями ховають... Так от жінка не стерпіла мук, сказала де яма, — забрали все... Чотирьох козаків спалили. В Олешні шість душ селян спалили, так само у Великій та Малій Земницях. У Горах двори попалили, жінок порубали. В Селеднім 18 душ ножами порізали й замучили на смерть, двох недорослих дівок знасилували, і лежать вони тепер на смертній постелі. 24 ями вибрали. В Березівці двох чоловіка порубали, двох мучили. Моєму сусідові, сотникові Омельяну Бетері, приложивши до колоди, голову зрубали. А в його сотні в усіх селах скотину й коней і все добро позабирали, людей безвинних помучили, що нікого й не побачиш людей мужеська полу.

К. Андрієнко. Мене самого з 50 душами козаків забрали у Смоленське. Що я там витерпів — так і не доведи мати божа!

В. Дрозденко. В моїй сотні забрали 28 душ козаків із сотні, 36 самопалів. А в мене самого грошей готових півтори тисячі.

Я. Опанасенко. Іван Сонцов наслав на мою оселю салдатів. Погнали 50 коней, 40 корів, 15 душ людей, а жінку мою забрали в тюрму.

К. Прокопів. У мене взято 10 душ козаків і невідомо де дітo. 40 мушкетів, 10 коней, панцир, 18 шабель, чотири котли, а мене самого замкнули в лазні й запалили, — ледве не згорів.

Х. Жуковський. Я не можу передати словами, скільки шкоди мені пороблено. Воєвода Кадинський напав уночі, рубав, палив. Мене ограбували до нитки, навіть літаври козацькі сотенні взяли, вози з усієї сотні позабирали — пограбоване добро везти. Людей 27 душ із собою забрали — і по сей день.

В. Сулима. Всю сотню розграблено. Їхали додому до жінок 34 душі козаків. Усіх їх забрато і де дітo — невідомо; тільки двох згодом знайшли, утоплених.

О. Козловський. У Горках взято 10 душ, в Росні взято 10 душ, у Вербі 15 душ, і де вони всі — невідомо. В Жалівлю 12 душ узято, і невідомо чи живі вони чи ні. В Радомлю із сіном їхали люди, 16 чоловіка забрано—і досі вісті нема. Кажуть, одних перевішано, других потоплено без усякої їх вини.

М. Чорномаз. Розорено... попалено... людей позабирано! У Грязівці 6 душ, в Кутнім 3, в Смольці 9, в Осанові 5, в Липці 4, в Князівці 7 — і всі без вісті попропадали. У мене самого батька й матір узяли в приказ, — і досі сидять. Кінь бахмат у мене був, 260 золотих давали — забрано.

П. Прядченко. Все позабирано... которих шкод не можу й іменувати й на папері виписати. Людей били... Коли грабили козака Давида Лотка, матір його мучили. Козака Тараса, того що з Бихова передався, тято по голові: лікареві довелося 30 золотих виплатити.

Хмельницький замотав руками. Буде!.. буде..: буде... буде!..

— Де ж нам управи шукати?

— Як же нам тоє терпіти?

— Батьку, рятуй! Завіщо ж таке знущання?

Хмельницький закрив лице руками й сидить мовчки. Я ж не ду-умав... я ж не думав... я не думав!.. Тихим голосом. Як тільки ми їх сюди пустили,— я зразу ж побачив що таке Москва, і що ми для неї. Ми доти бачили москалів у себе тільки як гінців, послів тощо; тепер побачили їх з голови до п'ят. У перший же місяць, як ми їх сюди пустили, їхали додому стрілецький голова Олексій Мещерінов і люди київського воєводи князя Волконського. І от вони, їдучи нашими селами, хапали хлопців малих, літ по 10 по 12, і забирали з собою... Розумієте? Ні, ви розумієте, що се значить? Це значить, що хахла треба вважати гірше собаки. Бо коли вулицею біжить пес, у нього є хазяїн,— як же його брати? А от хахльонка, що грається на вулиці, взяти можна, бо то, як каменюка придорожня, нікому не належить... Коли мені се розказали — я не знав, що думати... Ми люди військові, ми бачили всячину, серце в нас тверде. Може й ми іноді розправлялися з ворогом шорстко, але з ворогом, у бою. А тут — дружнє військо, що ми закликали його до себе добровільно... Дитину, малу дитину, з вулиці, від батька, матері... А мати біжить услід, мов несамовита, і кричить... А коли я про все це написав цареві, його судді зробили там ніби слідство, і на тому слідстві виявилося, що ті всі хлопці самі добровільно до москалів пристали — з голоду, бач... А мені було накивано пальцем, що полковник Золотаренко, відбираючи тих хлопчиків у Борзні, кричав на москалів і грозив. Так от—як він смів кричати...

В. Сулима по павзі. В яку ж ото петлю загнав ти нас, пане гетьмане, своїм союзом із Москвою.

Хмельницький по павзі. Ну, та нічого! Щонебудь будемо робити. А вам, панове сотники, все ж треба списати всі оті кривди на папері. Підіть до канцелярії, там писарчукам подиктуєте.

Василевич. А тому всьому так і пропадати?

Хмельницький. А що би ти хотів? Видушити всіх москалів за те?.. Будемо писати цареві, а що з того вийде—побачимо.

Сотники йдучи. Ні, це, мабуть, таке, що як побачив москаля, то стріляй зразу, здалека,—не дожидай, поки підійде ближче.

— Мовчи вже... І без тебе досадно... Пішли.

Виговський. Бач, які... сироти нещасні! А воно, мабуть, і москалям було не з медом. Вже ж так не пройшлося.

Хмельницький. За Москву заступаєшся? Соболі одробляєш?

Виговський аж скипів наче. Що за соболі? Які соболі? Що пан гетьман кажуть?

Хмельницький. Кинь. Я тобі можу показати реєстр—і тих грамат, які ти таємно передавав москалям, і тих соболів, які ти за ті грамати діставав. Отже, мовчи краще. Піди розпорядися, аби тим сотникам скарги написали. Читає папери.

Виговський широко розкрив очі в безмежнім здивованню, а потім хряснув дверима й вийшов.

Стіна повертається.

Сотники диктують писарчукам свої скарги.

...,кунтуш із ґудзиками срібними визолочуваними, ціною 90 золотих;

...жупан кармазиновий із срібними ґудзиками 19 кіп;

...колчан золотий — 90 золотих;

...пищаль — 15 золотих;

...пищаль-винтовка — 15 золотих;

...шапка кармазинова з соболем — 6 кіп;

...штани кармазинові — 15 золотих;

...сукня жіноча чорна, сукно лундиш, із срібними позолоченими ґудзами — 60 кіп без трьох;

...зуф турецька — 16 кіп;

...об'яр тафтяна — 30 золотих;

...мухояру турецького шубка із срібними ґудзиками — 15 кіп;

...турецького мухояру шубка червона — 10 кіп;

...пояс срібний — 20 кіп;

...шість ложок срібних, шість тарілок срібних — ціна 6 кіп;

...чашка срібна — єфимок;

...шість перстенів срібних позолочених — 9 золотих;

...коралі на шнурку з червоними золотими — 15 кіп;

...коралі з жемчугом — 10 кіп;

...коралі з срібними ґудзами позолочуваними — 6 кіп;

...чотири блюда білі — 4 золотих;

...ріг — 3 золотих;

...шабля — 10 золотих і друга така ж сама;

...три полотна швабських, четверте з вилиском;

...полотна звичайного — 14 локіт;

...полотенце з золотом — 9 золотих;

...наміток шістнадцять — 10 кіп;

...дві сорочки шовкових, по 10 золотих сорочка;

...шість сорочок білих — 10 золотих;

...дві скрині, а в них плахот п'ять — 13 кіп;

...порохівниця — 5 золотих;

...грошей готових 150 золотих;

...пара ножів — 1 єфимок;

...пояс жіночий — 9 золотих;

...рукав сукна лундишу — 9 золотих;

...два соболі;

...курти сукно настрофіль — 5 золотих;

...серебра сорок золотників;

...два рушники, шиті шовком — 8 золотих;

...шість тарілок білих, а шість золотих;
...дві пляшки білі—3 золотих;
...казан — 2 копи;
...кінь гнідий — 30 кіп, другий чубарий—20 кіп...
...дві булавки срібних, третя золочена;
...шапка жіноча з горностаєм — 4 золотих;
...полотна тридцять локіт — 15 золотих;
...дві сорочки мужеські, одна шита шовком червоним, друга шовком чорним — 10 золотих...

Виговський сидить за своїм столом, шваркає паперами, видимо дуже сердитий; підчас писання отих скарг входить джура.

Джура. Посел від нового хана кримського Мехмет-Гирея.

Виговський. Хто?

Джура. Тохтамиш-ага.

Виговський. Проси.

Входить Тохтамиш-ага; з ним троє татар.

Тохтамиш-Ага. Я від вельможного Мехмет-Гирея, хана кримського, великих орд Очаківських, Ногайських, Перекопських, Петіорських, Сцісманських, Добрудських, Сейманських і інших. Як покійний Іслам-Гирей братерство держав з вами, так і Мехмет-Гирей, будучи тепер ханом кримським, хоче з вами в приязні бути. Ви без нас — ніщо, але й тому правда, що й ви нам потрібні. Але ви злигалися з тим поганим москвитином; се нам не подобається, та й вам невигідно, бо вже зразу через те маєте багато ворогів. Без Москви у вас був тільки один неприятель — поляки, а тепер і ми вам вороги, і венгри, і мутьяни, і волохи, — всі готові проти вас іти. Коли гетьманові прийшлося круто, обіцяв він нам кинути Москву, але тепер ми бачимо, що він сказав неправду, бо й далі пишеться „царя московського“, а не „короля польського“.

Виговський. А чого пан посел власне від мене хоче?

Тохтамиш-Ага. Я хочу бачити гетьмана, аби йому те все сказати.

Виговський. То прошу. Он двері.

Тохтамиш-Ага. Так просто?

Виговський. У нас все просто.

Татарин здвигнув плечима, йде.

Стіна повертається.

Хмельницький сильно здивований, аж гнівно. А чому ж мені ніхто нічого не сказав? Хто ти такий? Звідки?

Тохтамиш-Ага. Я Тохтамиш-Ага, посел Мехмет-Гирея, прийшов запитати тебе—чому ти, гетьмане, не кинув досі москалів?

Хмельницький. Це моє діло. Москалі давали нам поміч у потрібну хвилину.

Тохтамиш-Ага. А ми не давали тобі помочи в потрібну хвилину? Чому ж ти раніше не ліз до них за поміччю, а до нас і, на нас власне опираючися, подужав поляків і здобув собі волю?

Хмельницький. На вас опираючися? Брехня! Не вір, як хто тобі це скаже... Правда, мені хан покійний дав на мою прозьбу охітних татар, але тільки невеличку орду Тугай-бея, і під Жовтими Водами та Корсунем козаки розбили польське військо й полонили двох гетьманів. Під Пилявою Карач-мурза мав тільки 4 тисячі татар, і знов козаки, а не татари, розбили ляхів. А під Збараж хоч і прийшов уже сам хан, але тільки на горе нам. Зрештою, коли ви й помогли, може, нам трохи, то самі хіба мало поживилися? Он раніше ви ходили в кожухах, а тепер, бач, ходите, в золотом тканих одежах. Раніше ніхто з вас і поглянути на воду не смів, боячися козаків, а тепер ви плаваєте вільно й по Дніпру і по Чорному морю. А чим

ви нам за все те заплатили? Часу не стане перерахувати всі ваші зради. Пригадай, як під Берестечком ми пішли проти трьохсоттисячного війська королівського, два дні билися козаки й побіждали, ворог тікав, а на третій день, коли все вже рішалося на нашу користь, — хан ваш, без усякої причини, втік з поля битви, а коли я хотів зупинити його, він затримав мене, і я стратив усе моє військо, і в один день згубив плоди всіх моїх побід. От яка ваша татарська приязнь!.. Через вас ми змушені були пустити ляхів на Україну, на свою погибель. А під Жванцем? Як би козаки були самі — був би кінець війні, цілими зостали би ся міста, села, люди. Але ви знеслися з ляхами, взяли від них сто тисяч золотих — і за ту ціну продали всіх нас.

Тохтамиш-Ага. О-о!.. Перед послами покійного хана ти би, Хмельницький, не посмів так говорити.

Хмельницький. Не мели дурного! Покійний хан шанував мене навіть тоді, коли я був малим чоловіком. А твій повелитель присилає тебе до мене, в усім рівному йому вождя, от з такими словами.

Тохтамиш-Ага. Бо ти брешеш завжди на нас, ніби ми воюємо не з військом, а з бабами та з дітьми підчас жнив.

Хмельницький. А що, неправда хіба? Тільки й умієте, що підпалити село та безвинних жителів нахапати в полон.

Тохтамиш-Ага. Хмельницький! Не ображай великого народа татарського! Знаєш, як багато нас є в московськім царстві? Всі вони готові помагати нам Ти з глузду зсунувся, не подумавши — з ким розбрататися, а до кого пристати. Чи в тебе війська більше, ніж колись у всіх князів руських, ляхів, угрів, німців, коли хан Бату покорив їх усіх, і стільки віків татари володіли Київом і всіма руськими землями?

Хмельницький. Се ти осліп, коли думаєш мене тим налякати. Хіба ми не знаємо, що царство сибірське, казанське, астраханське, касимовське не можуть дати вам жодної допомоги? А як би й могли, то чи пішли б вони ради примх ваших? А Батиєм нічого хвалитися, бо війна — то меч двобокий. Батий завоював, Мамай стратив, — так завжди буває. Але от що ти мені скажи: чи правда, що як султан відпускав вашого нового хана, то хан тричі землю поцілував і присягнув, що Хмельницького живого з усіма його полковниками поставить перед султаном. Татарин змішався, Хмельницький засміявся. Бачиш, і ми дещо знаємо. А пан Шоломовський Ян, підчаший хелмський, що вам казав? — Хочеш, прочитаю? Витягає зі столу папір. І дивно мені: таке царство велике, а танцює під чужу дудку. Це ж ви по оцьому... тріпле папером співаєте. Он тут стоїть: „З козаками миритися, але так, щоб вони гори не брали, бо би потім тяжчі були, учинивши собі потенцію осібну, і самим ордам татарським. І пильно стерегтися треба, аби гетьман не хотів собі удільної держави з України вчинити та маєтки панів і шляхти в себе задержати. Треба до того вести діло, аби козаки були в послушенстві в короля його милости, а земля аби була в посесії панів“... Шкваркнув папером об стіл. Так оцього вам хочеться? Щоб Україна знову була „в посесії панів?“ Та як вам не соромно! Ви, вільний, свобідний нарід, хочете нас, що теж прагнуть свободи, запхати назад у вічне рабське ярмо? Вас страхають, „аби ви сусіди міцного собі не виробили“. А чому ж, як Польща буде сильною, то вам не боязько, а України сильної страшно? Ні, пане после... Піди й передай своєму ханові, що ми самі знаємо, як нам бути. Польща зуміла дурними обіцянками підчепити вас на гачок і хоче випхнути на Москву, аби розв'язати собі руки і вдарити на шведів, а подужавши шведів—і нас задавити.

Так нам усе те не рука, а тому, поки що, з Москвою ми поривати не будемо.

Тохтамиш-Ага. А як Польща з Москвою замирить?

Хмельницький рішуче. Цього не може бути.

Тохтамиш-Ага. Не може бути? Ха-ха!.. Виходить, гетьман, що так багато знає про інших, нічого не знає про себе. Так, так... А між тим мир ляхів з москалями — або вже довершений або довершиться сими днями... Вони думали це секретно від нас зробити, ну та ми теж не дурні. Зрештою—не наше діло розкривати панові гетьманові очі. Я йду. Але знай, Хмельницький: через Москву ти здобув нового ворога собі — татарський нарід. Не на користь вийде тобі союз із Москвою, не на користь. Пішов.

Хмельницький. Ох, Москва, Москва!.. Все через Москву, все з-за неї... Пане Виговський!

Виговський входить. Чим служу?

Хмельницький. Що мені цей татарин говорив про можливість миру ляхів із Москвою?

Виговський мнеться ...Я власне не знаю, але загалом... це ж річ можлива. Справу про мир розпочала Польща, як відомо пану гетьману, не з сьогоднішнього дня, та й не сама Польща має в тім інтерес: ще позаторік цісар Фердинанд предлагав Янові-Казимирові своє посередництво, бо Австрії шкода єдиновірної Польщі. Але тоді поляки саме злучилися з татарами й сподівалися від того союзу великих наслідків, то не дуже схопилися за думку Фердинанда. Але потім, коли Швеція почала сильно тіснити, Польща схаменулася, ото ж післали до Відня дон-Дієґо де-Вільяльобоса. Посередництво мало держатися в великій тайні, аби не довідалися татари, бо в них пункт був: одна сторона без другої не може входити в пертрактації з Москвою. Ото ж і вислав Фердинанд до Москви Алєґретті, для посередництва.

Хмельницький ходить по хаті. Пощо ти мені оте все розказуєш? Я це й без тебе знаю.

Виговський. А як пан гетьман знають, то пощо мене питають?

Хмельницький. Я тебе питаю, чи нема яких вістей з-під Вільни?

Виговський. Я з-під Вільни вістей не маю, але щò би звідти не прийшло—я нічому не здивуюсь.

Хмельницький. Навіть коли Польща замирить з Москвою?

Виговський. Навіть коли Польща замирить з Москвою.

Хмельницький. Але ти ж розумієш, що се значить для нас?

Виговський. Розумію, але що ж ми можемо зробити?

Хмельницький. Але, я думаю, Міневський не допустить там до миру.

Виговський. Як ще самого Міневського допустять до миру.

Хмельницький. Але ти щось знаєш, проклята душе?

Виговський. Я нічого не знаю, але я все припускаю.

Хмельницький ходить великими кроками по хаті, Виговський стоїть і чекає; потім пересмикнув плечима й вийшов.

Стіна обертається.

...кінь рудий ціна 150 золотих; другий кінь білий—80 золотих; третій кінь рудий—60 золотих; четвертий кінь гнідий—30 золотих; п'ятий кінь—40 золотих; шостий—30 золотих, сьомий 40 золотих;

...кунтуш на вивірках;

...шапка вивірчана, вузда срібна — 100 золотих;

...попона турецька — 9 золотих;

...пояс жичевий — 9 золотих;

...пара полотен—80 золотих;

...сукня жіноча тафтяна—30 золотих;

...горщик срібний з ланцюжком і накривкою;

...шість місць посуди білої;

...тахтуй атласовий—15 золотих;

...корогов козацька, літаври;

...дві одежини стаметових—60 золотих.

...опанча; дві шапки жіночих—30 золотих;

...дві сорочки з золотом—30 золотих;

...ковдра турецька—40 золотих;

...тахтуй шовковий—15 золотих;

...ложка срібна з поясом; казани варівні;

...стакан срібний золочений—50 золотих;

...півтора лікті тафти.

Джура до Виговського. Ваш тато прийшли.

Виговський здивовано й нетерпеливо пересмикнув плечима.

Остафій Виговський, з маленьких хитреньких старичків. Здоров, сину!

Виговський з пересадною синовньою пошаною цілує батька в руку. Доброго здоров'я, тату! Як ся маєте? Що нового?

О. Виговський цілує сина в голову. Се в тебе новин питати...

Ів. Виговський одводячи батька в бік. Я прямо не знаю, що з гетьманом робити.

О. Виговський. А що таке?

Ів. Виговський. Він так багато покладає надії на Міневського, а між тим там справа програна.

О. Виговський. Ну-у?..

Ів. Виговський. Програна цілковито. Я маю відомості, що наших послів просто не допустили до трактатів, — але як це сказати гетьманові? Він же чорт-зна-чого ладен натворити.

О. Виговський. А ти так роби, щоб він не скоро довідався.

Ів. Виговський. Та я й так уже віддав розпорядження, щоб нікого не допускали з-під Вільни до гетьмана.

О. Виговський. І взагалі, сину, щира моя тобі порада—тримайся царя. Тримайся царя,—і краще буде твоє діло. Знаєш, все ж як-не-як держава велика, сильна, а воно краще коло сильнішого тертися, хе-хе-хе!.. Все воно й шматочок ласішенький обірветься, та й на щабельок який вищенький можна злізти. В случаю чого—завжди втекти до Москви можна. Там освічених людей мало, тобі були б раді. Держись, сину, Москвички, держись!..

Ів. Виговський. Та я й так держусь, але оце в мене не йде з голови посольство... Що буде, що тільки буде, як гетьман дізнається?!

Джура. Посли від його милости короля польського: вельможний пан воєвода руський, гетьман польний коронний Станіслав Лянцкоронський; вельможний пан Тишкевич, воєвода чернігівський; уродзоний пан Любовицький, стольник циханівський, і уродзоний пан Зацвіліховський, войський войницький. Просять побачення з паном гетьманом.

О. Виговський *у священнім трепеті.* Сам пан воєвода руський!

Ів. Виговський. Се вже не жарти, коли сам польний гетьман приїхав. Аж серце забилося... Може це в зв'язку з Віленським договором?... Проси!

Входять поляки. Ів. Виговський кланяється з пошаною, а Остап Виговський з особливою униженністю.

Лянцкоронський. Приїхали-сьмо, як повномочні посли, говорити про цілковите уконтентування пана гетьмана, старшини, усього Війська Запорізького й на остаток черни.

Ів. Виговський. Панове певне хотіли би спочатку конфіденціяльно, а потім офіціяльно?..

Тишкевич. Так єст.

Ів. Виговський входить до гетьмана; вертається. Пан гетьман просить.

Посли пішли.

О. Виговський. Синку, синочку!.. Я хоч красчком вушка... Синочку!..

Ів. Виговський нетерпеливо. А що ви говорите, тату!.. Хіба ж це можливо? Пішов.

О. Виговський навспиньки йде до дверей і надслухає, показуючи знаками, що нічого не розбере; один з молодших писарчуків показує, що дайте, мовляв, я на ваше місце. О. Виговський спочатку не згоджується, потім уступає місце.

Зрідка чути з гетьманівського покою гнівні голоси. Все затихло, тільки сотники бубонять.

...штани суконні—6 золотих;

...шапка з лисицею—5 золотих;

...пояс сітковий—5 золотих;

...карабін і пояс від карабіна;

...дві одежині суконних, васильковий колір, на овчинах; штани такого ж сукна;

...жупан чорний, сукно настрофіль;

...дві одежині однорядні;

...штани сукно аглинське на 8 кіп єфимків;

...фляша біла в гарнець;

...жупан лазоревий, зісподу білий;

...кінь бахмат рудий—50 золотих;

...сідло з ольстрами;

...сідло з войлоком і з вершечком;

...самопалів 36 штук;

...панцир і 12 шабель;

...чотири казанки;

...три пищалі птичачі;

...кобила ціною 20 кіп і 7 золотих;

...пістоль;

...дві книги Охтай полуустав;

...пуд меду прісного;

...7 ліктів сукна чорного;

...корову й трьох курок;

...жита й муки півосьмушки;

...пшона;

...постеля ціною в 30 золотих;
...кївш мідний;
...сім возів з борошном;
...соли бочка;
...дві гривні руських копійок;
...бджіл вибрано сто роїв;
...яловицю живу, а за другу взяв два рублі;
...вепра;
...півміри вівса;
...осьмину жита;
...півпуда ветчини.
...три лікті мухояру;
...з видри шапку;
...вовка;
...півтораста кварт горілки;
...двадцять яловиць;
...вісім стаканів срібних;
...вісім перснів;
...жупан білий сермяжний;
...осьмину конопель;
...вівцю й козу;
...14 возів сіна самого кращого...

Стіна обертається

Тишкевич в'їдливо. Пан гетьман завжди був зрадником Речи Посполитої...

Хмельницький. О-о... А як же!.. Коли в 50 році Річ Посполита тягла мене в війну з Турцією, а хан татарський у війну з Москвою, а я єдиним шахматним ходом -- союзом з Турцією — помішав обом вам усю гру, — ясно, що се була „зрада". Коли в 53 році договором з Москвою я розірвав ваш польсько-московський союз — се теж була очевидна „зрада"...

Любовицький. О-о!.. 53-й рік сильно поміг панові...

Хмельницький. Мені? Власне то був рік королівський, а моїм усім замірам противний. Під Жванцем ви перекупили татар та ще дозволили їм брати ясир по Україні. Післанця мого до трактатів не допустили, непочтивими словами зневажили, із шаблями навіть на послів наших поривалися...

Тишкевич. Се — неправда. Від вас нікого не було. Візир трактував від вашого імени, аби ми вас при пактах Зборовських утримали.

Хмельницький. Се—дрібниця. А от що ви готували на мене великанський похід на початок 54 року, аби цілком знести Україну, а я перебив вам діло союзом з Москвою,—то як же не „здрайця“?..

Лянцкоронський. Але то все нехай піде в непам'ять. Тепер зачинаємо нову еру, становимо цілковитий мир; пан гетьман дає нам у допомогу десять тисяч козаків зараз, а потім, на весну, більшу кількість, куди вкаже потреба.

Хмельницький. Ха-ха-ха!.. І тільки се? І більш нічого? Ха-ха-ха!.. Але ж направду безумний ваш король та й ви, панове, вибачте, разом із ним. Поляки обурено переглядаються. Просите в союзники козаків, тих самих, що грозили вибити їх дощенту одним ударом. Хочете вжити для своєї оборони кров українську; хочете, аби відважні воїни за ваші примхи голови свої клали. Ні! Годі нас уже дурити!.. Ляхам за їх віроломство ніхто вже в світі не повірить. Був час, коли ми згоджувалися на мир з пошани до короля, але тепер той час минув. Ми не війдемо з Польщею ні в які переговори, доки Польща не відмовиться від України. Нехай панове поляки признають нашу самостійність—тоді будемо жити з вами, як приятелі й сусіди, тоді напишемо клятвенний договір на вічних скрижалях. Але я знаю, що поки в Речі Посполитій верховодитимуть пани — доти толку не буде. Вже Зборовська угода показала, що нам можна буде жити в миру з Польщею лише тоді, коли там перейдуть кардинальні реформи. Вже тоді зазначалися перед нами дві дороги: або тягти до того, щоби Річ Посполита змінила свій устрій, або—відірватися від Речи Посполитої. Довший час ми думали, що можна йти першим шляхом і лише тепер, після довгого ряду помилок, переконалися, що Польща належить до тих держав, які до перебудови не надаються. Магнатам так добре

живеться при цім устрою, що вони ні за що не змінять його на який інший...

Лянцкоронський. Помиляється пан гетьман. Уже й серед нас чуються голоси, які вимагають реформ. Правда, libertas[1] кожному мусить зостати, бо то гордість держави нашої, але licentia pereundi[2] має бути знесеною. Оте nie pozwalam[3], що для чиєїсь привати цілі сейми cum ruina Respublicae[4] звикло рвати, має бути знесене. Послів будемо заприсяжувати.

Зацвіліховський. І щоб юристи послами не бували, хе-хе-хе!..

Хмельницький. Се тільки балачки, а в дійсності того нічого не буде. Польща безнадійно хора, і лікувати її даремна річ.

Тишкевич. Се панові гетьманові так здається. Вже самий союз із Кримом чогось вартий.

Хмельницький. Нічого не вартий. У вас ні в Криму ні в Порті великих приятелів нема. Он коли здибався ваш посел пан Бечинський Войтіх із нашим у Порті, то таки нашого приймали з більшою честю. Зрештою, татари—то нарід капризний. З ними часом ні прозьбою, ні грозьбою, ні персвазіями, ні золотом—нічим не докажеш. Тільки ratio status proprii[5] може їх до чого змусити. І ота згода з вами, то не з жичливости до вас, ні... Тільки ex rationibus status[6],

---

[1] Свобода.

[2] Свобода все захитувати.

[3] Не дозволяю. На підставі древнього звичаю постанови польських сеймів могли бути тільки одноголосні; варт було одному кому сказати „nie pozwalam“ — і постанов сейму не могло вже бути. Ясно, що се було причиною всякого непорядку й зловживань.

[4] До руїни республіки.

[5] Добро власної держави.

[6] Для добра держави.

бо то ж природжені статисти, що й Париж їх поки не має.

Любовицький. Крим не єдиний союзник Речи Посполитої...

Хмельницький. А хто ж іще? Хто?.. Хто вам повірить? Ви ж як повія ота, вшетечниця базарна, що торгує своїм тілом, — так ви почали торгувати, і то—чим?.. Короною польською, за живого ще короля. Царя московського дурите, що дасте йому корону по смерти Яна-Казимира, а самі в той же час виправляєте першого свого сановника до цісаря—пропонувати корону комусь із членів австрійського дому.

Лянцкоронський. Неправда! Ми посилали по військо.

Хмельницький. Кого ви дурите? Кого ви хочете змилити? Та я краще вас знаю, що у вас робиться. Правда, ви говорили про військо, але ціна тому війську була — корона польська.

Лянцкоронський. Ні!.. Ми давали гроші. Від трьох до чотирьох мільйонів.

Хмельницький. І австрійським міністрам in vim gratitudinis[1] деяку суму.

Лянцкоронський наче не чує. Ми склали вже й умову, аби військо було вислане зараз же ще в присутності нашого посла, а по закінченню війни аби було в тій хвилі забрано геть, щоби не лишався ні один відділ...

Хмельницький. Чого ж пан запнувся? Говори далі — хоч би навіть під претекстом охорони нового короля...

Поляки перераженi; Хмельницький сміється.

Тишкевич до Лянцкоронського. Кинь, пан!.. Очевидно, тут справді багато знають.

[1] На зав'язок дружби.

Хмельницький. А ви думали як? До Відня вислали високого свіцького достойника, а до Седмигородії високого духовного, аби взяв у князя Седмигородії його сина, виховався би той син у Варшаві й був би згодом королем Польщі... Оце вже три кандидати. А на четвертім місці елєктор Бранденбурзький. І се ще не проституція? Пху, паскудство!.. А найдосадніше, мабуть, що те все нінащо. Фердинанд навіть ті війська, що були на границі, відвів у глибину краю. Курфірст сам помочи потребує. Намовити голяндців напасти на шведську фльоту не вдалося, як рівно й Данію. Татари... що ж, то такі—тільки впасти, край спустошити і йти собі геть. Король французький в коліґації зі шведами і проти них не піде. Ну? Звідки ж іще вам помочи ждати? А помочи край треба. І військом, і грошима. І може не так військом, як грошима, бо жовнір неплачений, нема армати, муніції, нема нічого. Мільйонів треба, мільйонів, а тут і ста тисяч взяти нема звідки. Так оце ви аж до нас звернулися за поміччю? Ну, а нам зовсім не рука рятувати вас перед загибеллю.

Лянцкоронський. Так отак пан мислить? *Устав, узявся в боки.* Але пан забуває, що в нас є ще одна дошка порятунку—союз із Москвою.

Хмельницький. Його не буде.

Лянцкоронський. Ха-ха!.. не буде!.. Бо панові не хочеться, аби він був. Бо тоді погибель буде не на стороні Речи Посполитої, а на стороні пана. Бо ми, звабивши царя московського будучою короною польською, поставимо в умову, щоби він у будучім своїм королевстві насамперед розправився з козаками, котрі нам тепер не дають спокою, а йому—потім. І він почне тую розправу. А ми йому допоможемо. А хан татарський зі свого боку. А Турція буде мститися за те, що пан дурив її підданством, а те підданство віддав Москві. Ну? Що тепер пан скаже?.. Чуєш, над якою пропастю танцюєш?

Хмельницький. Це все можливе лише тоді, коли Москва захоче з вами миритися. Але Москва не згодиться. Я послав туди таких своїх послів, які...

За стіною шум; Виговський зразу біжить туди; крики.

Міневський на дверях. Але ми мусимо зараз же бачити пана гетьмана! Справа найпершої ваги! Справа честі народа нашого!

Виговський силою не пускає. Там посли... Там авдієнція... Неможна!..

Міневський. Яка там авдієнція, коли погибель над нами висить! Силою відштовхує Виговського; за ним його товариші; і Остап Виговський протисся.

Виговський ухопився за голову. Ой, що це буде?..

Міневський упав на землю, обіймає гетьманові коліна і буквально ридає. Пропало все, пане гетьмане!.. Пропало все, все!.. Пропало Військо Запорізьке, пропала наша свобода, пропала вся Україна!

Хмельницький. Як? Що? Брате!.. Кажи!..

Лянцкоронський регоче.

Міневський. Москва замирила з поляками, а ми не знаємо навіть на чім. Бо нас не пустили й до намету... Так, так... Не пустили не то до середини шатра, а й близько. Як собак до церкви божої... Сказали нам, що там, де пани з панами договір чинять, там підданим місця нема. Вас потім оповістять, на чому вирішили... Так нам сказали... І став у них мир на основах Полянівського договору, тоб-то Україна зостає під Польщею. Пропала вся наша боротьба, даремно пролилися ріки крови, — продала нас Москва, як Іуда Христа.

Лянцкоронський регочучи. Маєш, пане гетьмане!

Поляки пішли.

Хмельницький. Як?.. Ми знов... раби? Нас?.. Як псів до церкви божої? Задихається й падає.

Йому не дають упасти; зчиняється метушня; хтось ллє воду на голову.

Стіна обертається.

Ів. Виговський. Гей!.. Біжіть хтонебудь гетьмановій скажіть!.. Пану гетьману недобре!.. По лікаря біжіть!.. Скоро!.. Борзо!.. Ах ти, боже мій!..

— Що таке? В чім річ? Що сталося?

Ів. Виговський. Оце таке, що я не знаю й яке... Оце, мабуть, підсікла нашого гетьмана Москва... Оце, мабуть, уже початок кінця...

— Та що сталося, пане писарю, скажіть на милість божу?

Ів. Виговський. Ох, ти ж лихо!.. Що ж тепер буде? Що буде?

За сценою лютий крик гніву.

Хмельницький вибігає, розхристаний, вода з нього ллє. Так ні! Не буде по-вашому! Не буде!.. Я вам покажу, що ми не раби!.. Гей!.. Біжіть скликайте всю старшину, яка є в Чигирині. Усю військову!.. Хто з полковників тут, хто з полкової старшини — усіх кличте! Писарчуки розбігаються. А ти, Іване, пиши універсал — Сойм скликаємо... Я вам покажу, що ми не холопи!.. Ого, царю московський! Ти ще нас не знаєш... Віддав я тобі велику й багату землю. Палець об палець ти не вдарив, а мало не пів-Европи долучив до держави своєї. Так я тобі дав Україну — я від тебе її й відберу. Тупає ногами в нестямі й кричить, рвучи на собі волосся. Та як ви сміли?!. Та як ви сміли?!. Та як ви сміли?!. Побіг до свого покою.

Починає збігатися старшина; той розпитується, той прямо біжить, той причеплює шаблю на бігу, той застібає одежу. Пробігла, голосячи, гетьманова (Ганна); пробіг переляканий Юрась, але їх обох скоро виводить Виговський і відпроваджує геть.

Стіна обертається.

Хмельницький у куті на підвищенню. Панове полковники, військова й полкова старшино!.. Сотні поколінь проходили по нашій землі, виростали тисячі

мужніх сердець, тисячі міцних рук. А чомусь не їм було сказано визволяти Україну, — це було сказано нам. Нас, може найнікчемніших дітей своїх, вибрала історія і вказала нам путь. І ми, темні, убогі, пішли... Але пішли з розкритими серцями. Ми не жаліли себе. Погляньте довкола — скільки братів ваших полягли вже на полях битв, а й чи над нами не висить так само меч, і чи не готові ми кожної хвилі вмерти за наше діло? Помилялися ми... що ж... така людська доля. Але істину виясняють помилки — і от і перед нами засяла істина з-посеред усіх наших помилок, і після найстрашнішої з них — союзу з Москвою. Каюся, от клоню сиву свою голову перед вами й каюся, що тільки я, один я винен у тому. Але нехай ся помилка буде останньою. Москва надсміялася над нами, Москва показала нам, що й за людей нас не вважає, що ми для неї гірше псів — так пріч же з Москвою! Колись, вісім літ тому, у свят-вечір в'їздили ми до Київа, і тоді засвітилася в душі кожного з нас солодка, а страшна — тепленький вогник-думка — вільна Україна... Тепер маємо восьмилітній, кривавий досвід — і тепер уже не тихим шептом а громовим голосом кричить кожне серце — вільна Україна!.. Присягали ми й клялися всяким стороннім монархам, а тепер присягнім і поклянімось самі собі, що стояти нам усім за одного і одному за всіх! Не вдаватися на чужі й облудні намови, а всім одною незбитою лавою йти до одної мети — вільна Україна!.. Присягайте ж і кляніться всемогущим богом, що не пожалієте життя свого, що забудете всі свари й неприязнь, що брат з братом станете обіч і не випустите меча з рук, доки не скажете всі разом: ось вона — вільна Україна!

Усі. Клянемося й присягаємось!.. Хай... живе... вільна... Україна!..

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Смерть Хмельницького

Покій у Суботові

Хмельницький — у ліжку. Коло нього Гайна; щось поправляє, потім стала оподалік і сумно дивиться. На всьому печать суму... в хаті скоро буде смерть

Виговський входить. Пане гетьмане!.. Там до вас приїхав пан Юрій Немирич. Хоче бачитися й про щось говорити.

Хмельницький. Пан Немирич?.. Що ж йому треба?

Виговський. Не знаю.

Хмельницький. Пан Немирич... пан Немирич... Велика персона!.. Міг би стати гордістю свого народа, а от волів тинятися по задвірках варшавських, кидатися в усі боки, ніж іти разом з нами... Проси.

Виговський вийшов, впускає Немирича

Хмельницький підіймається на лікті. Дуже прошу вибачити, що я не можу встати й привітати так дорогого гостя. Тяжка недуга прикувала мене до ліжка.

Немирич. Прошу не турбуватися. Це я мушу перепросити, що, не спитавшися про здоров'я, насмілився турбувати пана гетьмана своїми особистими справами. Може мені прийти другим разом, коли пан одужають?

Хмельницький. Ні, ні... прошу!.. Бо мені, мабуть, уже не одужувати...

Немирич. Ну, звідки така безнадійність? Ще попрацюємо разом.

Хмельницький. Попрацюємо?.. Разом?..

Немирич. Так. І от у тій справі я власне і прийшов до пана гетьмана. Відомо панові, що я походжу з української родини. Батько не щадив гроша, аби дати мені освіту, і я вчився і в Голяндії, і в Оксфорді, і в Кембриджу, і в Парижі. Грішив писанням, може й панові дещо відоме. Хмельницький похиляє голову. Визнавав я, за батьком, аріянізм і боровся за нього з цілою католицькою Річчю Посполитою, аж мусів виеміґрувати, бо дуже на мене насідали. Так жив я і не бачив, що межи мною й моїм народом виростала стіна — і ріжниці вір, і ріжниці поглядів, і ріжниці цілей. І коли ударив 48-й рік—я нічого не міг зрозуміти. Тікала шляхта, утік і я. Але вони тікали до свого народа, а я від свого народа. Вони збирались у посполите рушення воювати за свій нарід, а я — проти свого народа. Не буду переповідати того, як я кидався то туди, то сюди в той самий час, як оте „збунтоване хлопство" виростало в свобідний нарід, як перед ним зарисовувалися великанські контури самостійної держави, і стелився шлях до культури й добробуту. І я побачив, я почув, що досі був я гілкою, відірваною від дерева—тому я так і тинявся; а що те дерево є, точка опертя у мене є — то мій нарід. Се був переворот, і я скажу одверто—нелегкий. Я мусів же скинути з себе ветхого Адама, я мусів переродитися я мусів... зрештою, словами цього не розкажеш. І надумав іти до пана гетьмана. А перед тим, аби не робити діла наполовину, я кинув аріянство й вернувся до віри дідів моїх, до віри, яку і ти ісповідуєш, пане гетьмане, яку ісповідує й увесь мій нарід. І от—я тут... Хилю перед тобою голову й шаблю мою, як перед

вождем мого народа і кажу: вели — служитиму, чим хочеш. Хочеш — шаблею, хочеш — головою...

Хмельницький схвильований. Так... свершається!.. Ось вони, одірвані гілки великого дерева... Чують, починають відчувати, що без дерева — смерть, шо без дерева життя одірваній гілці не вернеш нічим, бо ні Оксфордами ні Кембриджами соків рідного дерева не заміниш. Так, пане Немиричу!.. Зі своїм народом жити — зі своїм народом і вмирати... І як я щасливий, що хоч на заході свого життя я починаю бачити отих синів заблудших, що повертають, нарешті, до лона матері своєї... Пане Немиричу! Ти й не знаєш, пан, яку радість дав мені сьогодні!..

Джура. Представники шляхти повіту пінського просять дозволу ввійти.

Хмельницький. Шляхта повіту пінського?.. Ох!.. Та невже це з тим самим, що й ти, пане Немиричу?.. Се ж якийсь щасливий день у мене сьогодні!..

Ганна; вона вийшла з приходом Немирича, тепер увійшла. Богдане! Може би сказати, аби та шляхта пішла собі геть? Ти ж такий хорий...

Немирич. Може й я зайвий, пане гетьмане? — то жеґнам...

Хмельницький. Ні-ні-ні!.. І шляхта пінська нехай іде, і пан підкоморій нехай зостаються. Ганно, ти не розумієш, який це день сьогодні. Мене колись називали Моїсеєм, і я справді думав, що дійсно так: Моїсеєві дано було вивести іудеїв з Єгипту, але сказано було, що таки дійде нарід Ізраїльський до Землі Обіцяної, та Моїсей того не побачить. Отак і мені здавалося... А тепер... Се ж Земля Обіцяна переді мною розкривається... Проси, проси!.. А як же... проси...

Входять Лука Єльський, маршалок повіту пінського, і Адам Шпитко-Бреський, стольник.

Єльський. Ми, представники шляхти повіту пінського, прийшли сюди в своїм імені і в імені всієї

братії нашої офірувати свої услуги панові гетьманові й усьому Війську Запорізькому й постановити вічну й нерозривну угоду — завжди бути разом, і в щастю, і в нещастю. На всіх ворогів Війська Запорізького, хоч би навіть і близьких нам, не кладучи жодної вимівки близькостями родства, ставати обіцяємо. До того іменем усієї братії зобов'язуємося про всякі неприязні Війську Запорізькому давати знати, і що би тільки могло на шкоду Україні і всьому Війську Запорізькому служити, — маємо остерігати, ні в чім віри приятельської не ухибляючи. Всякі старшинства, гідності, зверхності по свободнім виборі панами обивателями, тільки з рук пана гетьмана приймати будемо, там само, як ні соймиків ні стягання корогов зобов'язуємося не робити без особливого пана гетьмана обвіщення, хіба би в наглім і гарячім разі на конечну потребу України. І все те непорушно дотримувати обіцяємо як за себе самих, так і за потомків наших під обов'язком присяги.

Хмельницький підвівся на лікоть; зворушено. Предвічна мудрість, визначаючи дороги спільного спожиття, заборонила за рибу змією, за хліб каменем відвдячуватися. Тому й ми, захованих здавна не одступаючи звичаїв, коли бог волю й серця шляхти повіту пінського до з'єднання з нами схилив, панів послів приймаємо з одвертими раменами, запевняючи їх щиро в належній приязні. І кажемо урочисто, з уряду будучи представником народу українського, що від цього часу ані самі по-неприятельському обходитися, ані насилати війська особливого, окрім залог, для безпеки потрібних, ані кого чужого на згубу шляхті повіту пінського підпущати не будемо. Овшім, як би хто з ненависти до них, чи для учинення з нами приязні, чи з якої іншої причини хотів їм шкодити, з військом до їх краю вторгнувшися, мечем і вогнем їх пустошив — боронити й помагати й військом усім відганяти непри-

ятелів тих обіцяємо. Диґнітарства й гідності, еміненції, як земські, так і військові зоставляємо при кожному, варуючи тільки собі на будуче конфірмацію обраних на заступство осіб. Але панове полковники, ротмістри і поручники без ординансу нашого нікому війни заповідати не повинні; як рівно нових спілок становити з ким без особливого нам доложення. І цю асекурацію через особливих послів наших і їх присягу ствердити підіймаємося, обов'язуючи відтепер самих себе, з потомками своїми і всім Військом Запорізьким, що спільних приятелів і неприятелів мати будемо і в приязні сій непорушимо вічно тривати... Одкинувся в знемозі.

Ганна. Вибачте, панове, що я втручаюся в ваші великі й многоважні діла... Але гетьман так хорий, так ослабів, що йому трудно говорити. Пожалійте, прошу, його й не втомляйте дуже.

Єльський. Ми, властиво, скінчили. Найважніше — згоду пана гетьмана й його слово — маємо. Решту доробимо з паном писарем. Виговський кланяється.

Шпитко. Пращаємо пана гетьмана й бажаємо скоро одужати для спільної праці на користь рідного краю. Пішли.

Хмельницький киває головою; простягає руку Немиричу. Легка рука в пана підкоморія.

Немирич сміється. Дуже був би радий, а почасти навіть і певен у тому, що пограничні повіти Речи Посполитої скоро перейдуть під присуд пана гетьмана. Кланяюся. Пішов.

Виговський теж виходить, але згодом вертається.

Ганна. Як тобі не сором, Богдане!.. Такий слабий, а ще стомляєшся до краю з отими послами. Останні сили витрачаєш.

Хмельницький. Ганно, Ганно! Це ж мета всього життя здійснюється, — ти розумієш це? Се ж ті, що боролися з нами. Се ж...

Ганна. Те все добре, все це дуже добре, але здоров'я всього дорожче.

Хмельницький. Чи так, Ганно?

Джура. Іван Юріїв, сербський капітан, просить дозволу бачити пана гетьмана.

Ганна. Скажи, що пан гетьман хорий і нікого не приймає.

Хмельницький. Скажи, хай іде сюди. Ганно, буду сердитися. Ти ж розумієш, з якого це далекого краю людина? Як же я можу її не прийняти?

Ганна. А-а роби, як знаєш!.. У мене вже не стає сил говорити...

Юріїв. Пресвітлий і благородний, богом вибраний, пане Богдане Хмель, благодітелю наш!.. Ми всі, серби, єсьмо православної віри Христової, бачимо оце православіє вашої милости, і від радости великої не можемо ні мовчати, ні перестати. Ми, всі серби, терпимо тяжку турецьку неволю, і оце тепер, зібравши коло Дунаю сорок тисяч війська, повстали-сьмо проти своїх гнобителів. Начальні люди в нас капітани, і ті капітани, про які справи буває в них дума, сходяться разом і думають, і у війську всяку розправу роблять. І оце прислали мене, великий гетьмане, до тебе, аби ти нам проти турків дав поміч, а за те в тебе, великий гетьмане, будемо у всякому послушанні й визнаватимемо над собою волю й голову Війська Запорізького.

Хмельницький. Радий і щасливий, що славний нарід сербський хоче згоди й братерства з великим Військом Запорізьким. Я зараз хорий і стомився, тому не можу докладно о тім говорити... Прошу перебалакати з паном писарем, як ізі мною самим. Пане писарю!.. Будьте ласкаві вчинити там порядок.

Юріїв. Нехай буде здоров великий пан гетьман на многі літа! Пішов.

Виговський теж виходить.

Хмельницький. От бачиш, Ганно? От бачиш? Ще будуть з нас люди, ще будуть!.. І як це дивно сьогодні! Спочатку пан Немирич, одна людина, потім цілий повіт з ворожого стану, і нарешті—ціле плем'я!.. І все те шукає протекції України.. Ого!. Москва поставила нас ні у що, але ми покажемо їй, що зможемо обійтися й без неї. От тепер, дивись! Ми в союзі зі Швецією, Седмигородією, — я оце вислав полковника Ждановича на з'єднання з князем Ракочим; з Волощиною — вона вислала нам свого воєводу Сарду, а з ним шість тисяч війська; з мутьянами — вони теж вислали поки що три тисячі. А там шведський король наступає, а за ним тягне війська Бранденбурзький курфюрст. Тріщить Польща!.. Розділимо її!.. Князеві Пруському воєводство познанське, каліське й серадзьке, та ще шведи віддають завойовану землю Полюрську. Швеція собі бере Пруси, Курляндію, Інфлянти, Ґданськ і Жмудь. І Ракочій, і мутьяни, й волохи беруть собі по шматочку, — і тільки Україна не бере собі нічого. Ми не хочемо чужого, ми хочемо тільки свій нарід поставити в своїх границях. І от усьому тому ворог — Москва... Ах, Москва, Москва!..

Ганна. То чому ж ти одразу не зірвеш з Москвою?..

Хмельницький з усмішкою. Державні діла так не роблять, серденько... Я мушу до часу ще тримати з Москвою.

Виговський. Там прийшли московські посли. Окольничий Федір Бутурлін та дяк Василій Михайлів.

Ганна гнівно. Пане писарю! Ви так поводитеся, ніби вам хочеться все більше й більше вимучувати хору людину для якихось своїх цілей. Невже ви не бачите, що пан гетьман не може, не може нікого приймати?

Виговський спочатку наче злякався, потім приймає скорбний вигляд. Пані вільно мене ображати, але що ж я можу з москалями робити? Пані ж не знають, що

це за нарід. Прошу дати папери мені — не дають; прошу перечекати, поки панові гетьманові стане трохи краще—виправляють такі галабурди, що хоч святих геть винось.

Хмельницький. Та ти їм казав, Іване, що я хорий, що я дуже хорий, що я може на смертній постелі оце лежу?

Виговський. Такого я їм не казав, і боже борони мене таке говорити, а тільки ж то такий нарід, що нічого не розуміє. Ти йому образи, а він тобі — луб'я. Ти йому плюй у вічі, а він: „па указу вєлікава ґасударя нашева".

Бутурлін просовуючи в двері голову, а потім входячи. Па указу велікава ґасударя нашева, єво царскава вєліцтва наказана нам о єво ґасударскіх дєлєх с табою, ґетманам, ґаваріть, а тєбє би тєх єво ґасударскіх вєлікіх дєл у нас вислушать.

Михайлів. Імєнна—вислушать.

Хмельницький. Я сьогодні слухати нічого не можу, бо я хорий дуже. Самі ж бачите. А ті царського величества великі діла велю вислухати панові писареві військовому Іванові Виговському.

Бутурлін. Па указу вєлікава ґасударя нашева, єво царскава вєліцтва, пріслани ми к тєбє, ґетману, і наказана нам ґаваріть с табою, ґетманам, а нє с пісарям. І нам бєс павєлєнья вєлікава ґасударя нашева, єво царскава вєліцтва, інако чініті нєвазможна.

Михайлів. Нікак нєвазможна. Нікак...

Хмельницький. А мені в такій моїй хворобі теж нікак невозможно про государські діла говорити й відповідь чинити. Тим більше, що від писаря Івана Виговського все одно те утаєне бути не може.

Бутурлін. Аґаваріваццa тібє, Баґдану, а том нікакіми замисли нєпріґоже, а надабна тібє слушаті указу і павєлєнья вєлікава ґасударя нашева безавсякава прікасловья.

Михайлів. Іменна што—бєс прікасловья.

Виговський. Алеж, пане окольничий! Гетьман указу і повеління його царського величества слухати не відмовляється, але нині, при тяжкій своїй хоробі того вчинити не може. От, як бог дасть, від хороби йому полегшає, тоді о тім вам пан гетьман знати дасть.

Ганна. Та чи ви люди, чи не люди? Як вам не гріх хору людину так мучити?

Хмельницький. Дай спокій, Ганно, дай спокій!.. Москаль — ну, що ж ти від нього хочеш? Іди, нехай уже він говорить. Ти скажи Ковалевському, щоб прийшов. Прошу об'явити государське велике діло, але встати не можу, бо хорий.

Ганна пішла; згодом входить Ковалевський

Бутурлін урочисто. Абєщаліся єстє ва святєй божьї церькві па нєпарочнай Хрістовє еуанґєльськай запавєді вєлікаму ґасударю нашаму ти, ґєтман, і всьо Войска Запароская на том, што вам служиті і биті пад єво царскава вєліцтва високаю рукою в падданствє ва всєй єво царскава вєліцтва волє і в паслушанье, і ва всьом єму, вєлікаму ґасударю, дабра хатєті і іскаті луччєва. І па нинєшнєму вашаму начінанію Ракоцє в помащі абєщаніє ваше і дабрахатєніє і ісканіє луччєва ат царскава вєліцтва піріносіцца на Ракоцу. А нинє ми слишим, што дєлаєцца і злєє таво: што ти, ґєтман, і всьо Войска Запароская саєдініліся єсте с нєпріятєлєм царскава вєліцтва—с каральом Свєйскім Карл-Густавам каральом. І то чініш ти нє дєлам.

Михайлів. Во-во-во!.. Ні дєлам... да...

Хмельницький. Від шведського короля я відлучен не буду, бо у нас приязнь і згода давня,— розпочалася тоді, коли ми ще не були під царською рукою. І шведи—люди правдиві: на чім слово скажуть,

того дотримають, не так як дехто інший... А цар, його величество, наді мною, гетьманом, і над усім Військом Запорізьким учинив неправду: хотів нас віддати знов ляхам у руки і, чуємо, вже післав на поміч ляхам проти нас війська 20 тисяч. І то його, великого государя, на те воля, лиш те мені дивно, що йому, великому государеві, бояри доброго нічого не порадять: ще польської корони й не полизали, ще й мира як слід не учинили, а вже з другою державою, з королем шведським війну вчинаєте.

Михайлів. Ека вот!.. Ах!..

Бутурлін. Ґаваріті била тібє, ґетману, такіх нєпрістойних слов стидна. Надабна была тєбє помніті боґа і прісяґу сваю. А вчєрашнява днє відєлі ми, што билі у тібя, ґетмана, на дварє Ракоци вєнґєрскава да малдавскіє да мутьянскіє пасланцы. А кто оні імяни і для какіх дєл к тібє, ґетману, прислани, і а какіх дєлєх с табою, ґетманам, і с табою, пісарям, ґаваріли, а ти, ґетман, на іх рєчі што в атвєт дєржал—пра то фсьо нам, єво царскава вєліцтва акольнічєму і дьяку аб'яві подлінна.

Михайлів. Подлінна, да...

Хмельницький. А коли ти, пане окольничий, вчора свого слугу Андрюшку Суярова підсилав до писарчуків канцелярійних та давав їм „государева жалованья" по дві парі соболів, аби вони тобі все те сказали,—то по що ти й мене ще питаєш?

Бутурлін не моргнув і оком. І как в прошлам 162 ґаду прісилал ти, ґетман, біті чєлом пасланнікаф сваїх, і тє пасланнікі ґаварілі, штоп вєлікай ґасударь указал биті Малиє Расеї в бальших ґарадєх сваїм царскава вєліцтва ваєводам—в Кієвє, Чєрнігавє, Пєрєяславє і Нежінє. А даходи би всякіє Малиє Расеї ґарадоф даваті царскава вєліцтва ваєводам і пріказним людєм. А тапєрічя воєвода єсть толька ф Кієвє, а в другіх ґарадєх ваєвод і па сіє врємя нєт. І даходаф,

акрамя кієвских малих, в сваю царскава вєліцтва казну нічєво ні імивал. І тєбє би надабна знать, што єво царская вєліцтва дєржіт вас пад своєю високаю рукою для єдіния православния хрістіанскія вєри, а нє для каристі.

Ковалевський. То ж то ви й про доходи заговорили...

Михайлів. Ах, какой жа ж ти!.. Ах!..

Хмельницький. Посланці мої про воєвод по наших містах нічого не говорили, а сам я на трактатах з боярином Бутурліним умовився, що воєводам бути тільки в Київі. А доходи в нас малі, багато ми із свого народа не тягнемо. А що пришлють із сел та міст, те все розходиться на всякі військові потреби та на корми отаким післанцям, як пан окольничий.

Бутурлін. Па указу вєлікава ґасударя вєлєна ф Кієвє стрєльцам житі, штоп стрєльци ф Кієвє ат нєпріятєльскіх безвєсних пріходаф всєґда билі ґатови. І ф Кієвє палковнік і войт бес тваєво, ґєтман, пісма пад стрєлєцкіє двари мєст не дают, а тє стрєльци ж жонами і с дєтми жівут па шалашам. І тєбє би, ґєтману, атпісать ат сєбя, штоп палковнік пад двари мєста і пад пашню зємлі вєлєл атвєсті беза всякава матчанья.

Михайлів. Беза всякава матчанья, да.

Хмельницький. Вільних земель у Київі нема. То ж місто, та ще й велике.

Бутурлін. Зємлю можна дать із мітрапалічьїх, манастирскіх ілі казацких ілі мєщанских зємєль, а ім в то чісло дать ґдє за ґорадам.

Ковалевський. Здорово! Це значить своїх людей повиганяти з хат і дворів, а ваших стрільців поселити. От нехай самі селяться за „ґорадам“...

Бутурлін. Атґаварівається міма всякія правди нє дєлам. Наші ваєводи люді честниє і думниє, і ґдє па

указу єво вєліцтва такіє люді бивают в ґарадєх ваєводи—і для іх чєсті і абарони живут конниє і пєшіє раті многіє.

Ковалевський. Виходить, що се не для оборони Київа, а для оборони ваших воєвод стрільців треба?

Бутурлін. Нє!.. І для нєпріятєльскіх бєзвєсних пріходаф.

Ковалевський. А проти ворога та жменя стрільців все одно нічого не вдіє, отже краще зовсім без них обійтися.

Бутурлін. Да віть сам жа ти, ґєтман, аб'являл, што туркі і татарав'я і іниє орди ідут вайною на Малиє Расії ґаради, а ф Кієвє асадниє люді толька адні мєщаня, і то люді небальшия і тє бєспєрєстані длі сваіх тарґових прамислоф в раз'єздє. А таму ми видівіцца нє можем, што служілиє люді, стрєльци і салдати, па указу царскава вєліцтва прієхалі ф Кієф вот уш друґой ґот, а посямєст нє імєют ґдє ґлави сваї падкланіті і скітаюцца ж жонамі і с малиімі дєткі мєж двор, і мрази, і дажжи, і слота, і солнєчьной вар і пиль тєрпят і ат таво мнаґіє памірают. Нє токма сматрєть на ніх ужасна, но і слишаті страшна, какоє то нєміласєрдія чініцца. Ви нєбось в дамєх своїх нє токма чєлядникам покоі строітя, а і псам канури, лашадям канюшні і скатінє хлєви— а царскава вєліцтва люді нє імєют ґдє ґлави патклаиіті. Как єстє боґа нє баітєсь і стида нє імєітя! То-лі брацкая любофь єдіновєрним православним хрістіанам!

Ковалевський до Виговського. От сукин син!..

Хмельницький. Добре, добре... Я о тім подумаю і дам знати. Підіймається на лікті. Государеве велике діло ваше я вислухав і прошу вас, послів, його царському величеству передати: нехай його царське величество зволить з королем шведським згоду учи-

нити, аби розпочату з ляхами справу до кінця довести, і щоби всіма силами, як царського величества військом, так нашим і шведським поляків бити і до кінця викоренити та з іншими державами в союз увійти не дати. Ліг у знемозі.

Бутурлін. Нєт! Єта тєбє, ґетману, нада прівадіть к вєлікаму дєлу, — даби ґасударю нашему биті княжеству Літофскаму вєлікім князєм, а карунє польськай каральом.

Ковалевський. Тобто класти голови козачі за царські титули.

Бутурлін. А за то ґасударь на свайом прєвисачайшам прєстолє будєт вас, халопаф сваїх, дєржать в сваєй міласті.

Хмельницький не витерплює. Смієшся над нами, москалю? Чи не та то милость, що ви гірше татар пройшли нашою землею, різали, убивали наших людей, — не ворогів своїх, а союзників? Жінок і дівчат насилували й увозили до Москівщини, грабили козаків, грабили селян, грабили церкви, манастирі! Оці ви милості обіцяєте, грабителі одвічні? Ох, та будь проклят день і час, коли я тільки подумав про союз із Москвою!

Михайлів. О-о-о!.. Аж присів, затуляючи пальцями вуха.

Бутурлін. За такіє тваї слава будєш атвєчать пєрєд боґам і пєрєд вєлікім ґасударєм. Патаму што такіх слоф...

Виговський випроваджує, випроваджує. Прошу, прошу, прошу пана окольничого... Пан ґетьман хорий... Він у скорбі своїй на всіх сердитує... Прошу до мене... прошу до мене!.. Я вже там... прошу!..

Бутурлін. Ладна. Я ішшо пріду. Пішли.

Виговський виходить з ними, згодом вертає

Ковалевський. От люди!.. От люди!..

Хмельницький. Ох, як вони мене вимучили... прямо здихатися не можу...

Ковалевський. Бачив я й кимликів, і арапів бачив, — і з тими можна якось по-людському договоритися, а це ж... Прямо вже — „ні крястом ні пястом".

Хмельницький. Бач, докоряє мені, що я не позволив їм Гусятина, Кам'янця, Львова брати. Дурний би я був — віддати їм лінію кріпостей у руки. Се — наша дорога, і мусить бути в наших руках... Ох, як я стомився!..

Ковалевський. А ще ж і польські посли прибули...

Хмельницький. Що ти кажеш?..

Ковалевський. Направду. Кажуть, що мають велику повновласть на вічний договір із тим, щоб Україна була сама по собі, а Польща сама по собі.

Хмельницький аж сів; хреститься... Нині одпущаєши раба твоєго... Пане Ковалевський!.. Та чи ти розумієш що се?.. Ох!.. проси... хто приїхав?

Ковалевський. Беньовський знову та Євлашевський Людовик, каштелян смоленський...

Хмельницький. Проси, проси!.. Я останні сили зберу...

Ковалевський одчиняє двері. Прошу панів послів.

Беньовський. Благодарний гетьмане! Я знаю твій розум і сподіваюся, що ти вже задовольнив свою помсту за обиди, зроблені Україні. Простягни ж великодушно руку примирення й подай поміч зруйнованій Польщі, що була ж і твоєю ойчизною. Ти був головною причиною нещасть Речі Посполитої, від вас розпочалася руїна Польщі—нехай же від вас прийде й спасіння. Я не буду говорити зайвих слів, я не посилатимуся на те, що от, мовляв, ми ще не розбиті, ми закличемо чужоземні війська, німців, французів, італійців — і оборонимося. Ні. Я справу

ставлю ясно: коли ми будемо ворогувати з Україною,— не поможуть нам ні німці ні французи. Спасіння нам треба шукати тільки в братерському союзі з Україною.

Хмельницький у крайнім степеню схвильовання. Чого ж ви хочете?

Беньовський. Хочемо, аби Україна заперестала воювати з нами, аби розірвала тяжкий для нас союз із шведами, Ракочим, Волощиною й мутьянами, аби дала нам у поміч перший раз 10 тисяч війська, а за те... За те визнаємо Україну вільною й незалежною державою з границями, розгортає мапу[1] — від устя Дністра рікою до Покуття; звідти на північ до вершини ріки Горині, на Старий Бихів, Припетію, через Дніпро, Сожем...

Хмельницький упав на подушки; всі кинулись до нього

— Пане гетьмане!.. Лікаря, лікаря!..

Виговський. Панів послів прошу до себе... Самі бачите...

Беньовський ідучи. Я й не знав, що ваш гетьман так хорий. Це таке, що може доведеться кінчати з другим гетьманом? Га?

Виговський. Все в руці божій... Все в руці божій... Пішли; трохи згодом Виговський випихає джуру, щось шепче йому на ухо.

Джура. Посол від короля шведського, камергер, благородний і високородний Ґустав Лілієнкрона з Гальштадту...

Ковалевський замахав руками. Іди, йди, йди, ради бога!..

Хмельницький. Ні... треба... Польщі всеж довіряти неможна... А шведи... чесніші всіх... ще тоді як... нас ніхто... не визнавав... вони говорили про нас, як про вільну державу...

---

[1] На тодішніх мапах північ малювалося внизу.

Виговський. Пане гетьмане!.. Дозвольте мені прийняти шведське посольство.

Хмельницький. Ні... се треба мені... Зрештою... спитай... Якщо з малим чим... то ти сам... А якщо... великі діла... як-небудь...

Виговський вийшов, увійшов. Має повномочність вести переговори про повний союз, передати асекурацію його милости короля шведського й укріпити її in animam Suae Regiae Majestatis.

Хмельницький. От бачиш!.. Тепер скажи йому... що коли буде таке саме говорити, як і пан Велінґ, то розмови між нами жодної не буде.

Виговський вийшов, увійшов. Каже, що не знає о чім говорив Велінґ, сам же не має інших інструкцій, як такі, що встановлять добрі відносини між Швецією й козацтвом. Питається, якщо не секрет, о чім говорив пан Велінґ.

Хмельницький. Велінґ заявив, ніби король шведський хоче зоставити... хоче зоставити за собою такі міста, як Кам'янець, Львів — геть аж до Бару. Це немислиме..

Виговський вийшов, увійшов. Каже, що се його дивує, що його милость король шведський ніколи не мав на меті займати сі важні для України міста, і що то Велінґ просто перестарався на своюруч.

Хмельницький. Проси!

Виговський відчиняє двері. Просимо високородного пана посла.

Ліліенкрона. Nos Carolus Gustavus Dei gratiâ, Svecorum, Gothorum, Wandalorumque Rex, Magnus Princeps Finlandiae, Dux Estoniae, Careliae, Bremae, Verdae, Stetini, Pomeraniae, Cassubiae et Wandaliae, Princeps Rugiae, Dominus Ingriae et Wismariae, nec non Comes Palatinus Kheni, Bavariae, Iuliae, Cliviae et Montium Dux etc шле привіт свій великому гетьманові Війська Запорізького. Підчас

війни з поляками його милость король шведський не раз мав з їх сторони різні пропозиції во вред козацькому війську, навіть до вигублення Війська Запорізького цілком. Але його милость король ніколи не слухав того, навпаки: коли король польський, будучи в Данціґу, хотів був заключити мир, то його милость король шведський вимагав, аби при тім конче були посли Війська Запорізького, як зацікавлена сторона.

Хмельницький. А Москва вже присланих послів вигнала пріч... Іване, проси пана посла, аби ближче до справи... сили мене покидають...

Лілієнкрона. Військо Запорізьке має велику небезпеку зі сторони московитів. Віленським договором установлено, що цар не раніше сяде на престол польський, як усмиривши козаків до кінця й обернувши їх у повну залежність від панів. Цар уже включив у свій титул усі козацькі землі,—з одного того ясно видно, що̀ матимуть козаки в будуччині. В думці вже проглинувши Литву й Польщу, Москва має на меті задавити козацтво й відібрати в нього свободу, якої москалі не виносять ні в себе ні в сусідстві. Тому його милость король шведський пропонує вам розірвати союз із Москвою й піти війною проти неї. Се не тільки забезпечить вам свободу, а ще й дасть можність поширити свої володіння Дніпром аж до Смоленська, стати територіяльно сусідами Швеції, а се забезпечить поміч кожної хвилі. І знайте раз назавжди, що те, що ми робимо—робимо щиро...

Хмельницький. Ми теж, коли що обіцяємо... то робимо... Пообіцяли Ракочому поміч — і вислали корпус війська під проводом Ждановича... Я сподіваюся від того великих наслідків для нашої спільної справи, але... прошу вибачити... я онемощів цілком... я спочину трохи...

Виговський відводить Лілієнкрону. Я не знаю, чи зручно мені говорити, але—мушу. Дні нашого вельмишановного гетьмана пораховані. Можливо, що кінчати переговори вам доведеться вже з іншим гетьманом.

Лілієнкрона. З ким?

Виговський скромно. Того ніхто не знає. Преці ж у нас вільні вибори.

Лілієнкрона. Розумію. То нехай пан канцлєр дозволять мені говорити одверто. Для нас найважнішим є ваш виступ проти Москви.

Виговський. Ото ж власне... Гетьман може був би й не від того, але ми, тобто наша ґрупа, не думає поривати поки що з Москвою. Се не значить, прошу, що ми зрікаємося союзу зі Швецією—о, ні!.. Але виступ, безпосередній виступ проти Москви... се зараз... ну...

Лілієнкрона. А можу я ще сказати свою думку?

Виговський. Але ж прошу, прошу!..

Лілієнкрона. Мені здається, що ви з нами так зволікаєте тому, що маєте думку, ніби король його милость договорився з князем Ракочим про щось, для вас невигідне, про щось таке, що могло би шкодити поширенню й укріпленню вашої свободи.

Виговський. М-мм... Мені не хотілось, аби ви се знали, та коли пан посол такий... хе-хе!.. такий прозорний, то що ж... Так, се—правда. І ми остільки були в тім певні, що навіть відкликали свою поміч Ракочому.

Лілієнкрона. Що-о??.

Виговський. Так. Ми послали повеління Ждановичу, аби він пішов геть від Ракочого з усім своїм корпусом...

Лілієнкрона. І гетьман о тім знає?

Виговський. О, ні! Ся вістка не дійде до нього, аж поки... ну, словом не дійде...

Лілієнкрона. І пан Жданович вас послухав?

Виговський. От тобі й маєш!.. А кого ж йому ще слухатися? Він уже в 5 милях від Кам'янця. Бо в нас, бачить пан, буде відтепер орієнтація на Польщу, бо Польща визнає нашу самостійність.

Лілієнкрона громовим голосом. То ви маєте союз не зі Швецією, а з Польщею?!

Хмельницький. Що таке? Який союз із Польщею? В чім річ?

Виговський моргає Лілієнкроні. Та то... пан посол кажуть, що як би то було для нас зле, коли б ми мали союз із Польщею, а не зі Швецією...

Крики за сценою; вривається закурений, обірваний козак.

Козак. Пане гетьмане!.. Б'ють!.. Не пускають до тебе! Не пускають!..

Виговський кричить. Я ж вам казав—ні за яку ціну не допускати!..

— Він із шаблею на нас... Що ж ми можемо вдіяти?..

Козак задихаючися. Пане гетьмане, рятуй!.. Виговського посіпаки не пускають до тебе!.. Аби ти не довідався, яка ганьба впала на тебе й на все Військо Запорізьке!.. Оцей Виговський написав від твого імени Ждановичу повеління, аби Жданович... відступив з козачими полками від Ракочого й кинув його на призволяще... І Жданович послухав... Кинув... Ракочого оточили поляки... Поміж Вінницею й Межибожем... Ракочий муєів віддати всю артилєрію... обоз... усі припаси... усю піхоту свою і великий окуп грошима, а до виплати зоставив у закладі Кеменя Яноша й Шебеші... Пане гетьмане! Твоїм іменем зроблене се віроломство... І се зробив оцей.. оцей... Він не діждеться ніяк твоєї смерти і гетьманує ще за твого життя.

Хмельницький підіймається, підіймається на ліжку й стає довгий, худий, страшний; якось наче аж повис у повітрі усім схудлим своїм тілом. Як?.. Ти?.. Смів?.. Ти?.. Честь народа?.. Моєю булавою?.. Мою честь?.. У бо-

лото?.. Ти смів?... Моїм іменем?.. Ге-ей! Арештувать його!.. Ждановича й тих, хто з ним, смертю покарати, а надалі...

Увесь затрусився, страшний крик виривається в нього з грудей; упав на коліна...

Павза...

Хор невидимих голосів проспівав знайому фразу: „Ой визволь нас, бідних невольників!"... Затихло все.

Хмельницький простягає руки, мов бачить що перед собою. Мамо Україно!.. Прости нас!.. Душі й серця свої клали, але не вміли... Не вміли!.. Мамо!.. Хто ж розкує тебе? Хто ж прийде по нас? З яким мечем? І з якою зброєю?.. Прийди ж!.. Приходь... Визволяй... Умер.

Ганна з криком кидається на труп. Богдане!..

Юрась. Тату!.. тату!.. татусю!..

Завіса

ЗМІСТ ТЕТРАЛОГІЇ

ПЕРША ЧАСТИНА

Суботів

Стор.

Дія I. У Хмельницького в Суботові 7
Дія II. У Варшаві в залі соймового суду 30
Дія III. В заїзднім дворі 46

ДРУГА ЧАСТИНА

Київ

Дія I. Картина 1. Коло Чигирина в пущі 67
„ Картина 2. На селі 85
Дія II. Перед соймом елєкційним 102
Дія III. Під Замостям 161
Дія IV. Картина 1. Нарада київської інтелігенції . 176
„ Картина 2. Стріча Хмельницького у Київі . 206

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

Берестечко

Дія I. Картина 1. З'їзд старшини козацької 229
„ Картина 2. У Суботові перед походом . . . 257
Дія II. В козацькім таборі 271
Дія III. В Лєшнівськім лісі під Берестечком 293

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА

Переяслав

		Стор.
Дія I.	Картина 1. На бенкеті у патріярха Нікона .	307
„	Картина 2. В покоях у царя	331
„	Картина 3. Дума боярська в Золотій Палаті	341
„	Картина 4. Земський собор Грановитій Палаті	354
Дія II.	Картина 1. По нараді перед підданством Москві	358
„	Картина 2. „Переяслівська Рада“	369
Дія III.	Під Москвою	392
Дія IV.	Смерть Хмельницького	419

[redacted].
Р

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО РУХ
Харків, вул. 1-го Травня, 10/11
Телефон 29—84

13,14
6143
1986
4.697/
9895
46

ГНАТ
ХОТКЕВИЧ

ТВОРИ

№ 103

VI

РУХ